

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна**

**О. А. Гавриленко
І. А. Логвиненко
Л. В. Новікова**

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Хрестоматія-практикум

**Навчальний посібник для студентів вищих навчальних
закладів України напряму підготовки
6.030202 – «Міжнародне право»**

Харків – 2015

УДК 340.15: 930(477)(0.76)
ББК 67.3 (4 Укр) я73
Г 23

Рецензенти:

І. Й. Бойко – д-р юрид. наук, професор, професор кафедри історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка;

В. Є. Кириченко – д-р юрид. наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ;

Л. Р. Наливайко – д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 3 від 23.02.2015 р.)*

Гавриленко О. А.

Г 23

Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 348 с.

ISBN 978-966-285-229-5

Навчальний посібник призначений для використання студентами у процесі підготовки до семінарських занять з навчального курсу «Історія держави і права України» – обов'язкової дисципліни у навчальному плані підготовки фахівців за напрямом 6.030202 – «Міжнародне право». Книга містить плани семінарів та методичні вказівки до кожної з тем, що винесені на розгляд, а також теми рефератів та перелік літератури для їх написання. Основне місце у кожній темі відведено текстам пам'яток права, вивчення яких надасть можливість виявити особливості побудови та функціонування державних інституцій, з'ясувати специфіку розвитку вітчизняного права на різних етапах його еволюції. Посібник призначений для студентів юридичного факультету, а також для всіх, хто цікавиться історією вітчизняного права.

УДК 340.15: 930(477)(0.76)
ББК 67.3 (4 Укр) я73

ISBN 978-966-285-229-5

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2015

© Гавриленко О. А., Логвиненко І. А.,
Новікова Л. В., 2015

© Будник О. В., макет обкладинки, 2015

ПЕРЕДМОВА

Історія держави і права України – навчальна дисципліна, зміст якої становлять визначальні факти, явища і процеси, загальні та специфічні закони і закономірності державно-правового життя народів України, а саме: виникнення та розвиток держави і права; типи та форми держави і права, причини їх зміни; особливості правової культури, державні органи і правові інститути народів, що населяли та населяють територію України. Оскільки за своїм характером історико-правова наука є юридичною, вона належить до основних навчальних дисциплін, що становлять необхідний елемент та невід’ємну частину вищої юридичної освіти. Курс історії держави і права України посідає важливе місце в системі юридичних дисциплін. Він є своєрідним вступом до спеціальних юридичних наук, і глибоке його вивчення та засвоєння, у тому числі найважливіших пам’яток права, необхідне не тільки для підвищення якості історико-правової підготовки спеціалістів, їхньої загальної юридичної культури, але й для більш глибокого розуміння ними основних особливостей галузей сучасного права.

Історія держави і права України невіддільна від інших юридичних дисциплін, що вивчаються у вищих навчальних закладах. Особливо звертає на себе увагу взаємний зв’язок історії держави і права з іншою фундаментальною юридичною дисципліною – теорією держави і права, що також вивчає закономірності розвитку права та держави. Зв’язок між цими дисциплінами можна уявити у вигляді співвідношення різних способів наукового пізнання, що поєднують логічне та історичне в розкритті предмета дослідження. Теорія держави і права логічним способом, тобто в теоретичній формі, узагальнено розкриває процес виникнення та розвитку держави і права, а історія держави і права показує закономірності розвитку державно-правових інституцій у конкретних історичних умовах. За допомогою логічного методу теорія держави і права створює струнку систему загальноправових понять та категорій, за допомогою яких розкривається логіка історії держави і права. Саме тому ці категорії широко використовуються в навчальному курсі історії держави і права України. Лише гармонійне поєднання логічного та історичного уможливорює всебічний та глибокий аналіз закономірностей еволюції держави та права.

Під час роботи над виданням авторами було враховано напрацювання відомих сучасних істориків права: І. Й. Бойка, С. К. Бостана, О. М. Головка, В. Д. Гончаренка, В. М. Єрмолаєва, Л. О. Зайцева, П. П. Захарченка, Б. В. Кіндюка, В. Є. Кириченка, С. Г. Ковальової, Н. М. Крестовської, В. С. Макарчука, П. П. Музиченка, В. М. Пальченкової, В. О. Румянцева, О. В. Тимошука, Б. Й. Тищика, І. Б. Усенка, А. Є. Шевченка, О. Н. Ярмиша та ін. Висловлюємо щиро подяку за ґрунтовну організаційно-технічну підтримку Г. Ю. Федоровій, а також усім, хто сприяв роботі своїми порадами та рекомендаціями.

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Аудиторні заняття проводяться у формі семінарських занять, на яких студенти повинні:

Вивчити поняття держави, теорії виникнення держави і права; види форм державного правління, форм державного устрою та політичного режиму; структуру та принципи організації і функціонування механізму держав, що існували на території сучасної України на різних етапах їхнього історичного розвитку; основні джерела права та особливості правового регулювання суспільних відносин тощо.

Вміти:

- 1) відтворювати основні поняття та категорії курсу, основні історико-правові факти, явища і процеси;
- 2) давати правильну оцінку державно-правовим явищам, розкривати їх дійсну сутність, розуміти соціальне призначення, місце і роль у політичній системі та громадянському суспільстві;
- 3) за допомогою основних юридичних понять і категорій та спираючись на засвоєні історико-правові факти правильно викладати свої думки про складні історико-юридичні явища;
- 4) правильно формулювати складні історико-правові поняття і категорії з подальшим їх використанням під час вивчення галузевих дисциплін;
- 5) правильно тлумачити зміст основних пам'яток права України;
- 6) застосовувати набуті знання та навички у вивченні інших дисциплін та на практиці; збагачувати власну правову культуру; поповнювати історико-правові знання шляхом самоосвіти та самовдосконалення;
- 7) використовувати набуті знання під час виконання службових завдань та реалізації правовиховної функції, з метою подолання правового нігілізму у громадян;
- 8) формувати у громадян повагу до права і закону, беручи участь у процесі поширення історико-правових знань серед населення.

На семінарських заняттях з дисципліни використовуються такі методи навчання: коротке пояснення, аналіз, тренування студентів для набуття ними навичок у правильному формулюванні складних історико-юридичних понять і категорій.

План семінарського заняття включає в себе назву теми, плановий порядок її розгляду та перелік необхідної літератури. Основою для підготовки кожного семінару є першоджерела: закони, кодифікації, конституції, урядові постанови та інші нормативні акти. Лише з

допомогою цих документів формуються не тільки теоретичні знання фактологічного матеріалу, але й навички до самостійного оцінювання подій та явищ минулого. Важливим джерелом знань із курсу є вивчення рекомендованої літератури.

Основною формою вивчення більшості питань тем курсу є самостійна підготовка студентів до семінарських занять. Це зумовлено значним обсягом навчального матеріалу, а також обмеженим обсягом семінарських занять.

Самостійна підготовка студента до кожного семінару розпочинається з роботи над конспектом лекції. Інколи трапляється, що викладач із певних міркувань залишив низку питань семінарського заняття для самостійного опрацювання. У цьому випадку допомогу надасть підручник (навчальний посібник). Матеріал необхідно розглядати у просторово-часовому континуумі, тобто намагатися зрозуміти, дія яких саме факторів і впливів привела до появи того чи іншого типу держави, дозволила чи, навпаки, обмежила вільний розвиток закладених у підґрунтя вказаної політико-правової системи суспільних ідей і правових норм; яким чином проходив розвиток цієї системи, що стало основною причиною її загибелі тощо. Наступним етапом підготовки до семінару має стати самостійне вивчення документального матеріалу – пам'яток права, вміщених у хрестоматії. За певних обставин користь надасть опрацювання додаткової літератури, зокрема й тієї, що підібрана студентом самостійно у каталозі бібліотеки чи в інтернеті.

У процесі підготовки до семінарського заняття орієнтиром виступають методичні вказівки до кожної з тем, які винесено на розгляд. Вони уточнюють хронологічні та географічні межі, послідовність розгляду матеріалу та ті питання, на які необхідно звернути особливу увагу.

Підготовку до семінарського заняття доцільно здійснювати у спеціальному зошиті. Не варто просто переписувати до нього текст із підручника чи навчального посібника. Корисніше скласти стислий конспект, що має стати результатом самостійної роботи з оцінки та систематизації фактологічного матеріалу, наведеного у підручнику (посібнику). Можна також скласти розгорнутий план або тези відповіді. Ознакою вдалого засвоєння матеріалу є вміння студента своєчасно послатися на відповідне першоджерело (пам'ятку права), оскільки без засвоєння рекомендованого джерельного матеріалу відповідь вважається неповною. Для цього під час підготовки до зошиту занотовуються посилання на окремі статті нормативних актів, що вивчаються у межах певної теми. У процесі підготовки до семінару доцільно також виписувати значення незнайомих термінів, як сучасних, так і таких, що застосовуються у пам'ятках права певного періоду.

Окрім підготовки до семінарських занять, головними формами самостійної роботи студентів є самостійне творче осмислення змісту лекцій; творче освоєння монографій, статей, підручників і навчальних

посібників, що рекомендуються за темами курсу; участь у роботі наукового гуртка.

Під час проведення семінарських занять, окрім усних відповідей студентів, передбачається робота з наперед підготованими рефератами чи презентаціями, здійснення контролю рівня засвоєння матеріалу за допомогою контрольних робіт за темами, тестування, термінологічних диктантів тощо.

По закінченні вивчення навчального курсу здійснюється підсумковий модульний контроль. Студент, який пропустив семінарське заняття (незалежно від причини пропуску), не з'явився на кафедру для індивідуального відпрацювання матеріалу у встановлені дні та години, до підсумкового модульного контролю не допускається.

Семінарське заняття № 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВА І ДЕРЖАВНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У СТАРОДАВНЮ ДОБУ

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення про особливості державно-правового життя народів, що населяли територію сучасної України у стародавній період (VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.).

Навчальні питання

1. Виникнення перших державних утворень на території сучасної України.
2. Правове становище основних груп населення у скіфських ранньодержавних утвореннях та античних державах Північного Причорномор'я.
3. Державний лад північнопричорноморських держав-полісів, Боспорського царства, скіфських ранньодержавних утворень.
4. Скіфське звичаєве право. Джерела та основні риси права античних держав Північного Причорномор'я.

Ключові поняття: «родова община», «сусідська община», «колонізація», «античність», «поліс», «монархія», «республіка», «аристократична республіка», «демократична республіка», «остракізм», «літургія», «докімасія», «магістратура», «архонт», «агораном», «номофілак», «ситон», «енктісіс», «ателія», «епігамія», «тімухіон», «атимія», «просклесія», «анакрісія», «дікастерій», «пінакіон», «псеф», «аксиномантія».

Теми рефератів

1. Право власності та зобов'язальне право в античних державах Північного Причорномор'я (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.).
2. Нормативне регулювання сімейних відносин в античних державах Північного Причорномор'я.
3. Правове регулювання фінансових відносин в античних державах Північного Причорномор'я.
4. Злочини та покарання в античних державах Північного Причорномор'я.
5. Суд та процес в античних державах Північного Причорномор'я.
6. Правові взаємовідносини античних держав Північного Причорномор'я з Римом.
7. Джерела та основні риси міжнародного права у Північному Причорномор'ї (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.).

Методичні вказівки

Під час розгляду першого питання необхідно, насамперед, показати процеси формування державності на північнопричорноморських

теренах, визначити основні етапи її зародження, з'ясувати характерні риси скіфських ранньодержавних утворень. Особливу увагу варто звернути на специфіку елінської колонізації Північного Причорномор'я, виявити основні стадії колонізаційного процесу, суттєві риси його правової регламентації, пригадати основні поліси, які з'явилися на території України у VII–V ст. до н.е.: Ольвію, Тіру, Херсонес, Пантікапей, Керкінітиду, Німфей, Тірітаку, Феодосію тощо.

Під час вивчення другого питання студентам варто розібратися в особливостях соціальної структури скіфського суспільства, а також виявити специфіку правового статусу різних категорій населення античних держав Північного Причорномор'я: політів, неповноправного населення, іноземців, рабів. Варто звернути увагу на той факт, що правовий статус громадян полісів за часів демократії охоплював достатньо широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до Народних зборів, могли брати участь у виборах, обіймати державні посади (тімухіом), мали право законодавчої ініціативи (пробулевсис). Важливим було виключне право власності на нерухомість (енктісис). Загальний правовий статус громадянина доповнювався ателією – правом на звільнення від усіх прямих податків та мит, а також епігамією – правом укласти шлюб із громадянками даного полісу (хоча відносно жінок поняття громадянства може застосовуватися лише умовно). Інколи рішенням Народних зборів або Ради полісу громадянину могли надаватися й екстраординарні права – проедрія, промантія тощо. Сукупність громадянських обов'язків найповніше було визначено у пам'ятці херсонеського права кінця IV – початку III ст. до н.е. – присязі громадян. Студенти мають уяснити, що до правного населення античних держав Північного Причорномор'я належали, насамперед, особи, які прибули з інших країн для постійного проживання. Зважаючи на особливості їхнього правового статусу, їх можна віднести до категорії паройків, близьких за своїм юридичним становищем метекам, що проживали на полісних землях. Неповноправними були також вільновідпущеники – колишні раби, яким манумісійними актами було надано особисту свободу. До цієї ж категорії належали й вихідці з тубільного «варварського» населення, що внаслідок процесів седентаризації, які особливо посилювалися з III ст. до н.е., перейшли до осілого способу життя.

Готуючись до відповіді на третє питання, студенти повинні пам'ятати, що грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я за формою правління були демократичними або аристократичними рабовласницькими республіками, незалежними містами-державами, які за своєю суттю мало чим відрізнялися від метрополії та протягом століть зберігали з ними союзні відносини, а також тісні економічні,

юридичні та культурні зв'язки (наприклад, Ольвія з Мілетом, Херсонес із Гераклією Понтійською). Тому й державний лад грецьких міст-колоній зазвичай будувався на тих самих засадах, що й державний лад античних полісів метрополій. Під час з'ясування особливостей державного правління античних-міст Північного Причорномор'я слід ретельно дослідити склад та компетенцію вищого органу законодавчої влади – еклесії. При цьому студенти мають звернути увагу на різновиди нормативно-правових актів, що приймалися народними зборами. Далі варто розглянути порядок формування та компетенцію Буле – постійно діючого органу виконавчої влади у містах-полісах. Треба з'ясувати склад Ради міста (голова Ради, члени Ради, секретар, термін обрання). Третьою ланкою міського управління були виборні колегії – магістратури – або окремі посадові особи – магістрати. Під час опрацювання цього це питання треба проаналізувати порядок формування колегій, основні напрями діяльності та їх роль в управлінні міст-держав Північного Причорномор'я. Окремо варто звернути увагу на повноваження та компетенцію таких посадовців, як архонти, стратеги, агораномі, номофілаки, ситони та ін.

Під час вивчення специфіки державно-правового устрою Боспорського царства слід звернути увагу на те, що це найдавніша рабовласницька держава зі столицею у м. Пантікапей, яка існувала з V ст. до н.е. та об'єднувала територію Керченського і Таманського півостровів, а також південне узбережжя Азовського моря до гирла Дону. Необхідно звернути увагу на те, що Боспорське царство за формою правління було рабовласницькою монархією, на чолі якої стояв цар, влада якого передавалася у спадщину. Царів Боспору затверджували римські імператори, які розглядали його як васальну державу. Далі слід звернути увагу на трансформацію державного устрою Боспорського царства (через синойкізм – від союзу грецьких полісів до єдиної держави на чолі з монархом) та особливості державного права – наявність існування такого інституту державного права, як інститут співправителів. Під час дослідження центральні органи влади та управління Боспорського царства треба з'ясувати повноваження царя як володаря вищої законодавчої, виконавчої та судової гілок влади та функції виконавчої влади (державного апарату), центром якої був палац боспорського царя, та місцеву владу з урахуванням поділу території на округи та призначених царем намісників.

Під час висвітлення основних рис права скіфських ранньодержавних утворень та еллінських держав потрібно пам'ятати, що право за своїм змістом було рабовласницьким. Скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною, тому фіксація джерел права не могла бути здійснена. Незважаючи на це, варто означити основні джерела права

скіфської держави, такі як звичаєве право (окремі норми якого можемо виявити у наративних джерелах), правила, встановлені царською владою, рішення народних зборів, а також слід зазначити, що на території Скіфської держави мешкали групи населення, які жили на основі своїх законів, наприклад, свої звичаї мали племенні союзи таврів у Криму, неврів, що жили на південь від Прип'яті, гелоно-будинів, які мешкали у середній течії р. Ворскла. Правова система, що склалася у містах-державах Північного Причорномор'я, за формою нагадувала правову систему афінської рабовласницької демократії. Особливістю права було те, що воно перебувало під впливом звичаїв місцевого населення. Студентам необхідно навести перелік найвідоміших лапідарних джерел права, тексти яких збереглися до нашого часу. Найвідомішою з лапідарних пам'яток права полісів Північного Причорномор'я є присяга громадян Херсонесу (кін. IV – поч. III ст. до н.е.), у якій було закріплено перелік найважливіших з тогочасного погляду херсонеської громадянської общини обов'язків та правил поведження громадян. Деякі характерні риси права допоможе висвітлити аналіз текстів ольвійського «закону Каноба» про грошовий обіг (поч. IV ст. до н.е.), херсонеського закону про повернення політичних вигнанців (поч. III ст. до н.е.), наказів намісника Нижньої Мьозії посадовим особам Херсонесу та начальникам розташованого у місті римського гарнізону (кін. II ст.), рескриптів боспорського царя Аспурга до горгіпіян (14/15 рр.), рескрипту римського імператора про звільнення громадян Тіри від мита (201 р.), договорів між Ольвією та Мілетом про ісополітію (бл. 331 р. до н.е.), царя Понту Фарнака з херсонеситами про військово-політичний союз (179 р. до н.е.) та ін. Опрацювання джерел та навчальної літератури надасть студентам можливість визначити особливості основних інститутів права (цивільного, кримінального, процесуального), які на той час лише почали формуватися, висвітлити основні риси права власності, зобов'язального права, види злочинів, розібратися з метою та видами покарань, особливостями досудового процесу та судочинства в античних державах Північного Причорномор'я.

Навчальна література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре. – Т 1: 3 найдавніших часів до початку XX ст. – 1997.

Допоміжна

1. Артамонов М. И. Общественный строй скифов / М. И Артамонов // Вестник Ленинградского государственного университета. – 1947. – № 9.

2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
3. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н.э.: историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – М., 1989.
4. Владимиров А. А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического / А. А. Владимиров // Античный мир: материалы научной конференции. – Белгород : Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1999.
5. Гавриленко О. А. Основні риси міжнародного права та міжнародно-правові відносини держав північнопонтійського регіону античного часу / О. А. Гавриленко // Право і безпека. – 2006. – № 1.
6. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права : монографія / О. А. Гавриленко. – Х. : Парус, 2006.
7. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011.
8. Гавриленко О. А. Поліс / О. А. Гавриленко // Юридична енциклопедія. – Т. 4 : Н–П. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002.
9. Грантовский Э. А. Проблемы изучения общественного строя скифов / Э. А. Грантовский // Вестник древней истории. – 1956. – № 4.
10. Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье / С. В. Дьячков // Античный мир. Византия: к 70-летию профессора В. И. Кадеева : сб. науч. трудов. – Х. : Бизнес Информ, 1997.
11. Історія державності України : експериментальний підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Яirmiша. – Х. : Одиссей, 2004. – 608 с.
12. Кадеєв В. І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. / В. І. Кадеєв // Український історичний журнал. – 1971. – № 9.
13. Каришковський П. Й. Про державний устрій Ольвії / П. Й. Каришковський // Український історичний журнал. – 1973. – № 2.
14. Ручинская О. А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта / О. А. Ручинская // Античный мир. Византия: к 70-летию профессора В. И. Кадеева: сб. науч. трудов. – Х. : Бизнес Информ, 1997.
15. Страхов М. М. Основні риси державного ладу Боспорського царства / М. М. Страхов // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – № 7, ч. 2: Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: історія та сучасність.

Пам'ятки права

Ольвійський закон про грошовий обіг та валютні операції (поч. IV ст. до н.е.)

В'їжджати до Борисфену (дозволено) усякому бажаючому на наступних (умовах). Рада й Народ ухвалили за пропозицією Каноба, сина Трасидоманта: (1) дозволяється ввезення та вивезення усякого карбованого золота й карбованого срібла; (2) кожен бажаючий продати

або купити карбоване золото або карбоване срібло повинен продавати й купувати на камені в еклесіастерії; хто ж продасть або купить в іншому місці, піддається конфіскації: продавець – продаваного срібла, а покупець – ціни, за якої купив; (3) продавати ж і купувати усе на міські гроші, на мідь та срібло ольвіопольське; хто ж продасть або купить на інші (гроші), буде позбавлений: продавець – того, що продасть, а покупець – ціни, за яку купить; стягувати будуть із тих, хто порушив у чомусь цю постанову, ті, що візьмуть на відкуп штрафи з порушників закону, переслідуючи їх судовим порядком; (4) золото продавати та купувати по вісім з половиною статерів за статер кізикський, не дешевше й не дорожче, а усяке інше карбоване золото й карбоване срібло купувати (так), як переконають один одного; (5) мита жодного не стягувати ані за карбоване золото, ані за карбоване срібло, ні з продавця, ні з покупця. (Нижню частину плити не знайдено).

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 43.

Афінський декрет про торгівлю хлібом з Боспорським царством (347 р. до н.е.)

...У тій справі, про яку дали доручення (боспорські правителі) Спарток та Перісад і про яку доповідають послы, що з'явилися від них, дати таку відповідь: афінський народ хвалить Спартока й Перісада за те, що вони добрі мужі й виявляють готовність подбати щодо відправлення хліба афінському народові, подібно до того, як піклувався їхній батько, і ревно служити у всьому, чого потребує (афінський) народ, і нехай послы оголосять Спартоку та Перісаду, що, вчиняючи так, вони ні в чому не зустрінуть відмови з боку афінського народу. Оскільки Спарток та Перісад надають афінянам ті ж привілеї, які надали Сатир і Левкон, то нехай і Спарток, і Перісад мають ті ж привілеї, які (афінський) народ дарував Сатирові й Левкону... Про сплату синам Левкона боргу (доповісти у народних зборах)... Задовольнити прохання Спартока та Перісада про надання їм команди судна...

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 43.

Договір між Ольвією та Мілетом про ісполітію (близько 331 р. до н.е.)

Нижче йдуть батьківські настанови для ольвіополітів та для мілетян. Мілетянин у місті Ольвії приносить жертви, як ольвіополіт, на

тих самих вівтарях і має доступ у ті ж самі святилища, на тих же підставах, що й ольвіополіти. Мілетяни користуються ателіями на тих же підставах, як вони користувалися й раніше. Якщо мілетянин бажає обіймати (в Ольвії) державні посади, йому слід звернутися до Ради; коли він буде зареєстрований, він може обіймати ці посади й (тоді) повинен, разом з іншими (ольвійськими) громадянами, платити податі та ін. Він має право на проєдрію, брати участь у змаганнях, підносити молитви у поминальні дні на тих же підставах, як він робить це у Мілеті. Якщо в мілетянина буде позов в Ольвії, він повинен мати доступ до суду, і його справа повинна розбиратися у п'ятиденний термін у тому відділенні суду, якому підвідомчі справи між громадянами.

Усі мілетяни повинні користуватися ателіями, за винятком тих, хто має право громадянства в іншому місті, бере участь у його уряді й у його судових установах. Так само й ольвіополіти повинні у Мілеті користуватися ателіями, і взагалі вони мають у Милеті в такий же спосіб ті права, які мілетяни мають у місті Ольвії.

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 46.

Присяга громадян Херсонесу (кінець IV – поч. III ст. до н.е.)

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою,
богами й богинями олімпійськими,
героями, що володіють містом, територією
та укріпленими пунктами херсонесців.
Я буду одностайним щодо порятунку
та свободи держави й громадян
і не зраджу Херсонесу,
Керкінітиди, Прекрасної гавані
та інших укріплених пунктів, а також з інших
територій, якими херсонесці керують
або керували, нічого нікому,
ані елліну, ані варварові, але буду оберігати
усе це для херсонеського народу.
Я не буду повалювати демократичного ладу
і не дозволю цього тому, хто зраджує,
та тому, хто повалює, і не приховаю цього,
але доведу до відома державних посадових осіб.
Я буду ворогом тому, хто замислює
і зраджує чи відриває

Херсонес, або Керкінітиду, чи
Прекрасну гавань, або укріплені пункти
і територію херсонесців.
Я буду служити народу та радити йому
найкраще й найсправедливіше для держави й громадян.
Я буду охороняти для народу Састер
і не буду розголошувати нічого з таємного
ні еллінові, ні варварові, що повинно
завдати шкоди державі.
Я не буду давати або приймати подарунку
на шкоду державі й громадянам.
Я не буду замишляти жодної несправедливої справи
проти когось із громадян, що не відпали,
і не дозволю цього й не приховаю,
але доведу до відома
і на суді подам голос за законами.
Я не буду складати змови
ані проти херсонеської громади,
ані проти кого-небудь із громадян,
хто не оголошений ворогом народу.
Якщо я вступив з ким-небудь у змову
або пов'язаний будь-якою клятвою,
або закляттям, то мені, порушнику цього,
і тому, що мені належить,
нехай буде краще. Тому, хто буде дотримуватися – протилежне.
Якщо я довідаюся про яку-небудь змову,
існуючу або таку, що зароджується, я доведу
про це до відома посадових осіб.
Хліб, що звозиться з рівнини, я не буду
ані продавати, ані вивозити з рівнини до якогось
іншого місця, але тільки до Херсонесу.
Зевс, Гея, Геліос, Діва, божества олімпійські!
Пребуваючому у всьому цьому нехай буде благо мені самому
і потомству й тому, що мені належить,
не перебуваючому ж нехай буде зле й мені самому
і потомству й тому, що мені належить,
і нехай ні земля, ні море не приносять мені плоду,
нехай жінки не вивільняються від вагітності благополучно.

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 44–45.

***Херсонеський закон про повернення політичних вигнанців
(поч. III ст. до н.е.)***

...обрати відкритим голосуванням (можливо, комісію з певної кількості осіб)... Нехай будуть принесені в жертву самці та самиці дрібної худоби... (або – нехай діти...)... Вигнанці нехай одержать назад будинок (будинки) (або – нехай продики) протягом 10 днів... повернути узятє майно ... кожен (місяць?) ... нехай протягом п'ятдесяти днів (буде прийняте відповідне судове рішення)...

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 45.

***Почесний декрет на честь херсонеського історика Сіріска
(друга половина III ст. до н.е.)***

Гераклід, син Парменонта, запропонував: оскільки Сіріск, син Геракліда, явища Діви, працелюбно описав, прочитав та про ставлення до царів Боспору розповів, і колишні дружні відносини з містами дослідив відповідно гідності народу, – то щоб він одержав гідні почесні, нехай ухвалить рада й народ похвалити його за те, і симмнамонам увінчати його золотим вінком під час Діонісій, у 21 день і бути проголошенню: «Народ вінчає Сіріска, сина Геракліда, за те, що він описав явища Діви й колишні дружні відносини з містами й царями досліджував правдиво й згідно з достоїнством держави. Написати симмнамонам на кам'яній плиті народну постанову та виставити у притворі храму Діви: понесені ж видатки видати відповідно до рішення скарбникові священних сум. Це вирішено радою й народом місяця (.....) у десятий день (.....).

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 45.

***Постанова народних зборів Дельфійського полісу
про дарування права проматії мешканцям Херсонесу
Таврійського та проксенії їхнім послам
(192 р. до н.е.)***

Боги. За архонта Клеодама, при членах ради Аміті, Теофрасті, Праксії ухвалено було містом дельфійців: оскільки феори, які були послані для сповіщення про Піфійські [ігри], повернулися та привезли псефізму від херсонеситів з Понту, згідно з чим вони були увільнені останніми від

витрат і оточені в усьому ретельними турботами, й самі розповіли, згідно з написаним, звітуючи про те, яку прихильність мають ті до міста дельфійців в усьому і в громадських, і в приватних справах та [оскільки] тепер вони прислали Форміона і Геракліда, які вчинили богу жертвопринесення у сто голів, де першою жертвою був бик, та удванадцять голів з першим биком Афіні, а м'ясо корів розділили громадянам, і самі [посли] провели своє перебування [тут] цілком згідно зі своєю гідністю [відповідно до гідності тих], хто їх послав – нехай буде вирішено народом дельфійців уславити місто херсонесців з Понту та їх посланців за їхню прихильність та добромисленність до бога і міста дельфійців, дати місту херсонесців промантию і послам Форміону та Геракліду проксенію, архонтам, які перебувають при владі, написати цю постанову в храмі Аполлона, [а] скарбникам Харіксену та Діодору надати Форміону та Геракліду, які перебувають [тут], дарунки гостинності.

Текст подано за виданням: Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии / Б. Н. Граков // Вестн. древней истории. – 1939. – № 3. – С. 248–249.

Договір царя Понтійської держави Фарнака з херсонеською громадою (179 р. до н.е.)

(...) але будемо сприяти охороні його царства у міру можливості, поки він залишиться вірний дружбі з нами й буде дотримуватися дружби з римлянами, нічого не вчиняючи проти них. У разі дотримання (цієї) присяги нехай буде нам благо, у разі ж недотримання – зворотне. Клятву цю принесено місяця Гераклія (червень?) у п'ятнадцятий день при царі Аполлодорі, сині Герогіта, та секретарі Геродоті, сині Геродота.

... Клятва, якою запрягся цар Фарнак, коли з'явилися до нього послы Матрій та Гераклій:

Клянуся Зевсом, Землею й Сонцем, усіма богами олімпійськими й богинями: я завжди буду другом херсонесцям і, якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес або на підвладну херсонесцям країну, або будуть кривдити херсонесців, і вони прикличуть мене, буду допомагати їм, наскільки буде в мене час, і не замислю зла проти херсонесців жодним чином, і не піду походом на Херсонес, не підйму зброї проти херсонесців і не здійсю проти херсонесців нічого такого, що могло б зашкодити народу херсонеському, але буду сприяти охороні його демократії у міру можливості, поки вони залишаться вірними дружбі зі мною, запрягшись тією ж самою клятвою, будуть дотримуватися дружби з римлянами та нічого не будуть уживати проти

них. У разі дотримання (цієї) клятви нехай буде мені благо, у разі ж недотримання – зворотне.

Клятву ця здійснено у сто п'ятдесят сьомому році, місяця Даісію, як вважає цар Фарнак.

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 48–49.

Рескрипти боспорського царя Аспурга до горгіпіян (14/15 рр. н.е.)

Горгіпіяни спорудили Зевсу Спасителю.

А. Цар Аспург, друг римлян, Панталеонту та Феангелу бажає здоров'я. Прихильно ставлячись до міста горгіпіян та бажаючи віддати їм по справедливості, оскільки вони виявили себе у багатьох справах прихильними до мене, особливо коли тримали себе у повній безтурботності під час подорожі моєї до імператора Августа, я визначаю згідно з даним мною розпорядженням, що на майбутнє правила родинного спадкування залишаться у них незмінними відповідно до спадкоємного закону Євпатора. Отже, оплативши опублікування, зробіть цю постанову для всіх відомою згідно з нашим рішенням. Бувайте здорові. 312 року, місяця Даісію 20-го дня.

В. Цар Аспург, друг римлян, Панталеонту і Феангелу бажає здоров'я. Оскільки горгіпіянам (друзям моїм) я дав звільнення від (сплати) з вина, пшениці та (ячменю) однієї одинадцятої, із проса ж (однієї двадцятої?, то вирішив написати) Вам для того, щоб Ви влаштували згідно з (моїм рішенням). Бувайте здорові. 312 року, місяця Даісію...

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 46.

Почесний декрет на честь послів, направлених метрополією Херсонесу Гераклеєю до Риму до імператора Антоніна Пія з проханням про допомогу (середина II ст. н.е.)

З добрим щастям!

Проедри херсонесців, що у Тавриці, запропонували: оскільки найблагочестивіші батьки гераклеоти з родинним співчуттям піклувалися про наш порятунок, приклавши усіляке старання та усю щирю любов, послали до бога нашого й владики імператора Тита Елія Адріана Антоніна посольство просити за нас, ні в чому не знехтувавши, і божественні відповіді та прихильно дані благодіяння удостоїли

зробити відомими через найславніших мужів: Геракліда, сина Менесфея, і Прокла, сина Мемнона, щоб добропорядність їх стала очевидною, – ми всенародно визнали належним віддати (їм) відповідні воздаяння. Тому нехай ухвалить рада та народ похвалити за це прабатьківське наше велике місто та перший (...).

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 47.

Листування намісника римської провінції Нижня Мьозія з владою Херсонесу та начальниками херсонеського гарнізону римських військ з розпорядженнями щодо оподаткування деяких видів діяльності (кінець II ст. н.е.)

Лист херсонеситів наміснику Нижньої Мьозії: (Раніше ми), довіряючи (царським рескриптам), пам'ятним запискам консулярів та судовим рішенням трибунів (відносно ...) проституційної податі, вважали себе вправі мати повну впевненість, (беручи до уваги, що усе), що стосується наших громадянських прав, затвердив (божественний ... рескрипт?) царюючих і убезпечило рішення тих, хто здійснив суд для того, щоб наші права ... ні в чому (не порушувалися до загальної шкоди). Коли ж нинішні (наші гарнізонні почали) порушувати такі непорушні постанови, (не лише) роблячи деякі несправедливі та насильницькі вчинки у тому, що їм забороняється, але й (насмівившись) через (прохання) заявити тобі (свою несправедливу) вимогу, ми зробили тобі, благодійникові (нашому повідомлення, просячи підтвердити) нам міцність дарованих і присуджених (нам прав ...); відстрочку ж повідомлення на тих, хто нас ображає, ніяку (неможливо було зробити заради того, щоб) твоїм людинолюбством були зупинені з самого початку (ті, хто прагне) нововведень. (А задля того, щоб легше було) здійснити розслідування у цій справі спочатку й ..., ми надали тобі наше прохання до царів та подали (копію?) корисного нам рескрипту, пам'ятки (консулярів та рішення) трибуна, оскільки (справа) одержала від (царів), що дарували (рішення), такий напрямок, будучи переданою трибунові, який отримав наказ ухвалити про нього судове рішення. (Через це сподіваємося ми, що ти), ставши (нашим) заступником, охорониш (установлене) з такою ... і обачністю, (щоб воно мало чинність) у місцях, що підлягають цій податі, та благородно приймеш (прохання, що подається тобі), необхідніше якого немає нічого для людей, які розуміють (користь) розсудливого життя та прагнуть зберегти благопристойність.

Лист намісника Нижньої Мьозії до херсонеситів: Те, що я послав Атілію Приміану (відносно проституційної) податі, я наказав помістити

нижче [на камені], піклуючись про те, щоб ні ви не були ображені всупереч узаконенням, (ні службовці) не переступали приписаних меж.

Лист намісника Нижньої Мьозії до Атілія Приміана, трибуна легіону, командуючого херсонеською вексилляцією римських військ: (У чому полягають обов'язки солдатів), які перебувають у херсонеській вексилляції, відносно проституційної податі, (покаже тобі прикладена) копія рішення Аррія Алківіада, тодішнього трибуна, що командував тією ж вексилляцією, (щоб солдати не робили нічого всупереч) як поглядам його, так і явно певної частини, (що стосується?) суду. І оскільки не може здаватися, щоб той же Алківіад на майбутній (?) час за власною волею прийняв (намір?) підвищити розмір податі, оскільки він своє рішення (у судовій формі ... вже) раніше вимовив, запропонував і в усі роки вносив податі до казначейства у встановленому розмірі, то (немає) сумнівів, (що такий) розмір (податі необхідно) зберігати та утримувати й відповідно дисципліні. Подбай про те, щоб копію його рішення, написану розбірливим почерком, було виставлено біля (...), де б вона могла правильно читатися з рівного місця.

Лист намісника Нижньої Мьозії Валерія Максима, центуріона вексилляції: Що я написав Атілію Приміану трибунові (...про записку) товаришів по службі, що той же трибун (надіслав мені) відносно (проституційної) податі, (я приклав тут і наказую тобі у всьому діяти) відповідно до форми рішення, висловленого тодішнім трибуном Аррієм Алківіадом, (щоб вони не насмілювалися) нічого робити всупереч дисципліні або з порушенням прав чи образою місцевих жителів.

Лист намісника Нижньої Мьозії до Атілія Приміана та Валерія Максима: Що я написав у відповідь на декрет херсонесців (зі скаргою? на солдатів), я наказав прикласти тут і знову нагадую – дивіться, щоб вони під приводом (... не збільшували розміру податі), вже раніше прийнятого та затвердженого, на шкоду вашому авторитету, не турбували (громадян) і не намагалися запроваджувати якісь нововведення. (Поставлено?) при архонтах з Марком Аврелієм Басилідіаном Олександром на чолі.

(Послами були? Тит) Флавій Аристон і Валерій Герман.

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 49–50.

***Рескрипт римського імператора
про звільнення громадян Тіри від мита
(201 р. н.е.)***

Копія листа до Тертулла: [Ми послали тобі лист, адресований Гераклітові, з якого ти довідаєшся про видану нами постанову щодо

звільнення від мит, яке привласнюють собі тиряни. Хоча ми зазвичай допускаємо його не інакше, як після обговорення підстав (для надання) цього привілею та після розгляду походження звільнення від мит], але у цьому випадку ми зі справедливою поблажливістю зберегли те, що, здавалося, давно увійшло до вжитку на якій би то не було підставі, як для того, щоб не позбавити їхнього давнього звичаю, так і для того, щоб згодом постанови про прийняття тих чи інших осіб до числа громадян передавалися на розгляд найосійнішого правителя провінції.

Копія листа до Геракліта: Незважаючи на те, що громада тірян не пояснює походження наданої їй пільги, і що привласнене неправильно або довільно не може бути підтверджено давністю, однак, беручи до уваги грамоти батька нашого, блаженної пам'яті Антоніна, а також і братів імператорів та найповажнішого правителя Антонія Гібера, ми стосовно самих тірян, а також тих, які прийняті ними до числа громадян за їхніми законами, не бажаємо жодної зміни колишнього звичаю. Тому право на привілей, на якій би то не було підставі виклопотане або придбане, нехай залишається за ними й щодо предметів торгівлі, з тим, однак, щоб вони пам'ятали про необхідність заявляти їхній підлягаючій владі за колишнім звичаєм, для розрізнення товарів, що підлягають оплаті митом. Але оскільки доходи Іллірику не повинні зменшуватися внаслідок підступу, то нехай буде їм відомо, що ті, які будуть згодом прийняті до числа громадян, лише у тому випадку будуть мати право користуватися звільненням від мит, якщо ясновельможний легат і друг наш особливим декретом оголосить їх гідними права громадянства. Ми думаємо, що якщо вони не будуть невдячними, то оцінять усю величину й важливість наданої їм милості, оскільки ми, не входячи у розгляд походження їхньої пільги, повеліли визнавати їх гідними честі громадянами...

Лист Тертулла: Овіній Тертулл владі, Раді та Народові тірян бажає здоров'я. Копію благоговійно шанованих послань, надісланих мені від владик наших, непереможних та найблагополучніших імператорів, я додав до цього мого листа, щоб ви, довідавшись про божественні до вас щедроти, дякували їм (за) високу долю. Бажаю вам здоров'я та благополуччя на багато років. Дано у 13-й день до Березневих календ, Лінеона 8-го дня. Поставлено у консульство Мукіана та Фабіана, у 145 році, в архонтство П. Елія Кальпурнія.

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник / О. А. Гавриленко. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 50–51.

Семінарське заняття № 2

ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення про зміст та характерні риси найвідомішої пам'ятки права Київської Русі – Руської Правди, а також інших джерел права, особливості розвитку державного, цивільного, шлюбно-сімейного, кримінального та процесуального права давньоруського населення.

Навчальні питання

1. Загальна характеристика джерел права Київської Русі.
2. Основні риси державного права Київської Русі: правовий статус населення, форма державного устрою, форма державного правління.
3. Право власності та зобов'язальне право за Руською Правдою.
4. Особливості правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у Київській Русі.
5. Злочини та покарання за Руською Правдою та іншими джерелами права.
6. Суд та процес за Руською Правдою.

Ключові поняття: «списки Руської Правди», «редакції Руської Правди», «феодалы», «бояри», «васально-сюзеренні відносини», «смерди», «челядь», «холопи», «ізгої», «полюддя», «погост», «ранньофеодальна монархія», «бенефіцій», «закупництво», «татьба», «ведство», «роспуст», «смільне», «умикання», «урікання», «віра», «головництво», «продаж», «урок», «потік та пограбування», «доменіальний суд», «звід», «заклич», «гоніння сліду», «видоки», «послухи», «ордалії», «поле», «рота».

Теми рефератів

1. Договори Русі з Візантією.
2. Джерела церковного права періоду Київської Русі.
3. Злочин та покарання за Руською Правдою та Салічною Правдою: порівняльна характеристика.
4. Роль православної церкви у регулюванні шлюбно-сімейних відносин.
5. Стадії юрисдикційного процесу у Київській Русі.
6. Колективна відповідальність селянської общини у кримінальному праві Київської Русі.
7. Охорона громадського порядку та боротьба зі злочинністю у Київській Русі.
8. Джерела права Галицько-Волинського князівства.
9. Особливості державно-правового розвитку Галицько-Волинського князівства.

Методичні вказівки

Готуючись до обговорення на семінарі першого питання, студенти повинні створити загальне уявлення про основні джерела права Київської Русі. Варто звернути увагу на те, що найвизначнішою пам'яткою права періоду Київської Русі є Руська Правда – перший з кодексів, збірок норм права, які дійшли до нас. Але слід мати на увазі: вона не перша пам'ятка східнослов'янського права взагалі. Відомі більш давні – угоди Русі з Візантією 907, 913, 945 та 971 рр. Разом з нормами Руської Правди у Київській Русі були поширені й інші, зокрема ті, що містилися у князівських статутах. До нашого часу, наприклад, збереглися тексти Статуту князя Володимира та Статуту князя Ярослава. Серед пам'яток церковного права цього періоду слід відзначити також Номоканон, Еклогу, Прохірон тощо.

Піл час підготовки до відповіді на друге питання слід, насамперед, з'ясувати особливості правового статусу основних прошарків населення Русі: феодалів, смердів, челяді, холопів та ін. Під час розгляду особливостей державного устрою Русі необхідно визначити два характерні періоди: 1) період відносної централізації Русі, коли Київ як центр держави визнається місцевими центрами; 2) період феодальної роздробленості, коли Русь складалася з напівсамостійних держав-уділів, які лише формально підпадали під владу Великого київського князя. Варто звернути увагу й на особливості еволюції форми правління Русі.

Під час висвітлення питання щодо специфіки правового регулювання відносин власності необхідно, спираючись на текст Руської Правди, простежити особливості суб'єктів та об'єктів права власності, звернути увагу на захист нормами Руської Правди права власності на землю та рухоме майно. Необхідно також зауважити, що у Руській Правді відносно невелике місце відведено регулюванню різноманітних договорів. Як правило, вони укладалися в словесній формі з використанням традиційних символічних обрядів – рукобиття чи символічного зв'язування рук, литки тощо. Під час укладання важливих договорів необхідно вважалася присутність послухів. Іноді договір передбачав певні додаткові умови, наприклад, виплату неустойки (пені) у випадку недотримання основних умов. В деяких випадках законодавство встановлювало розстрочку для виконання договорів.

Під час розгляду четвертого питання слід звернути увагу на те, що у дохристиянський період шлюбно-сімейні відносини регулювалися місцевими правовими звичаями. Після запровадження християнства на Русі наприкінці X ст. шлюбно-сімейні стосунки стали регулюватися нормами церковного права. Будучи монопольною юридичною установою у регулюванні шлюбно-сімейних відносин, церква закріпила за собою, насамперед, монопольне право на затвердження та розірвання шлюбу. Для того, щоб висвітлити характерні риси шлюбно-сімейного

права, студенти мають опрацювати тексти князівських статутів, вміщених у хрестоматії.

У часи, що розглядаються, поступово складаються окремі елементи кримінального права, і насамперед виникає поняття злочину. На відміну від сучасного визначення, у Київській Русі під злочином розуміли дію, що заподіювала шкоду конкретній приватній особі, а не суспільству в цілому. Тому така дія називалася «образою». Шкода могла бути фізичною, моральною або ж матеріальною. Під час підготовки до семінару необхідно, користуючись текстами пам'яток права Русі, визначити основні види злочинів, а також звернути увагу на мету та види покарань, визначених у Руській Правді та князівських статутах.

Розглядаючи останнє питання, студенти повинні з'ясувати особливості системи судових органів Київської Русі, звернути увагу на форми досудового процесу (звід та гоніння сліду) та судочинства, визначити види доказів, які бралися судом до уваги.

Навчальна література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Історія держави і права України. Академічний курс : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000.
3. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000.

Допоміжна

1. Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / О. Н. Атоян. – Луганск : Луган. ун-т внутр. Дел, 2001. – 470 с.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
3. Гавриленко О. А. Київська Русь: політико-правовий нарис : [навч. посібник] / О. А. Гавриленко, С. Д. Колесніков, І. А. Логвиненко. – Х. : УніВС, 1999. – 70 с.
4. Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко – К. : Атака, 2004.
5. Кульчицький В. С. Галицько-Волинська держава (1199–1349) : [монографія] / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко ; за заг. ред. Б. Й. Тищика. – Львів : Бібльос, 2006. – 280 с.
6. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. / В. М. Іванов. – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.

7. Колесніков С. Д. Шлюбно-сімейне право Київської Русі / С. Д. Колесніков // Проблеми державотворення України: історія і сучасність. – Х. : УніВС, 1997. – Ч. 1. – С. 23–32.
8. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
9. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко – К. : Знання, 2000. – 662 с.
10. Музиченко П. П. Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – 421 с.
11. Попле А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. / А. Попле // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С. 29–34.
12. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
13. Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков. – М. : Госюриздат, 1950. – 380 с.
14. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. / Я. Н. Щапов. – М. : Наука. 1972. – 340 с.

Пам'ятки права

Договір Русі з Візантією 911 року

В год 6420. Послал Олег своих дружинников установить мирные отношения и заключить договор между Византией и Русью; и послав (их), сказал так:

Список с другого (экземпляра) договора, находящегося у тех же царей Льва и Александра.

1. Мы, от (имени) русского¹ народа, Карлы, Ингельд, Фарлаф, Вермуд, Гуды, Руалд, Карн, Фрелав, Рюар, Актеву, Труан, Лидулфост, Стемид, посланные Олегом, великим князем русским, и всеми подвластными ему светлыми боярами к вам, Льву, Александру и Константину, божьей милостью великим самодержцам, царям греческим, для подтверждения и укрепления дружбы, существовавшей между греками и русскими на протяжении многих лет, согласно желанию и повелению наших князей [и] всех подвластных им русских. Наша светлость, более всех, желая милостью бога подтвердить и укрепить дружбу, существовавшую между христианами и русскими, многократно действительно стремились не только на словах, но и в письменной форме и нерушимой присягою, клянясь своим оружием, подтвердить и укрепить эту дружбу, согласно нашей вере и обычаю.

¹ У даному випадку російськомовний прикметник «русский» походить не від найменування держави Росії, а від найменування держави (Київської) Русі. Україномовний відповідник – «руський».

2. Таковы разделы милостью бога мирного соглашения, как мы о нем условились. Прежде всего пусть заключим с вами, греками, мир, и станем дружить друг с другом всею душой и сердцем, и не допустим, согласно нашему взаимному стремлению, никакого беспорядка или обиды со стороны подручных нам светлых князей; но постараемся, сколь возможно, сохранить с Вами, греками, (впредь) безупречную дружбу, письменным договором выраженную и присягою подтвержденную. Также и вы, греки, впредь всегда соблюдайте такую же нерушимую и безупречную дружбу по отношению к нашим светлым князьям русским и ко всем, кто находится под рукою нашего светлого князя.

3. Что же касается преступлений, если случится злодеяние, договоримся так: пусть обвинение, содержащееся в публично представленных (вещественных) доказательствах, будет признано доказанным; если же какому-либо (доказательству) не станут верить, то пусть присягнет та сторона, которая домогается, чтобы ему (доказательству) не доверяли; и когда присягнет, согласно своей вере, пусть наказание будет соответствовать характеру преступления.

4. О следующем. Если кто-либо убьет (кого-либо) – русский христианина или христианин русского, – пусть умрет на месте совершения убийства. Если же убийца убежит, а окажется имущим, то ту часть его имущества, которая полагается ему по закону, пусть возьмет родственник убитого, но и жена убийцы пусть сохранит то, что полагается ей по обычаю. Если убийца окажется неимущим и (при этом) он бежал, то пусть окажется под судом до тех пор, пока не будет найден (если же будет найден, то), пусть умрет.

5. Если (кто) ударит мечом или побьет (кого) каким-либо орудием, то за тот удар или избиение пусть даст 5 литров серебра по обычаю русскому. Если же совершивший это окажется неимущим, то пусть даст сколько может вплоть до того, что даже снимет с себя те самые одежды, в которых ходит, а (что касается) недостающего, то пусть присягнет согласно своей вере, что никто не может помочь ему, и пусть судебное преследование с целью взыскания (с него) штрафа на этом кончается.

6. О следующем. Если русский украдет что-либо у христианина или же христианин у русского и схвачен будет вор потерпевшим в то самое время, когда совершает кражу, при этом он окажет сопротивление и будет убит, то не взыщется его смерть ни христианами, ни Русью, но пусть даже потерпевший возьмет то свое (имущество), которое у него пропадало. Если же вор отдастся без сопротивления в руки того, у кого совершил кражу, и будет им связан, то пусть возвратит то, на что осмелился посягнуть, в тройном размере.

7. О следующем. Если кто-либо – русский у христианина или христианин у русского, – причиняя страдания и явно творя насилие,

возьмет что-нибудь принадлежащее другому, пусть возместит убытки в тройном размере.

8. Если выброшена будет ладья сильным ветром на чужую землю и окажется там кто-нибудь из нас, русских (поблизости), то если захочет (хозяин) сохранить ее вместе со своим товаром и отправить обратно в Греческую землю, пусть проведем! ее (мы) чрез любое опасное место, пока не придет она в место безопасное; если же эта ладья, спасенная после бури или после того, как она была выброшена на мель, не сможет сама возвратиться в свои места, то мы, русские, поможем гребцам той ладьи и проводим ее с их товаром невредимой. В том случае, если случится такое несчастье около Греческой земли с русской ладьею, то (мы, греки) проведем ее в Русскую землю и пусть (свободно) продаются товары той ладьи; (так что) если можно что-либо продать из (той) ладьи, то пусть мы, русские, разгрузим их ладью. И когда приходим (мы, русские) в Грецию для торговли или с посольством к вашему царю, то пропустим (мы, греки) с честью привезенный для продажи товар (с) их ладьи. Если же случится (так, что) кто-либо из прибывших на той ладье будет убит или избит нами, русскими, или окажется что-либо взятым из ладьи, то пусть русские, сотворившие это, будут присуждены к выше-указанному наказанию.

9. О следующем. Если пленник (из числа подданных) той или иной страны насильно удерживается русскими или греками, будучи запродан в другую страну, а объявится (соотечественник пленного), русский или грек, то (тогда разрешается его) выкупить и возвратит выкупленного на родину, а (купцы, его) купившие, возьмут цену его, или пусть будет засчитана в выкупную цену поденно (отработанная рыночная) цена челядина. Также, если и на войне (он) будет взят теми греками, все равно пусть возвратится он в свою страну и отдана будет (за него), как сказано выше, его цена, существующая в обычных торговых расчетах.

10. Когда же требуется итти на войну. Когда же вам потребуются итти на войну, а эти (русские) захотят почтить Вашего царя, то сколько бы из пришедших (к Вам) в какое-либо время ни захотело остаться у Вашего царя по своей воле, пусть будет исполнено их желание.

11. О плененных русскими (христианах), привезенных из какой-либо страны на Русь и сразу же продаваемых в Грецию. Если же когда-нибудь пленные христиане будут привезены из какой-либо страны на Русь, то они должны продаваться по 20 золотников и возвращаться в Грецию.

12. О следующем. Если русский челядин будет украден или убежит или будет насильно продан и русские начнут жаловаться, то пусть подтвердится это показаниями челядина и (тогда) русские его возьмут; также если и купцы потеряют челядина и заявят об этом, то пусть

производят розыск и, найдя его, заберут. . . Если кто не даст произвести этого розыскания местному чиновнику, то будет считаться виновным.

13. О русских, находящихся на службе в Греции у Греческого царя. Если кто (из них) умрет, не завищав своего имущества, а своих (родственников) у него (в Греции) не будет, то пусть возвратят его имущество ближайшим родственникам на Руси. Если же он составит завещание, то пусть тот, кому (он) написал (распоряжение) наследовать имущество, возьмет завещанное и наследует им.

13а. О русских, совершающих торговые операции. . .

14. О различных (людях), ходящих в Грецию и остающихся в долгу... Если злодей (?не) возвратится на Русь, то пусть русские жалуются греческому царскому величеству, и он да будет схвачен и возвращен насильно на Русь.

15. То же самое пусть сделают и русские грекам, если случится такое же (с ними).

Для подтверждения и нерушимости настоящий мирный договор между вами, христианами, и (нами), русскими, мы составили киноварью (?Ивановым написанием) на двух хартиях: вашего царя: собственно-ручной, и скрепив (клятвою), подлежащим честным крестом и святою единосущною троицею единого истинного бога вашего, отдали нашим послам. Мы же клянемся вашему царю, поставленному (на царство) милостью бога, по обычаю и по установлению нашего народа, что и мы, ни кто-либо из нашей страны не (будет) нарушать (этих) утвержденных пунктов мирного договора. И этот письменный экземпляр договора дали вашим царям на утверждение, чтобы этим договором был подтвержден и укреплен существующий между нами мир.

Месяца сентября 2, индикта 15, в год от сотворения мира 6420.

Царь же Леон почтил русских послов дарами, золотом и шелками и драгоценными тканями, и приставил к ним своих мужей показать им церковную красоту, золотые палаты и хранящиеся в них богатства: множество золота, драгоценные ткани, драгоценные камни, а также чудеса своего бога и страсти господни: венец, гвозди, баграницу, мощи святых, уча их своей вере и показывая им истинную веру. И так отпустил их в свою землю с великою честью.

Послы же, посланные Олегом, пришли к нему и поведали все речи обоих царей, как установили мирные отношения и заключили договор между Греческою землею и Русскою, и (решили, чтобы впредь) не преступать клятвы – ни грекам, ни русским.

Текст подано за виданням: Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства / сост. А. А. Зимин ; под ред. С. В. Юшкова. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 10–14.

Руська Правда Короткої редакції за Академічним списком

1. Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина [чи двоюрідний брат], або племінник з боку сестри, племінник з боку брата; якщо не буде кому [не бажатиме хто] мститись, то [слід призначити] за вбитого 40 гривень, якщо буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи словенин, то призначити 40 гривень за нього.

2. Якщо [хто-небудь] буде побитий до крові, чи до синців, то не треба шукати [цьому чоловікові] йому свідка; якщо ж на ньому не буде ніяких слідів [побиття], то нехай прийде свідок; якщо ж не може [привести його], то справі кінець; якщо ж за себе не може помститись, то нехай візьме собі за образу 3 гривні та ще платню лікарю.

3. Якщо ж хтось когось ударив батоном, жердиною, долонею, чашею (келихом), рогом або плазом меча, то [повинен заплатити] 12 гривень; якщо його [винуватця] не настигнуть, то [все ж] він платить, і на цьому справа кінчається.

4. Якщо хто-небудь ударить мечем, не вийнявши його [з піхов], або рукояткою, то [повинен заплатити] 12 гривень за образу.

5. Якщо ж [хто-небудь] ударить [мечем] по руці і відсіче її або вона всохне, то він [винуватець] платить потерпілому 40 гривень. Якщо нога залишиться цілою, але почне [людина] кульгати, тоді хай угамовують винного [мстять] домочадці (пораненого).

6. Якщо ж хтось відсіче комусь будь-який палець, то (має сплатити) 3 гривні за образу.

7. За висмикнутий вус [сплатити] 12 гривень, а за жмут бороди 12 гривень.

8. Якщо ж хто вийме [погрожуючи] меч, але не вдарить ним, то платить гривню.

9. Якщо ж чоловік штовхне чоловіка від себе чи до себе, [то платить] 3 гривні, коли [потерпілий] виставить двох свідків, але якщо потерпілим буде варяг чи колбяг, то йому достатньо присягнути.

10. Якщо челядин сховається у варяга або у колбяга і його протягом трьох днів не повернуть [колишньому господарю], то, упізнавши його на третій день, господар повертає його до себе, а переховувач повинен заплатити 3 гривні за образу.

11. Якщо хтось поїде на чужому коні, не спитавши дозволу, то платить 3 гривні.

12. Якщо хтось візьме чужого коня, зброю або одягу, а господар упізнає крадене в своїй общині, то хай забере своє, а [злодій сплачує] 3 гривні за образу.

13. Якщо хтось упізнає [свою річ у кого-небудь] і не зможе її взяти, то не повинен говорити [при цьому] «моє», а нехай скаже: «Піди на звод, (і ми вияснимо) де взяв її». Якщо той не піде, то нехай представить поручника, [який би з'явився на звід не пізніше] протягом 5 днів.

14. Якщо хтось намагатиметься стягнути з кого-небудь борг [рештки майна], а той почне відпиратись, то слід йому [з відповідачем] на звід перед 12; і якщо виявиться, що зловмисно не віддавав [предмет позову], то за шукану річ належить йому сплатити грішми і, крім того, 3 гривні винагороди потерпілому.

15. Якщо хтось, розпізнавши свого [зниклого] челядина, захоче [його] повернути, то відвести [його] до того, у кого його було куплено, а той відправляється до попереднього [перекупщика], і коли дійдуть до третього, то нехай господар скаже йому: «Ти мені віддай свого [мого] челядника, а свої гроші шукай при свідкові».

16. Якщо холоп ударить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то він [господар] може утримувати його, заплативши за нього 12 гривень; а після того, якщо де-небудь зустрине холопа побитий ним чоловік, то може його побити.

17. А якщо хтось зламає спис чи щит або [зіпсує] одягу, і господар захоче їх залишити у себе, то йому за псування компенсувати грошима; якщо ж господар відмовлятиметься від поламаного, то йому належить заплатити грошима стільки, скільки він сам заплатив за цю річ.

18. Якщо уб'ють огнищанина навмисно, то [убивця] платить 80 гривень, а люди можуть не допомагати йому у виплаті. А за убивство княжого під'їзного платити 80 гривень.

19. А якщо вб'ють огнищанина під час розбійного нападу, а вбивцю не будуть шукати, то віру платить община, де знайдено вбитого.

20. Якщо уб'ють огнищанина під час крадіжки [коли він краде] у домі, або коня, або корову, то нехай уб'ють його, як собаку. Так діяти і при вбивстві тіуна.

21. А за [вбитого] княжого тіуна платити 80 гривень. А за (вбивство) старшого конюха при табуні [платити] 80 гривень, як установив Ізяслав за свого конюха, якого вбили дорогобужці.

22. А за [вбивство] княжого сільського старости і [старости] польового [платити] 12 гривень. А за [вбивство] княжого рядовича [платити] 5 гривень.

23. А за [вбивство] смерда чи холопа [платити] 5 гривень.

24. Якщо вбита рабня-годувальниця, чи син її, то [платити] 12 гривень.

25. А за княжого коня, якщо той з тавром, [платити] 3 гривні, а за коня смерда – 2 гривні.

26. За кобилу – 60 резан, а за вола – гривну, а за корову – 40 резан, а за трирічну (корову) – 15 кун, а за дворічну – півгривні, а за теля – 5 резан, а за ягня – ногата, за барана – ногата.

27. А якщо хто-небудь украде чужого холопа чи рабиню, то платить він за образу 12 гривень.

28. Якщо ж прийде побитий до крові або у синцях чоловік, то не шукати йому свідків.

29. А якщо вкраде коня чи волів або обкраде дім, і при цьому буде красти один, то платити йому гривню і 30 резан; коли ж буде злодіїв 18, то платити кожному по 3 гривні і по 30 резан...

Текст подано за виданням: Музиченко П. П. Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – С. 9–19.

Руська Правда Просторої редакції за Троїцьким списком

(Витяги)

1. Если человек убьет человека, то мстит брат за (убийство) брата, или отец, или сын, или двоюродный брат, или племянник со стороны брата, если же не будет никого, кто бы отомстил за него, то положит за убитого 80 гривен, если [убитый] будет княжим мужем или княжеским тиуном; если он будет русин, гридин, купец, боярский тиун, мечник, изгой или словенин, то положит за него 40 гривен.

2. После [смерти] Ярослава снова собрались его сыновья Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их Коснячко Перенег, Никифор и отменили мщение смертью за убийство, установив денежный выкуп; а что касается всего остального, то как судил Ярослав, так решили судить и его сыновья.

3. Если кто злоумышленно убьет княжа мужа, а убийцу [люди] не будут искать, то виру в 60 гривен платит вервь, в которой найден труп убитого; если же [убитый] простолюдин, то 40 гривен.

4. Если какая-нибудь вервь начнет платить дикую виру, то [пусть] заплатит ее, во сколько лет сможет, ибо платит без (участия) убийцы.

5. Если убийца из (числа членов) верви окажется налицо, то им [следует] помогать ему [в платеже виры], ибо он сам приплачивает за других [в таких же случаях]. Если [платится] дикая вира, то сообща платится 40 гривен, а головничество – сам убийца, выплачивая [также] совместно с другими в 40 гривнах свою часть.

6. Если же [кто] совершил убийство открыто во время ссоры или на пиру, то теперь он платит вместе с вервью, [поскольку и сам он] участвует в общинных платежах [дикой] виры.

7. Если [кто] совершит умышленное убийство [к тому же] не во время како-либо ссоры, то за преступника люди не платят [виру], а выдадут его самого [вместе] с женой и детьми на поток [т. е. для продажи их в рабство, изгнания] и для конфискации всего имущества.

8. Если кто не участвовал в платежах дикой виры, то и ему люди не помогают [в уплате виры, которую] пусть он платит сам.

11. *О княжеском отроке.* Если [убьют] княжеского отрока, или конюха, или повара, то [платить] 40 гривен.

12. А за [убийство] дворецкого или конюшего [платить] 80 гривен.

13. А за [убийство] княжеского тиуна, ведавшего селами или пашнями [платить] 12 гривен.

15. *О ремесленнике и о ремесленнице.* А за [убийство] ремесленника или за ремесленницу [платить] 12 гривен.

16. А за [убийство] пашенного холопа [платить] 5 гривен, а за рабу – 6 гривен.

18. *Об обвинении в убийстве по подозрению.* Если кого-либо будут обвинять в убийстве по подозрению, то пусть выставят семь свидетелей, которые снимут [это] обвинение в убийстве; если [обвиняемый] будет варяг или какой-либо другой [иноземец], то выставить двух [свидетелей].

21. Если [ответчик] станет искать свидетелей и не найдет [их], а истец будет обвинять [его] в убийстве, то пусть дело решится испытанием железом.

22. Так же и по всех делах, о воровстве и [в делах] по подозрении [в воровстве]; если нет поличного, а иск не менее полугривна золотом, то подвергать насильно его [т. е. обвиняемого] испытанию железом; когда же [иск] менее, то, если до двух гривен, подвергать испытанию водой, а если еще меньше, то для получения своих денег истцу [достаточно] присягнуть.

23. *Если кто ударит мечом.* Если кто ударит [кого-либо] мечом, не вынув его [из ножен], или рукоятью, то [платить] 12 гривен штрафа.

26. Если же [он], не стерпев, [в отместку] ударит того [т. е. обидчика] мечом, то этого ему в вину не ставить.

28. Если [кто] отсечет [кому-либо] какой-нибудь палец, то [платить] князю 3 гривны штрафа, а самому [т. е. потерпевшему] гривну кун.

32. *О челяди.* Если челядин скроется [у кого-либо], а [об его пропаже] объявят на торгу и в течение трех дней [после этого] не вернут его [прежнему господину], то, опознав его на третий день, он [т. е. прежний господин] [может] взять своего челядина, а тому [т. е. укрывателю] платить 3 гривны штрафа.

34. Если у кого пропадет конь, оружие или одежда, и [потерпевший об этом] объявит на торгу, то потом, [опознав пропавшее] в своем городе, он может взять свою вещь, имеющуюся налицо, а штраф заплатит он [виновный] 3 гривны.

35. Если кто опознает свою вещь, потерянную им или украденную у него, [а именно] коня, одежду или скотину, то ему не [следует] говорить «это мое», но [пусть скажет так]: «Пойди на свод, [выясним], где ты взял [ее]». Если на своде выявится [тот], кто виновен [в присвоении чужой вещи], то на того и падет ответственность за воровство; тогда он [т. е. истец] возьмет свою вещь, ему же будет платить виновный и за то, что пропало вместе с обнаруженной вещью; если будет конокрад, то выдать его князю на поток [т. е. для продажи в рабство, изгнания]; если же будет обыкновенный вор, то ему платить 3 гривны.

36. *О своде.* Если свод будет только в одном городе, то истцу довести его до конца; если захватит свод и земли [тянущиеся к городу], то ему идти до третьего ответчика, а третий платит ему деньгами за наличное [т. е. обнаруженную вещь], с которым идут до конца свода, а истец ждет остального [т. е. того, что не обнаружено]; когда же дойдет дело до последнего [ответчика], то тот и платит все, включая штраф.

37. *О воровстве.* Если же [кто] купил на торгу что-нибудь краденное, [а именно] коня, одежду или скотину, то пусть выставит двух свободных человек или мытника; если не знает, у кого купил [краденное], то эти свидетели должны присягнуть в его пользу, а истец – взять обнаруженную вещь; а с тем, что пропало, пусть простится; ответчик же пусть простится со своими деньгами [заплаченными за краденое], ибо сам [виноват, что] не знает, у кого покупал; если опознает в последствии [того], у кого покупал это [т. е. краденное], то пусть возьмет свои деньги [с него], а тот пусть выплатит и за пропавшее [вместе с обнаруженной вещью] и штраф князю.

38. *Если опознает кто [свою] челядь.* Если кто опознает и возьмет своего украденного челядина, то он [должен] вести его согласно деньгам [полученным при его перепродаже] до третьего ответчика, [у которого он] брал челядина вместо [своего] челядина, а этому [ответчику] дать опознанного, пусть ведет свод до конца, ибо это [т. е. челядин] не скот, и нельзя сказать «не знаю, у кого купил», но [следует] согласно показаниям [челядина] идти до конца [свода]; а когда окончательно будет найден вор, то возвратить [опознанного] челядина [его хозяину], третьему ответчику взять своего [челядина], а вор платит убытки [хозяину] за украденного челядина и князю 12 гривен штрафа.

39. *О своде же.* А из своего города в чужие земли свода нет, но также [следует] ему [т. е. ответчику] выставить свидетелей или мытника, перед кем совершал покупку, а взять опознанную вещь,

а с остальным, что пропало вместе с ней, [нужно] проститься, а тому [т. е. перекупщику] проститься со своими деньгами [заплаченными за опознанную вещь].

40. *О воровстве.* Если кого-либо убьют [за кражею], в доме или [вообще] во время какой-нибудь кражи, то пусть убьют [его] как собаку; если его додержат до рассвета, то вести [его] на княжеский двор; если же убьют его и люди видели [его] уже связанным, то платить за него 12 гривен.

41. Если кто крадет скот из хлева или [обокрадет] дом, то, если совершал кражу один, платить ему 3 гривны и 30 кун, если крали несколько [воров], то [также] каждому платить по 3 гривны и 30 кун.

43. Если обокрадут гумно или [украдут] зерно в яме, то сколько бы [воров] ни совершало кражу, каждый из них платит по 3 гривны и по 30 кун.

46. Если окажутся холопы ворами, то судит князь. Если окажутся холопы ворами – княжеские, боярские или церковные, – то их князя штрафом не наказывают, поскольку они не свободны, но пусть их хозяин платит вдвойне вознаграждение потерпевшему истцу.

47. *Если кто взыщет деньги [с кого-либо].* Если кто станет взыскивать с другого деньги, а тот начнет заператься, и если он [т. е. истец] выставит свидетелей и те присягнут, то он может взять свои деньги; [а] так как [должник] не отдавал ему деньги в течение ряда лет, то заплатит вознаграждение заимодавцу [размером] в 3 гривны.

49. *О товаре, данном на сохранение.* Если кто кладет у кого-либо товар на сохранение, то при этом свидетели не нужны; если же [положивший на хранение] станет взыскивать больше [чем сам отдал], то пусть присягнет тот, у кого находился товар [на сохранении, заявляя, что] «ты у меня положил лишь столько [не более]», ибо [он] уже тем ему [т. е. истцу] оказывал благодеяние, что хранил его товар.

51. *О месячном проценте.* А месячный процент взимать ему [т. е. кредитору] только в течение небольшого срока; если не будут выплачены деньги в установленный срок, то пусть дают проценты из расчета на два третий [...], а месячный процент аннулируется.

52. Если не будет [выставлено] свидетелей, а [иск] будет [в] 3 гривны, то достаточно ему [т. е. заимодавцу] для [взыскания] своих денег присягнуть; если [иск] будет касаться большей суммы, то [следует] ему так сказать: «сам виноват, что неставлял послухов [при отдаче денег взаймы]».

53. *Устав Владимира Всеволодовича.* А вот [как] постановил Владимир Всеволодович после [смерти] Святополка, созвав в Берестове свою дружину: Ратибора, киевского тысяцкого; Прокопия, белгородского тысяцкого; Станислава, переяславского тысяцкого; Нажира,

Мирослава, Иванка Чудиновича мужа [князя] Олега; и постановили [они], что если кто берет деньги [под проценты из расчета] на два третий, то [брать ему] до третьего платежа процентов; если кто-либо возьмет проценты дважды, то тогда он может получить и [сами] деньги [отданные под проценты]; но если возьмет проценты трижды, то [этих] денег ему не получать...

54. Если какой-либо купец потерпит кораблекрушение. Если какой-либо купец, отправившись с чужими деньгами, где-нибудь потерпит кораблекрушение или подвергнется нападению неприятеля, или [его] настигнет пожар, то не творить над ним насилия, не продавать [его и его имущество], но пусть, как начнет [выплачивать долг] погодно, так и платит, ибо это несчастье от бога, а он [т. е. купец] не виновен; если же он пропьется или проиграется, в [своем] безумии нанеся ущерб чужому товару, то пусть будет, как угодно тем, чьим был тот товар: ждут ли [пока он возместит им ущерб] – на то их воля; продадут ли [его и его имущество] – на то [также] их воля.

55. *О долге.* Если кто-либо должен будет многим, а крупный иногородний или чужеземный купец, приехав, не зная этого, отдаст ему [свой] товар, а [тот] не захочет отдать купцу деньги, к тому же первые заимодавцы станут препятствовать [этому], не давая денег, – тогда отвести его [т. е. должника] на торг, продать [его имущество и его самого], затем отдать вначале деньги [иноземного или иногороднего] купца, а местные [пусть] поделятся теми деньгами, которые останутся; если же будут [за должником] княжеские деньги, то деньги князя возвратить вначале, а остальное [поступит] в раздел; если кто взимал неоднократно проценты [с должника], то тот не должен ничего получать.

56. *Если закуп убежит.* Если закуп убежит от господина, то он становится обельным [холопом]; если уйдет на поиски денег, притом открыто, или убежит ко князю или судьям из-за обиды, нанесенною ему господином, то за это его не порабощать, но дать ему управу по закону.

58. *О закупе же.* Если [коня] выведут из хлева, то закупу за него не платить; но если же погубит [его] на поле, или в двор не введет и не запрет, где ему велит господин, или погубит во время своей собственной работы, то за это ему платить.

60. Если же [господин] возьмет с него [т. е. закупа] больше денег [чем полагалось], то ему [следует] возвратить назад взятые [сверх положенного] деньги и заплатить за обиду князю 12 гривен штрафа.

61. Если господин продаст закупа в обельные [холопы], то наймит получает свободу от всех денежных обязательств [по отношению к хозяину], а господин за обиду платит 12 гривен штрафа.

62. Если господин бьет закупа за дело, то этого [ему] в вину не ставить; если же побьет бессмысленно, будучи пьяным, без [какой-либо]

вины [со стороны закупа], то тогда за [избиение] закуп устанавливается такой же платеж, как и за [избиение] свободного.

64. *О закупе.* Если закуп украдет что-либо, то господин [отвечает] за него; но если где-нибудь его [т. е. закупа] найдут, то господин, заплатив вначале за коня или за что-либо другое, взятое им, его самого [обращает] в обельные холопы; и если же господин не захочет платить за него и продаст его, то пусть он вначале отдаст за коня, за вола, за чужой товар, взятый им [т. е. закупом], а оставшееся после выплаты за краденное может взять самому себе.

71. Если кто уничтожит знак собственности на борти. Если [кто] уничтожит знак собственности на борти, то [платить] 12 гривен.

72. Если [кто] срубит знак бортной [межи] или распашет пашенную межу или тыном перегородит дворовую, то [платить] 12 гривен штрафа.

77. Если вора не будет [сразу обнаружено], то искать [его] по следу; если не будет следа к [частновладельческому] селу или к торговому стану, а [люди, т. е. члены верви] не отведут следа от себя и не поедут по следу [разыскивать вора, или воспротивятся [разысканию вора у них], то они платят и убытки, причиненные воровством, и штраф; если же [при разыскании] след затеряется на большой дороге, [где] и села [по близости] не будет, или на пустыре, где не будет ни села ни людей, [то им] не следует платить ни убытки за воровство, ни штраф.

78. *О смерде.* Если смерд истязает смерда без княжеского распоряжения, то [платить] 3 гривны штрафа, а за истязание гривну денег; если истязает огнищанина, то [платить] 12 гривен и за истязание гривну.

83. *О гумне.* Если [кто] подожжет гумно, то [выдать] его на поток [для продажи в рабство? изгнания?], а его имущество для конфискации; сначала выплатить [потерпевшему] убытки, а остальным при потоке [продаже в рабство? изгнании] распоряжается князь. Так же [поступать], если кто-либо подожжет двор.

85. Все эти тяжбы решаются показаниями свидетелей из числа свободных [людей]; если случится свидетелем быть холопу, то на суде ему не выступать; но если захочет истец подвергнуть ответчика испытанию [железом], то сказав так: «согласно показаниям этого [холопа], я беру тебя [для испытания железом], но беру тебя я, а не холоп», [он может] взять его [т. е. ответчика] для испытания железом; если удастся обвинить его, то он [т. е. истец] получает с него свое; не удастся обвинить его – платить ему за истязание гривну, ибо взял его [для испытания] согласно показаниям холопа.

86. А пошлин за испытание железом платить 10 кун, мечнику 5 кун, детскому пол гривны: вот таковы пошлины, [взимающиеся] при испытании железом, кто за что получает.

89. А за [убийство] холопа и раба вира не взыскивается, но если холоп или раб убиты безвинно, то за них платится возмещение убытка [хозяина] и князю 12 гривен штрафа.

90. *Если умрет смерд.* Если умрет смерд, то его наследство [идет] князю; если у него в доме будут дочери, то им [следует] дать выдел; если они будут замужем, то выдела им не давать.

91. *О наследстве бояр и дружинников.* Если [кто-либо умрет] из бояр или дружины, то наследство князю не идет; если же [у умершего] не будет сыновей, то пусть возьмут [наследство] дочери.

92. Если кто, умирая, разделит свое имущество детям, то пусть так и будет; если же [он] умрет без завещания, то [имущество идет] всем детям, а на помин души самого [умершего] дать выдел.

93. Если жена после [смерти] мужа останется во вдовах, то ей дать выдел, она же является госпожой того, что ей завещал муж, но до [самого] наследства мужа ей дела нет.

94. Если останутся дети от первой жены, то они возьмут то [что причитается] их матери; если даже их умерший отец завещал [это имущество второй] жене, все равно они возьмут себе [причитающееся] их матери.

95. Если останется дома [незамужней] сестра [у сыновей умершего] то та в наследстве не участвует, но братья отдадут ее замуж сообразно с их достатком.

98. *А вот [установление] о наследстве.* Если останутся у [какого-либо] человека дети от рабы, то они в наследстве не принимают участия, но получают вместе с матерью свободу.

99. Коли останутся в доме [после смерти отца] малолетние дети и не будут еще способны сами о себе заботиться, а их мать выйдет [снова] замуж, то дать их вместе с движимым и недвижимым имуществом под опеку ближайшему родичу до тех пор, пока не подрастут; [при этом] товар передать [опекуну] в присутствии свидетелей; а что [в дальнейшем] он наживет, отдавая тот товар под проценты, или пуская его в торговый оборот, то, возвратив им [т.е. опекаемым] самый товар, пусть он возьмет себе прибыль, ибо кормил и заботился о них; если же будет приплод от челяди или от скота, то это все взять [опекаемым]; если же [он] что-либо утратил, то за все ему [следует] заплатить тем самым детям наличностью; если даже отчим возьмет [под опеку] детей с [их] наследством, то условия договора [будут] те же.

100. Но отцовский двор всегда без раздела [передается] младшему сыну.

101. *О жене, решившей остаться вдовою.* Если жена после [смерти] мужа решит остаться вдовою, а расточит имущество [своего

покойного супруга] и выйдет [снова] замуж, то ей заплатить [за] все детям [покойного супруга].

102. Если дети не захотят жить с нею на [одном] дворе, а она всячески будет стремиться [там] остаться, то исполнить во всем ее волю, а детям воли не давать; и при этом ей сидеть во вдовстве с тем [имуществом], что дал ей муж, или получив свой выдел, также сидеть [во вдовстве].

103. А до выдела матери детям дела нет; кому же [свой выдел] отдаст мать, тот [его] и возьмет; отдаст ли всем [своим детям], то [его] разделят [между собой]; умрет ли [мать] без завещательного распоряжения, то его взять тому, у кого она жила на дворе и кто ее кормил.

106. А мать [пусть] даст свое [имущество тому] сыну, который [был] добр [по отношению к ней], будь он от первого мужа, или от второго; а если все ее сыновья будут неблагодарны, то может отдать [свое имущество той] дочери, которая ее кормила.

110. *О холопстве.* Обельное холопство [бывает] трех видов: если кто купит [кого-либо], хотя бы за пол гривны, выставив свидетелей и дав [продавцу] в присутствии самого холопа [хотя бы] ногату; второе холопство – [если] женится на рабе без [предварительного] договора, женится ли согласно договору, то как будет договорено, так пусть и останется; а вот третье холопство – тиунство без [предварительного] договора, или когда [просто] привяжет к себе ключ без [предварительного] договора, если же согласно договору, то как будет договорено, так пусть и останется.

111. А человек, отработывавший данные ему [в ссуду] деньги, – не холоп; нельзя поработать [его также] ни за хлеб, ни за что-либо, данное вместе с тем; но если он не отработает [своего] срока, то ему [следует] вернуть полученное [от хозяина]; если отработает, то ничем [ему] не обязан.

112. Если холоп убежит и господин объявит [об этом на торгу], а кто-либо, зная по наслышке или доподлинно, что тот является холопом, накормит его или поможет ему скрыться, то он [т. е. пособник] платит за холопа 5 гривен, а за рабу 6 гривен.

121. Если холоп обокрадет кого-либо, то господину выкупать его или выдавать [вместе с тем], с кем [он] крал, а жену и детей [выдавать] не нужно; но если [они] крали и прятали [краденое вместе] с ним, то господин всех их выдаст; если же с ним крали и прятали [краденое] свободные [люди], то они [платят] князю штраф.

Статут князя Володимира про церковні суди (Витязи)

8. ... И своим тиунам приказываю церковного суда, не обидети ни судити без владычня наместника.

9. А се церковнии суди: распуст, смилное, заставање, пошибанье, умычка, промежи мужем и женою о животе, в племени или в сватъстве поймутся, ведъство, зелииничьство, потвори, чародеяния, волховования, урекания три: оляднею и зельи, еретичьство, зубоежа, или сын отца бьетъ, или мать, или дчи, или снѣха свекровь, братья или доти тяжются о задницу, церковная татба, мертвеци сволочать, крест посекутъ или на стенах режутъ, скот или псы, или поткы без великы нужи въведет, или ино что неподобно церкви подеетъ, или два друга иметася бити, единого жена иметъ за лоно другаго и раздавить, или кого застануть с четвероножиною, или кто молиться под овином, или в рощеньи, или у воды, или девка дѣтя повържетъ.

10. Те все суди церкви даны суть. Князю и бояром и судьям их в ты суды нельзе въступатися.

11. То все дал есмь по первых царев уряженью и по вселеньских святых семи зборов великих святитель.

12. Аже кто преобидить нашъ устав, таковым непощеным быти от закона божия и горе себе наследуютъ.

13. А своим тиуном приказываю суда церковного не обидети и с суда давати 9 частии князю, а 10-я святей церкви.

14. А кто пообидить суд церковний, платити ему собою, а перед богом тому же отвечать на страшном суде пред тмами ангел, иде же кождо дела не скрываются благая или злая, иде же не поможет никто же кому, то токмо правда избавить от вторыя смерти, от вечныя муки, от хрещенія неспасенаго, от огня негасимаго. Господь рече: в день мечь въздамы сдержавшим неправду в разуме, тех огонь не угаснетъ и червь их не умретъ, створшим же благая – в жизнь и в радость ѿ неизреченную. А створшим злая в възкрешенье суда, им же рече, неизмолим суд обрести.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – С. 39–41.

Статут князя Ярослава про церковні суди (Простора редакція)

1. А се аз, князь великий Ярослав, сын Володимеров, по данию отца своего сгадал есмь с митрополитом киевским и всея Руси

Иларионом, сложихом греческыи номоканон; еже не подобает сих тяж судити князю, ни бояром его, ни судиям его, дал есмь митрополиту и епископом: распусты по всем городом, 10-ю неделю мыта к церкви и к митрополиту, а людям его не даяти мыта нигде; осминечье дал есми.

2. Аще кто умчить девку или насилить, аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривен злата, а митрополиту 5 гривен золота; аще будеть меньших бояр, гривна золота ей, а митрополиту гривна золота; а добрых людей будеть, за сором рубль, а митрополиту рубль; на умышцах по 60 митрополиту, а князь их казнить.

3. Аще хто пошибаеть боярскую дочь или боярскую жену, за сором ей 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота; а меньших бояр – гривна золота, а митрополиту – гривна золота; нарочитых людей – два рубля, а митрополиту два рубля; простые чади – 12 гривен кун, а митрополиту 12 гривен, а князь казнитель.

4. Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а меньших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых людий 2 рубля, а митрополиту 2 рубля, простые чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

5. Аще же девка блядеть или дитяти добудеть у отца, у матери или вдовою, обличивше, пояти ю в дом церковный.

6. Тако же и женка без своего мужа или при мужи дитяти добудеть, да погубить, или в свиньи ввержеть, или утопить, обличивши, пояти (и) в дом церковный, а чим ю паки род окупить.

7. Аже девка засядет великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а меньших бояр – гривна золота, а нарочитых людий – 12 гривен, а простые чади рубль.

8. Аже муж от жени блядеть, митрополиту нет кун, князь казнити.

9. Аже муж оженится иною женою, а с старою не распустится, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковны(и), а с старою жити.

10. Аже поидеть жена от своего мужа за иныи муж или иметь блясти от мужа, ту жену поняти в дом церковный, а новоженя в продажи митрополиту.

11. Аще будеть жене лихий недуг, или слепа, или долгая болезнь, про то ея не пустити.

12. Тако же и жене нелзе пустити мужа.

13. Аще кум с кумою блуд створить, митрополиту 12 гривен, а опитемии указание от бога.

14. Аще кто зажжет гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить.

15. Аще кто с сестрою блуд створить, митрополиту 40 гривен, а во опитемии указано по закону.

16. Аще ближний род поимется, митрополиту 40 гривен, а их разлучити, а опитемию приимуть.

17. Аще кто иметь две жени водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Иметь ли лихо ею держати, казнью казнити.

18. Аще муж распустится с женою по своей воли, а будет ли венчальная, и дадут митрополиту 12 гривен, будет ли невенчальная, митрополиту 6 гривен.

19. Аще жидовин или бессерменин будет с рускою, на иноязычницах митрополиту 50 гривен, а рускую пояти в дом церковный.

20. Аще кто блудит с черницею, митрополиту 40 гривен, а во опитемию вложить.

21. Аще ли кто с животиною блуд створить, митрополиту 12 гривен, а во опитемии и в казни.

22. Аще свекор с снохою блудит, митрополиту 40 гривен, а опитемию приимуть по закону.

23. Аще кто з двумя сестрами в блуд впадет, митрополиту 12 гривен.

24. Аще кто с падчерицею блудит, митрополиту 12 гривен.

25. Аще деверь с ятровию впадет, митрополиту 12 гривен.

26. Аще кто с мачехою в блуд впадет, митрополиту 12 гривен.

27. Аще два брата с единою женою, митрополиту 30 гривен, а женку пояти в дом церковный.

28. Аще отец с дочерию впадет в блуд, митрополиту 40 гривен, а опитемию приимуть по закону.

29. Аще девка не вѣхощет замуж, то отец и матери силою дадут. А что девка учинит над собою, то отец и матери митрополиту в вине.

30. Аще кто зовет чужую жену блядию, а будет боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить; а будет меньших бояр – 3 гривны золота, а митрополиту рубль; оже будет городских людей – 3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце – 6 резан, а митрополиту 3 гривны.

31. Аще кто пострижет кому голову или бороду, митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

32. Аще муж иметь красти конопле или лен и всякое жито, митрополиту 12 гривен. Тако же и женка.

33. Аще муж крадет белыя порты, или портища, или полотны, и митрополиту 3 гривны, а тако же и женка.

34. Аще кто иметь красти сватебное и сгородное – все митрополиту.

35. Про девку сыр кравши, за сором ей 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнить.

36. Аще жена мужа крадетъ и обличити ю, митрополиту 3 гривны, а муж казнить ю, и про то не разлучити.

37. Аще кто клетъ крадетъ, тако же творить.

38. Аще жена будетъ чародеица, наузница, или волхва, или зелейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться.

39. Аще мужа два бьется женьскы, любо одереть, любо укусить, митрополиту 12 гривен.

40. Аще жена бьетъ мужа, митрополиту 3 гривны.

41. И жене две бьется, митрополиту 6 гривен на виноватой.

42. Аще который муж бьетъ жену, за сором ей по закону, а митрополиту 6 гривен.

43. Аще ли сын биетъ отца или мать, да казнять его волостельскою казнию, а митрополиту в дом церковный такой отрок.

44. Иже чернецъ или черница впадетъ в блуд, тех судити митрополиту.

45. Тако же или поп, или попадиа, или проскурница, а впадутъ в блуд, тех судити митрополиту опроче миру, а въ что их осудить, волен.

46. Аще поп, или чернец, или черница упиеться без времени, митрополиту в вине.

47. Аще кто что поганое съясть по своей воли, или кобылину, или медведицу, или ино что отреченое, митрополиту в вине и в казни.

48. Иже поп дети крестить в чюжем уезде иного попа, развей мужа или при болезни, а что створить крещеньское не во своем уезде, митрополиту в вине.

49. С некрещеным, ни иноязычником, или от нашего языка будетъ с некрещеным, ведая ясть и пиеть, митрополиту в вине.

50. Аще кто с отлученым ясть и пиеть, да будетъ сам отлучен.

51. Аще кто с бесерменкою или с жидовкою блуд створить, а не лишиться – церкви отлучиться и христьян, а митрополиту 12 гривен.

52. Аще чернец или черница [рос] стрижаются, митрополиту 40.

53. А сими винами разлучити мужа с женою.

1) А се первая вина. Услышитъ жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажетъ, а опосли обличиться разлучити.

2) А се вторая вина, оже муж застанеть свою жену с любодеем или учинить на ню послухы и исправу, разлучити.

3) А се 3-я вина, аще подумаетъ жена на своего мужа или залием, или инеми людьми, или иметь что ведати мужа еа хотять убить, а мужу своему не скажетъ, а опосле объявиться, и разлучити и.

4) А се 4-я вина, еще без мужня слова иметь с чюжими людьми ходити, или пити, или ясти, или опроче муже своего спати, потом объявиться, разлучити и.

5) А се 5-я вина, оже иметь опроче мужа ходити по игрищам, или в дни, или в нощи, а не послушати иметь, розлучити и.

6) А се 6-я вина, оже жена на мужа наведеть тати, велить покрасти, или сама покрадетъ, или товар, или церковь покрадши, инем подаеть, про то разлучити.

54. А что ся дееть в монастырских делах, в церковных, в самех монастырех, да не вступається князь, ни волостель безатщина приидеть к волостелю мирополюю.

55. Аще кто устав мой и уставление мое порушить, или сынове мои, или внуци мои, или правнуци мои, или от рода моего кто, или от рода боярского бояр моих, а вступять в суд митрополич, что есмь дал митрополиту церковный суды, епискупом, по правилом святых отец, судивше, казнити по закону.

56. А хто иметь судити, станеть съ мною на страшнем суде перед богом, и да будетъ не нем клятва святых отец 300 и 18, иже в Никии и всех святых. Аминь.

Текст подано за виданням: Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – С. 189–193.

Семінарське заняття № 3

ПРАВО НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ наприкінці XIV – у середині XVII ст.

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення про зміни в правовому житті на українських землях з входженням їх до складу Королівства Литовського і Королівства Польського. Особливості розвитку права на українських землях у складі Османської імперії.

Навчальні питання

1. Джерела (форми) права (звичаєве право, Литовські статuti, сеймові конституції, Магдебурзьке право, Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р., церковне право та ін.).
2. Державне право (територія, правовий стан населення, системи органів влади та управління).
3. Цивільне (право власності, зобов'язальне, спадкове) та шлюбно-сімейне право.
4. Кримінальне право (поняття та види злочинів, мета і система покарань).
5. Судові органи (великокнязівський (королівський) суд, доменіальні суди, магістрат та лава, копні суди, церковні суди тощо) і судовий процес (історичний тип процесу, принципи судочинства, стадії процесу).

Ключові поняття: «Велике князівство литовське», «Королівство польське», «Річ Посполита», «Кримське ханство», «князівство Феодоро», «генуезькі колонії», «Литовські статuti», «магдебурзьке право», «Хелмінське право», «староство», «каштелянство», «волока», «елекція», «інстигатор», «лавник».

Теми рефератів

1. Кревська унія 1385 р.: передумови, зміст та значення.
2. Люблінська унія 1569 р.: передумови, зміст та значення.
3. Магдебурзьке право в Україні.
4. Князівство Феодоро.
5. Джерела права генуезьких колоній Північного Причорномор'я.
6. Правовий статус консулів генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї.
7. Суд та процес у генуезьких колоніях Північного Причорномор'я.
8. Устава на волоки 1557 р.: зміст та значення.
9. Органи державної влади та джерела права Кримського ханства.
10. Особливості судочинства в копних судах у XIV – першій половині XVII ст.
11. Злочини проти держави (за матеріалами III Литовського статуту).

Методичні вказівки

Під час висвітлення перше питання необхідно, насамперед, коротко з'ясувати історію включення українських земель до складу Великого Князівства Литовського та Королівства Польського. Слід звернути увагу й на те, що деякі землі сучасної України перебували у складі Московської держави, Османської імперії. Окрім того, на теренах Північного Причорномор'я утворилося Кримське ханство, Князівство Феодоро, а також були засновані колонії середньовічних італійських республік – Венеції та Генуї. Відповідно, студентам варто пригадати основні джерела права цих державних утворень. Головну увагу при цьому необхідно приділити характеристиці Литовських статутів, які посідали особливе місце. В основу першого Статуту 1529 р. були покладені норми, напрацьовані адміністративною та судовою практикою на базі звичаєвого права України, Литви, Білорусії. Його нормами юридично закріплювалися основи суспільного та державного ладу, правове становище населення, порядок утворення, склад та повноваження деяких органів державного управління. Варто також звернути увагу на відмінності наступних Статутів 1566 та 1588 рр.

Відповідаючи на друге питання, студенти мають показати на конкретних прикладах спільні риси і розбіжності у правовому статусі населення, формах державного устрою та правління зазначених держав. Особливо слід визначити специфіку побудови органів державної влади та управління українських земель у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої. Окремо варто спинити увагу на характеристиці права Запорізького козацтва (джерела козацького права; правовий статус козацтва; військово-адміністративний устрій Січі; судоустрій; основні риси цивільного, кримінального, процесуального права).

Підготовку до третього питання слід розпочати із спроби з'ясування специфіки права власності. Статути Великого Князівства Литовського регулювали способи набуття земельної власності: в спадщину, внаслідок укладання цивільних договорів (купівля-продаж, дарування, міна тощо), за службу. Студенти також мають з'ясувати характерні риси зобов'язального, спадкового, шлюбно-сімейного права.

Кримінальне право на той час також мало низку відмінностей. У Новому Статуті 1588 р. були диференційовані об'єкти і суб'єкти злочинів (на відміну від Старого Статуту 1529 р., де зазначалося, що бідні й багаті за один і той самий злочин мають відповідати за одними і тими самими нормами). Кримінальна відповідальність наставала з 16 років (у попередніх редакціях Статутів – з 14 років). Запроваджувалося поняття особи, недієздатної у зв'язку з психічним захворюванням. Ознайомлюючись із пам'ятками права, студенти мають зрозуміти систему злочинів. Так, за Новим Статутом злочини поділялися на: державні (проти короля, місцевих органів влади, зрада тощо); проти

релігії і церкви (чаклунство, перехід християнина в іншу віру тощо); проти особи; майнові злочини. Покарання розглядалося як об'єктивна необхідність віддати належне за скоєні злочини. Система покарань за Новим Статутом мала такий вигляд: смертна кара призначалася залежно від важкості злочинів. Зазвичай за перші три види злочинів вона здійснювалася шляхом повішення, саджання на кіл, спалення, потоплення, чвертування, відрубання голови, забивання камінням; тілесні покарання – побиття палицями, різками, відрізання вух, язика, відрубання руки тощо; ув'язнення застосовувалося на термін від шести тижнів до одного року та шести тижнів.

Процес мав, як правило, обвинувально-змагальний характер, але вже частіше, порівняно з Київською Руссю, застосовувалися його інквізиційні форми.

Навчальна література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Історія держави і права України. Академічний курс: у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000.

Допоміжна

1. Аметка Ф. А. Статус ханов в Крымском ханстве / Ф. А. Аметка. – Симферополь, 2004. – 67 с.
2. Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / О. Н. Атоян. – Луганск : Луган. ун-т внутр. дел, 2001. – 470 с.
3. Бахрушин С. Основные моменты истории крымского ханства / С. Бахрушин. – Симферополь : Дар, 1995. – 112 с.
4. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження : монографія / М. М. Бедрій. – Львів : Галицький друкар, 2014. – 264 с.
5. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
6. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1565 рр.) : монографія / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 344 с.
7. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) : монографія / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 628 с.
8. Гавриленко О. А. Правовий статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII – друга половина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2010. – № 919, вип. 7. – С. 152–156.

9. Гавриленко О. А. Судова система кримських колоній Генуї (друга половина XIII – середина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2011. – № 945. – С. 49–53.
10. Гавриленко О. А. Основні риси цивільного процесу в північно-причорноморських колоніях Генуї (друга половина XIII – третя чверть XV ст.) / О. А. Гавриленко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Юридические науки». – 2011. – Т. 24 (63) № 2. – С. 17–22.
11. Гавриленко О. А. Феодоро / О. А. Гавриленко // Юридична енциклопедія. Т. 6: Т-Я. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 265–266.
12. Грозовський І. М. Козацьке право / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76–80.
13. Грозовський І. М. Право власності на землю в Запорізькій Січі / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65, 93.
14. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. О. Гурбик // Українській історичний журнал. – 1990. – № 10.
15. Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко. – К. : Атака, 2004.
16. Кіселичник В. П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.) : монографія / В. П. Кіселичник. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 472 с.
17. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження : монографія / М. М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.
18. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича : монографія / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 112 с.
19. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського : монографія / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.
20. Колесніков С. Д. Джерела права генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї в середині XIII – останній чверті XV ст. / С. Д. Колесніков // Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність : матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції, 19–22 вересня 2013 р., м. Феодосія – Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. – С. 734–742.
21. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за «Руською Правдою» та Литовським Статутом / С. Кудін // Право України. – 2000. – № 11.
22. Паньонко І. Звичаєве право запорізьких козаків / І. Паньонко // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 49–51.
23. Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі / І. М. Паньонко – Львів : ЛДУВС, 2006.
24. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
25. Санін Г. А. Некоторые проблемы истории Крымского ханства / Г. А. Санін. – Симферополь : Дар, 2001. – 318 с.

26. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) : монографія / О. В. Сокальська. – Одеса : Інтерпрінт, 2010. – 210 с.

Пам'ятки права

Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р.² (Витяги)

Положення про консула Кафи із зазначенням його повноважень як голови генуезьких володінь в усьому Причорномор'ї, встановленням фіксованого жалування, та різними застереженнями щодо занять будь-якою комерційною діяльністю, хабарництва та зловживання службовим положенням.

Бажаючи приступити до початку Статуту Кафи та місць, які лежать у Великому [Чорному] морі, і встановити правила для Консула Кафи як голови та начальника означеного міста й усього Чорного моря та імперії Газарії, постановляємо, узаконюємо і затверджуємо, по-перше, що Консул Кафи, який з часом має бути, на рік одержуватиме своєї платні 500 соммо кафської монети і що він ніяк не може, не сміє чи передбачати мати або одержувати прямо чи опосередковано іншого доходу, прибутку чи користі, окладу для старих службовців, що перебувають на утриманні, платні для нічних сторожів, слуг чи аргузіїв, а лише звільнюється від податків на продовольство.

Не в праві також згаданий Консул звільнити невільника чи інших осіб від податків Кафи. Якщо ж він вчинить всупереч цьому, то повинен на покарання повернути усе, що він одержав, незважаючи на дану заборону, а крім того заплатити ще стільки ж, себто суму грошей, які не можна було брати, і штраф (...).

Крім того, постановляємо і наказуємо, щоби згаданий Консул не смів і не думав брати на відкуп сам чи через інших ніяких інших податків і стягнень, ані збирати їх, ані доручати збирати їх іншим, ані якимось іншим чином брати в цьому участь, прямо чи опосередковано під штрафом 100 соммо, четверта частина з яких належить звинувачу.

Постановляємо понад те і узаконюємо, щоби згаданий пан Консул не міг, не смів і думати і не повинен був би займатися торгівлею, ані доручати торгувати від свого імені на весь час своєї каденції явно чи таємно, особисто чи через посередництво інших, в Кафі чи якомусь іншому місті, що підлягало б його віданню, під штрафом 500 за 100

² Статут генуезьких колоній, розташованих у басейні Чорного моря (Statuturn Serphe), був затверджений урядом Генуї 28 лютого 1449 р. Джерелами кодифікації стали норми звичаєвого права, норми статутів, що видавалися органами державної влади Генуезької республіки раніше – з кінця XIII ст., а також практика судових органів метрополії та колоній.

усього того, чим і на яку суму він торгуватиме. Такий штраф надходить до комуни Кафи і [...] його четверта частина віддається звинувачеві, ім'я якого повинно тримати в секреті [...].

(...) Консул по закінченні терміну каденції, коли синдики скінчать перевірку його дій, повинен повернутися до Генуї з тими самими кораблями, на яких прибуде його наступник або з іншими, шляхом найзручнішим, найскорішим і найкоротшим, під штрафом від 100 до 200 соммо (...).

(...) Консул не може, не сміє і думати і не повинен брати чи залишати в себе якийсь дар чи подарунок від якої б не було персони, царствуючої чи намісницької, за винятком, коли він буде змушений прийняти на честь громади, бо буває, що [навколишні] намісники присилають конів чи щось подібне; але якби дар був надісланий йому, він повинен негайно відіслати його скарбниці (...).

Не можна, однак, згаданому Консулу, самому чи через іншого, придбати подарунок, але можна прийняти лише їжу та напої, які він помірно міг би спожити впродовж доби (...).

Положення про вибори вищого представницького органу влади при Консулі Кафи – Комітету Старійшин, який демонструє надання виборчого права громадянам та міщанам Кафи, описує процедуру таємного голосування під час виборів посадовців та приведення до присяги новообраних.

Постановляємо і наказуємо, що пан Консул, щойно вступить на відправлення своєї посади, зобов'язується обрати раду з восьми старійшин нижчеподаним чином: чотири з них повинні бути громадянами, а четверо – обивателями Кафи.

Сам пан Консул з массаріями (скарбниками), старим складом Ради Старійшин повинні обрати між ними двох старійшин і двох – якогось іншого нижчепойменованих комісій, а саме Наглядового, з чотирьох генеральних синдиків і комітету Торговельного, дбаючи про рівне представництво громадян та обивателів. Ці вісім чиновників разом із Консулом і скарбниками повинні обрати новий Комітет Старійшин киданням чорних і білих кульок, попередньо склавши присягу, що обиратимуть добре і по совісті. Не може ніхто бути допущений у згаданий Комітет, якщо за нього не було кинуто принаймні дві третини куль. Посада Старійшини триває лише шість місяців. Старійшини, обрані зазначеним порядком, повинні на початку своєї каденції присягнути на св. Євангелії, поклавши руку на св. Письмо, що будуть згадані та нижчепрописані правила виконувати і дивитися за їх виконанням, наскільки від них залежатиме, наказавши прочитати собі ці правила при заступанні на посаду (...).

Текст подано за виданням: Історія державної служби в Україні : у 5 т. / кол. авт.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р./ упоряд. Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Т. С. Водотика, Р. Б. Воробей та ін. – С. 109–111.

**Тарханний ярлик, виданий палацевому лікарю Гекіму Яг'ї
7 березня 1453 року³**

В ім'я Аллаха милостивого і милосердного.

Силою Єдиногобожжя і чудесами Мухаммада.

Силою Вічного Бога (Тенгри) в краю Мухаммада, Пророка Божого.

Гаджжі Герей, слово моє.

Цього Великого Улусу огланам і бекам туменів, тисяч, сотень і десятків, далі – його головному дарузі Емінеку, який відає Кримським туменом, та беям, далі – головному дарузі Кирк-Єра Шаг-Мердану, їх бейству головному сотнику Халілю, його достойникам великим [мужам], його законознавцям (муфтіям) і професорам медресе (мюдеррісам), суддям та базарним приставам (мугтесібам), його суфіям і шейхам, його писарям дивану, «державцю великої тамги»⁴ Агмеду Ходжі Гаджіке, головному митникові та [митникам-] ваговикам (тартнакчи), далі – головному митнику Кирк-Єті-Йері і ваговикам, продовольчим комірникам (анбарчі), таврувальникам (яфтахі) та податківцям (ясакчі), так званим каланщикам (збирачам поземельного податку), сторожовим військам, пограничним і патрульним заставам!

Нехай вони [вищеперелічені у державця цього ярлика] не беруть і не кажуть [ніби це], мовляв, «вершницький податок» (йорткан ясаги), мовляв, «привальне» (кара конак), подаючи на доказ [своїх повноважень] документ чи що б там не було. Нехай вони силою не вдираються у їхні дома і не змушують брати на постій. Нехай вони не беруть з їхньої худоби чи землі податку фураж, мовляв, [це] податок провіантом (сосун (монг. шосун)). Нехай вони не забирають їхніх коней і тяглових тварин для [обслуговування] гінців (улак). Нехай вони не беруть податок, відрахування, мито та вагове від тих, хто б продав чи купив худобу та тяглових тварин, продав би чи купив рабів та рабинь.

Далі, нехай вони не збирають мито та тамгу, якщо хтось відправить арби з сіллю, власні арби з продовольством у [міста] Крим і Кафу. Нехай [вони] не кажуть, мовляв, [це] «патрульне» (кабакчилик), мовляв, [це] «заставне» (кара-коллук). Нехай вони не кажуть, мовляв, [це] седмина (гефтеєк) на податкову службу, мовляв, [це] збір за ловлю [втікачів?] (кап харчі), мовляв, [це] звичаєве за пулкуз (?), і не збирають [ці податки]. Ніхто, хто б вони не були, нехай не погрожують зброєю і силою нічого, хоч би що то було, не забирають. Ані найменшого і хоч би якого примусу, насильства, утисків, гніту, ворожості нехай вам не чинять.

³ Найраніший з документів Кримського ханату, що збереглися до нашого часу. У ньому перераховано привілеї тархана, чим, між іншим, проявляється тягар державних податків і поборів для звичайних підданців Кримського ханату.

⁴ Ймовірно, завідувач палацової канцелярії, аналог османського «нішанджі» – завідувача.

Посли та подорожні, хто подорожує «зсередини» (тобто суходолом) на конях чи «ззовні» (себто морем) на кораблях, займається торгівлею, коли продає та купує, гінці та провідники, які йдуть та проходять, пташники (кушчі) та барсники (барсчі), корабельники (гемічі), мостовщики (кьопрючі), перевальщики (гічючі), головам гільдій усередині міст, а назовні їх – старійшини краю, які мешкають у селах, особи, які відають щонайменшою і будь-якою податковою справою, усі проводирі, усі люди, усі загалом – нехай знають!

Державець цього ярлика Енгюрлі (з Анкари) Магмуд-оглу Гекім Яг'я Ага був пожалуваний – нехай буде тарханом! Куди б він не сказав, нехай рушатиме [вільно і безперешкодно], куди б він не сказав, нехай крокуватиме! Від цього дня і надалі нехай від нього не беруть побору та стягнення. Нехай не нараховують і не беруть так званого річного (салиг). Нехай не кажуть, [що це, мовляв,] колуш кол[т]ка («взаємна допомога»), і не чинять утисків, мовляв, воєнна потреба(?). Де б не було, якщо зберуть врожай, мовляв, комора продовольства, мовляв, комора сиру, що б не було – нехай [нічого такого] не говорять і [того] не забирають. Якщо хтось ослухається, мовляв, [це] звичаєве з току, і вчинить [відповідно], у Мене в [містах і округах] Кирк-єр, Крим, Кефе, Керч, Таман, Каба (Кабарда?), Кипчак, ніхто в місці, куди дійде мій наказ, хто б він не був, нехай не каже [мовляв] мито, вагове, данина, стягнення, і з Гекіма Яг'ї нехай [того] не збирають.

Ми сказали: «Перебуваючи у покої і ведучи праведне і скромне життя, нехай [пожалувані] творять нашим предкам увечері і зранку, вранці та ввечері у п'ятиразових намазах молитву і благословення».

Далі Ми сказали: «Зважаючи на твої минулі подвиги, яке б не знайшлося [в тебе] слово, нехай попросить».

Далі Ми сказали: «[Коли] ми таким чином постановили і вчинили відповідно до цього ярлика, [тоді] що доброго буде тим особам, які чинитимуть утиски, насильства, гніт і ворожість Гекіму Яг'ї, якого Ми учинили тарханом? Нехай же вони бояться!»

Що би ми тут не сказали, ми видали ярлик, що містить усе це, із золотим вензелем та червоною тамгою. За літочисленням у рік курки вісімсот п'ятдесят сьомий, у щасливому місяці сафарі 26-го дня в понеділок. Написано у Великій Орді, у Кирк-Єрі у палаці. Було представлено головним суддею (кади-ль-куддат – «суддя над суддями») Мевляною Садр-і-Джиганом. Написав Алі Бахши [писар].

Текст подано за виданням: Історія державної служби в Україні : у 5 т. / кол. авт.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. / упоряд. Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Т. С. Водотика, Р. Б. Воробей та ін. – С. 111–113.

Статут короля Яна Ольбрахта 1496 р. (Витяг)

Про місце старостинських судів і чотири статті судіння.

Потім для використання у всіх староставах: доки як личить залишені на місцях уряди старости звиклі, в яких суд відбуватися має, від часу до часу трибунали свої суди на місці цих урядів призначатимуть, це проголошуємо і встановлюємо, що самі старости земель і повітів судитимуть не в інших місцях, а власне в старостві, статей однак чотирьох дотримуючись, які в привілеях записані.

Про старостинські суди, як довго вони відбуватимуться.

Далі суди відбуватимуться протягом шести тижнів, якими особисто завідуватимуть, і те, як часто назначатимуть, забезпечуватиме шляхетський суд, який засідає в цьому старостві на місці, і справи та суд розділяти вміє, що роблять під опікою староства, якій карі підлягають і кожного разу, як тільки приватна справа недоступна судам буде, за винятком того, що стосується небезпеки або діяльності держави або наших інтересів стосуватиметься.

Про уневажнення старостинських судів.

І в жоден спосіб, якщо щось понад чотири статті або в інші терміни і в інших місцях незвичних судитимуть, це бажаємо і наказуємо уневажнити і стерти.

Текст подано за виданням: Історія державної служби в Україні : у 5 т. / кол. авт.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. / упоряд. Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Т. С. Водотика, Р. Б. Воробей та ін. – С. 122–123.

Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. (Витяги)

(Раздел первый)

1. Великий князь обязуется никого не наказывать по заочному оговору, даже если бы дело касалось оскорбления достоинства его величества. А если бы. кто-либо необоснованно обвинял другого, то сам должен понести такое же наказание.

Во-первых, названным выше прелатам, княжатам, панам хоруговным, шляхтичам и городам названных земель Великого княжества Литовского, Русского, Жемайтского и иных мы пожаловали, что ни по чьему явному или тайному оговору, несправедливому подозрению, тех княжат и панов хоруговных, шляхтичей и мещан мы не будем наказывать каким-либо денежным штрафом, смертной казнью или тюрьмой, или конфискацией имения, но лишь после того как истец и ответчик лично предстали перед судом и посредством явного разбирательства в соответствии с установлениями христианского права окончательно

была бы доказана их вина, то только после суда и такого доказательства вины, согласно обычаю христианских прав, они должны быть приговорены и наказаны в соответствии с тяжестью их преступлений.

Также если бы кто оговором обвинил кого-нибудь и обвиняемый должен был бы подвергнуться бесчестью или смертной казни, или конфискации имения, или какому-либо другому наказанию, тогда тот, кто оговорит другого, но не представит доказательств, сам должен понести такое наказание.

2. Об оскорблении великокняжеского достоинства, выразившемся в том, если бы кто-нибудь убежал в неприятельскую землю.

Если бы кто-нибудь из наших подданных убежал из нашего государства в землю наших неприятелей, тот лишается своей чести, а его имение наследственное, выслуженное и купленное не переходит ни к детям, ни к родственникам, а только к нам, великому князю.

3. Если кто у кого купит или возьмет в залог имение, а тот потом убежит в неприятельскую землю.

Если тот человек до совершения этого преступного деяния, находясь еще в нашем государстве, продаст или отдаст в залог кому-нибудь какое-либо имение, а приобретший не знал бы такого его замысла и присягнет об этом, то он может спокойно владеть купленным или взятым в залог имением, но если бы он не хотел присягнуть, то теряет свое собственное имение, а также и то, которое купил и взял в залог от него.

4. Если бы отец, покинув детей, или кто-нибудь из их родственников убежал в неприятельскую землю.

Также постановляем: если бы отец, покинув детей, убежал в неприятельскую землю и оставил их вместо себя и они не были бы выделены, то такое имение переходит к нам, великому князю, потому что за преступление их собственного отца они уже лишились права на имение, хотя бы и были несовершеннолетними.

Если бы также какой-либо родной брат или дядя, или кто-либо из рода бежал в неприятельскую землю, то его доля имения таким же образом переходит к нам, великому князю, и поэтому никто из родственников права на нее не имеет.

А также если бы даже собственный сын был отделен от отца и убежал в неприятельскую землю, то его доля имения не переходит ни к отцу, ни к братьям, а только к нам, великому князю.

Но если бы сыновья были отделены от своего отца, а отец убежал бы, а они о намерении своего отца не знали и могли бы доказать это своими единоличными присягами, тогда они своей доли имения не теряют, а только отцовская доля переходит к нам, великому князю.

Таким же образом и братья, если они были выделены и один брат убежал бы, а они о том не знали и его не снаряжали и могли бы это

доказать единоличными присягами, тогда они своих долей не теряют, но только доля того брата, который убежал, переходит к нам, великому князю.

5. Как должен быть наказан тот, кто подделывал бы великокняжеские листы или печати.

Если бы кто-либо подделывал наши листы или печати или заведомо пользовался поддельными, такой подделыватель должен быть сожжен на костре.

Как должен быть наказан тот, кто оскорбил великокняжеского владника или посланца.

Также если бы над нашим земским владником или посланцем при выполнении ими нашего земского поручения кто-либо из наших подданных совершил насилие, ранил его или побил, тот должен быть приговорен к смертной казни, как если бы оскорбил наше великокняжеское достоинство.

7. Никто ни за кого не должен нести наказание, но каждый сам за себя.

Также никто не должен быть наказан и приговорен за чей бы то ни было проступок, а только тот, кто виновен. А поэтому в соответствии с христианскими законами никто не должен быть наказан, если его вина не будет установлена судом, то есть ни жена за преступление своего мужа, ни отец за преступление сына, ни сын за отца, а также никто из родственников, ни слуга за господина.

9. Все в Великом княжестве Литовском должны быть судимы по одному праву.

Также желаем и устанавливаем и на вечные времена должно быть сохранено, что все наши подданные, как бедные, так и богатые, какого бы сословия и положения они ни были, равно и одинаково должны быть судимы по этим писанным законам.

12. Если бы кто пренебрегал великокняжескими заповедными листами.

Также постановляем: если бы кто-либо судился с кем-нибудь за землю или за ловы, или за луга, или за бортное дерево и если бы тот, кто проиграл дело, пренебрегая судебным решением, причинил ущерб этому своему соседу, завладев вопреки суду вышеупомянутым имуществом, а пострадавший обратился бы к нам, великому князю, и получил лист под нашим великокняжеским закладом, чтобы нарушитель вопреки судебному решению более не захватывал этого, а он бы вопреки нашему великокняжескому закладу и тому судебному решению захватил, тогда следует с него полностью взыскать тот заклад и приказать возместить ущерб, а пострадавшего в соответствии с решением первого суда полностью ввести во владение. А в наше

отсутствие наши паны радные должны таким же образом давать заклады и поступать так же.

13. Если бы кто выпустил из тюрьмы осужденного преступника или должника.

Бели бы кто по решению суда был посажен в нашу великокняжескую или какую-нибудь другую тюрьму за неуплату какой-либо суммы или по какому-либо другому обвинению, а тот, в чьи руки был передан этот виновный, по своей небрежности выпустил бы его из тюрьмы, то он должен сам уплатить эту сумму или возместить ущерб, за которые был посажен виновный и которые подтверждены надлежащими доказательствами истца, или же должен снова доставить выпущенного в суд в срок, установленный судом: если в нашем Великом княжестве, тогда в течение двенадцати недель, а если в чужой земле, тогда трижды по двенадцати недель.

15. Если бы кто при Казимире и Александре имел в держании что-либо и никто иной не предъявлял на то претензий.

Также постановляем княжатам, панятам, панам хоруговным и шляхтичам, что если бы кто-нибудь при короле Казимире беспрепятственно держал имения, людей и земли и при короле Александре никто не предъявлял на это обоснованных претензий, то, хотя бы он и не имел на то листов, должен беспрепятственно держать это и имеет полное право третью часть своего имения отдать, продать, подарить, и по своему усмотрению извлекать из него пользу. Однако продать, обменять, отдать и записать их должен так: лично явившись перед нами, великим князем, а в наше отсутствие – перед панами воеводами и маршалками нашими, земским и дворным, и старостами нашими, в каком повете кто из них будет, должен взять разрешение у них. А паны воеводы и маршалки, и наши старосты, каждый в своем повете, должны разрешать куплю и давать им свое письменное разрешение, а писарям своим не должны приказывать за письменные разрешения брать больше, а только по два гроша с человека, по грошу с десятки бочек земли, по грошу с десяти возов луга.

По письменным разрешениям панов воевод и маршалков, и наших старост каждый имеет право куплю свою держать так же, как и по нашим письменным разрешениям.

Что же касается нашего великокняжеского пожалования, то оно не может быть продано или отдано перед панами воеводами и маршалками, а только перед нами, великим князем с нашего великокняжеского согласия.

А если бы кто отдал другому или продал навечно сверх третьей части, тогда тот, кому отдано или продано, или подарено, получить не может, а ему должны быть возвращены деньги, которые за это даны. А если бы денег было дано сверх той суммы, что стоит третья часть, тот

должен взять своих денег лишь столько, сколько стоит третья часть, а остаток денег теряет.

16. Две части имения можно отдать в залог за деньги, но только не продать навечно.

Также мы разрешили третью часть имения продать навечно. Однако если бы была необходимость в деньгах для нашей земской службы или хотя бы кто-либо доставал деньги для своей надобности, тогда он может заложить и те две части, но только за ту сумму, сколько бы стоили эти две части. Только никто не должен брать сверх этого и не может совсем отдалить от родственников.

А если бы и те две части хотел кому-либо отдать в залог, тогда не должен взять больше, только то, что будут стоить эти две части. Если же кто даст больше денег, чем стоят эти две части, тогда родственники не должны дать больше, а лишь столько, сколько стоят эти две части. А что будет неправильно дано сверх того, тот те деньги теряет.

17. Если бы кто кому что-нибудь отписал в завещании или листом и объявил об этом перед великим князем и панами родными, то это должно оставаться в силе вечно.

Устанавливаем также и допускаем по совету наших радных, что если бы кто, будучи в добром здравье, лично предстал перед нашим величеством или перед каким-нибудь нашим владником того повета, в котором живет, и отписал кому-либо другому по завещанию или по записи третью часть своего имения наследственного по отцовской или материнской линии, а тот, кому это имение отписано, имел бы на то наше разрешение или разрешение нашего поветового владника, тогда такое завещание или листы должны иметь силу. А если бы кто отписал без нашего разрешения или без разрешения нашего поветового владника третью часть своего имения, будучи больным, но имел бы достойных свидетелей, такой лист должен иметь силу. Однако после смерти завещателя тот лист для родственников должен быть подтвержден у нас, великого князя, или у панов радных.

18. Если бы кому что-либо было дано по листу, а он не пользовался бы этим листом и молчал десять лет.

Также устанавливаем, что каждый, кто кому-нибудь на что-либо дал лист или сделал запись при надлежащем свидетеле или перед владником, а тот, кому записано, молчал в течение десяти лет и не пользовался записью, такие записи по истечении десятилетней давности не должны иметь никакой силы. Однако если бы кто в течение срока земской давности предъявил иск, а молчанием не утратил своего права, тогда он не теряет его по давности. Если же запись была сделана в пользу того, кто не достиг совершеннолетия, тогда на такого до его совершеннолетия действие давности не распространяется, а только от

совершеннолетия. Совершеннолетие наступает для юноши в восемнадцать лет, а для девушки в пятнадцать лет.

А если бы кто находился в чужой земле, то и на него также давность не распространяется, но с того времени, как он вернется из чужой земли в свою, он не должен пропустить срока земской давности.

21. Если бы кто устанавливал новые мыта.

Также приказываем, чтобы ни один человек в нашем государстве, Великом княжестве Литовском, ни на дорогах, ни в городах, ни на мостах и на греблях, и на водах, ни на торгах в своих имения не смел придумывать новых мыт, ни устанавливать их, кроме тех, которые были установлены издавна, на что имелись бы грамоты наших предков, великих князей, или наши. А если бы кто-либо посмел устанавливать новые мыта, тот теряет то имение, в котором установил, и оно переходит к нам, великому князю.

22. Об освобождении людей от новых уплат и от подвод, и от работ, кроме издавна установившихся обычаев.

Желаем, чтобы все простые люди, подданные княжат и панов хоруговных, шляхтичей, бояр и мещан тех земель Великого княжества Литовского, были полностью освобождены от уплаты всякой дани и подати, называемой серебщизной, а также от дякол и от всех повинностей по перевозкам, которые называют подводами, от возки камня, дерева или дров для обжига кирпича и извести на наши замки, от кошения сена и от других неустановленных работ. Но хотим в неприкосновенности сохранить издавна установленные обычаи предоставления стацев на станах, издавна установленных, мосты старые поправлять и новые на старых местах строить, старые замки поправлять и там же на тех же старых местах выделенные им части снова застраивать, мосты новые строить, старые дороги исправлять и давать подводы гонцам нашим, где издавна их давали.

23. Если бы кто-либо возражал против великокняжеского приговора.

Если бы великий князь с панами радными что-либо рассмотрел и вынес свое великокняжеское решение, а кто бы противился этому великокняжескому приговору, тогда таковой, будь он высшего или низшего сословия, должен отсидеть в тюрьме шесть недель и, кроме того, должен дать в великокняжескую казну двенадцать рублей грошей.

24. Если бы кто-либо испросил себе то, что раньше было дано другому и записано в великокняжеском привилее, то по первому привилею должно остаться.

Также если бы кто-либо испросил что-нибудь, что прежде было дано другому, и выписал себе на то привилей, а у того бы, чье он испросил, раньше было записано в его привилее и подтверждено, и он этим в течение нескольких лет пользовался и имел в держании, тогда

тот первый привилей, или лист, должен иметь силу, и получивший его должен держать то и пользоваться им в соответствии с первым привилеем и его подтверждением. А последний лист, или привилей, должен быть аннулирован.

Если бы также кто испросил что-либо и в листе то описано и подтверждено было, но в держании того не было в течение десяти лет, таковой потом уже претендовать на то не может, и его лист должен быть аннулирован.

Что же касается купли, то каждому везде, даже находясь в государстве нашем, Короне польской, мы должны подтверждать.

26. Проезжая по дорогам, никто не должен становиться на постой по великокняжеским дворам.

Также постановляем, что никто из наших подданных, проезжая по дорогам в нашем государстве, Великом княжестве Литовском, не должен становиться на постой в наших великокняжеских дворах и не должен брать с наших дворов никаких стацей для себя и для своих коней и ловить рыбу в наших садках. Но в тех дворах, которые находятся в пущах, могут останавливаться; однако никакого ущерба в тех наших дворах не должны нам причинять и поджогов не делать.

А если бы кто поступил вопреки этому нашему постановлению и в дворах наших становился на постой, стацею для себя и для своих коней брал, в наших садках рыбу ловил во время поста во дворах, находящихся в пущах, причинил какой ущерб нашему двору, тот должен уплатить нам двенадцать рублей грошей и возместить весь ущерб.

Об обороне земской

(Раздел второй)

[1]. Каждый обязан нести военную службу.

Постановляем с согласия всех наших рад и всех подданных, что каждый князь и пан, и дворянин, и вдова, а также каждый сирота, достиг он совершеннолетия или нет, и всякий иной человек, достигший совершеннолетия и имеющий земское имение, когда возникнет необходимость, обязан с нами и нашими потомками или при наших гетманах нести военную службу и снаряжать на военную службу столько людей, сколько в то время будет признано нужным по земскому постановлению согласно числу людей, как отчичей, так и похожих, и с имения как наследственного, так и выслуженного и купленного, за исключением заложенного ему нашего имения, в соответствии с постановлением, которое на то время будет принято.

Если бы кто держал от нас в залоге наше имение, то он должен будет с наших людей снаряжать на военную службу пахолка, который должен быть на хорошем коне ценою не менее четырех коп грошей, и пахолка чтобы имел панцирь, забрало, меч, щит и копье с флажком.

А если какой-либо боярин или мещанин не имеет в своем имении столько людей, сколько будет указано в постановлении, тот должен сам ехать и служить соответственно ценности своего имения; а кто не имеет ни одного человека, тот должен сам ехать, как может или как будет предписано в нашей великокняжеской грамоте в случае срочной и неотложной необходимости. И на указанное место в срок, установленный нашими листами, должен явиться лично и пройти смотр, и записаться у нашего гетмана или у наших потомков на тот день, который будет нами или нашими гетманами для этого смотра и записи установлен и объявлен.

А если бы было несколько братьев неразделенных, тогда один из них, самый пригодный, с их совместного имения должен нести военную службу таким же образом, как постановлено выше.

Это военное постановление наши подданные должны выполнять в течение десяти лет; а по истечении десяти лет каждый должен нести военную службу в соответствии с наибольшими своими возможностями, как и перед этим служили.

Также желаем и постановляем, чтобы все мещане и наши подданные во время нападения врага с другими нашими земскими людьми несли военную службу или с нашего разрешения снаряжали людей на войну.

А если бы кто-либо из этих подданных, перечисленных выше, не явился на военную службу или, приехав в срок, не записался, а хотя и записался бы, но не дождался смотра или прошел смотр, но без разрешения гетмана уехал, тот имение свое теряет так же, как если бы военную службу не нес; а это будет по усмотрению великого князя.

[2] 1. Все обязаны становиться под своей поветовой хоругвью и проходить смотр.

Желаем также и строго приказываем, чтобы все наши подданные, обязанные нести военную службу, лично явились и проходили смотр не в каком-нибудь ином месте, а только под своей поветовой хоругвью того повета, в котором живут, кроме особого гетманского приказа. А если бы кто-либо из них нес службу у кого-нибудь из наших панов радных или у владников, или также у кого-нибудь другого, тот должен будет свое место возле своего господина, которому служит, заместить кем-либо другим, не обязанным нести военную службу, а свое место под хоругвью как обязательное ни под каким видом не смел бы оставить и опоздать к нему под угрозой утраты своего имения.

А те из наших подданных, которые имеют в других поветах разные свои имения, должны стать со своим отрядом с имений, купленных, выслуженных, наследственных, и с имения жены в том повете, в котором находится его главное наследственное имение. А те княжеские и панские слуги, которые получили в держание от князей и панов имения, а другие имения взяли в залог у великого князя, когда

возникнет необходимость, оставив своего господина, должны становиться возле хоругви того повета, в котором находятся взятые ими в залог у короля имения. А если бы кто-нибудь не хотел стать под хоругвою, к которой принадлежит взятое в залог имение, тогда тот теряет имение в пользу великого князя.

[3] 2. Духовные с взятого в залог имения обязаны лично нести великокняжескую службу.

Также если бы кто-нибудь из духовных держал взятое в залог имение, тогда с такого имения, согласно нашему постановлению, он будет обязан лично ехать на нашу великокняжескую и земскую службу. Если же кто-либо из духовных будет иметь родовое имение, тогда он будет обязан с родового имения снаряжать людей на нашу земскую службу, а вопрос о службе самих духовных лиц будет решаться по нашему великокняжескому усмотрению.

[14] 3. Каждый после смотра обязан нести службу с тем же отрядом при великом князе или при гетмане.

Также постановляем, что каждый наш подданный, прошедший смотр и перепись, как то предписано выше, с теми же конями и с тем же снаряжением, с которыми был на смотре при нас и при наших потомках, а также и при наших земских или других гетманах, назначенных на то нами или нашими потомками, должен будет нести военную службу на тех же конях; своих слуг и снаряжения, с которыми прошел смотр и перепись, не имеет права отсылать с войны до полного роспуска нашего войска. А если бы кто-нибудь из наших подданных посмел поступить вопреки этому нашему постановлению, если он землевладелец, тот теряет имение, как если бы не был на войне. А если бы кто совершил это, получив деньги, а землевладельцем не был, тот честь свою теряет, как если бы он сбежал с поля битвы.

При записи коня должна быть указана его масть; а его клеймо должно быть нарисовано в реестре.

Люди одного повета должны разбивать свои стоянки при хорунжем в одном месте, а порознь стоять не должны.

[5] 4. Если кто-либо по слабости здоровья не может нести военную службу, тот должен заявить об этом перед гетманом.

Если бы кто-либо действительно был слаб здоровьем и поэтому не пригоден к несению нашей земской службы и не имел бы тот слабый здоровьем сына, пригодного к военной службе, или его сын служил бы при великокняжеском дворе, или же был отделен от отца, то тогда такой слабый здоровьем должен поехать к нашему гетману и заявить о слабости своего здоровья. Если гетман признает, что этот слабый здоровьем из-за своей болезни не годен к несению земской службы, то должен на то время освободить его от службы, а тот слабый здоровьем будет обязан вместо себя с имения своего снарядить на войну своих

слуг таким же образом, как указано выше, а наш земский гетман подтверждает это листами.

А если бы слабый здоровьем не мог поехать к нашему гетману, то должен уведомить владника, хорунжего и двух землян, которые должны перед гетманом своей честью и верой засвидетельствовать, что действительно слаб здоровьем.

Но если бы хорунжий сказал о ком-либо, что тот слаб здоровьем, а тот был бы здоров, и это было бы надлежащим образом доказано в суде, тогда тот хорунжий теряет свое собственное имение.

[6] 5. Если бы кто-либо имел сына, который мог бы нести земскую службу, то должен показать его гетману, чтобы установить, пригоден ли сын служить за отца.

Если бы кто-либо был здоров и имел сына, который от него не отделился и который не служит при нашем великокняжеском дворе, и будет ему более семнадцати лет, он может за отца на войну ехать; и должен сам с тем сыном ехать к нашему гетману. А если гетман увидит, что сын годен к военной службе, тогда сын должен нести военную службу за отца и с тем отрядом, как отец его должен был служить. Но если бы тот сын показался гетману не вполне годным, тогда отец сам должен на войну ехать.

[7] 6. Если бы кто-нибудь опоздал явиться в срок на военную службу и не приехал в назначенный срок без какой-либо уважительной причины.

Также постановляем: если бы кто-нибудь опоздал явиться на военную службу в установленный нами срок и не приехал к этому сроку без какой-либо уважительной причины, то таковых наши гетманы не должны вносить в свои реестры и не должны брать от них даров под угрозой лишения нашего благоволения, и не должны скрывать от нас таких нарушителей, чтобы они были наказаны в соответствии с нашим земским постановлением и впредь были более прилежны к нашей службе и защите государства.

А если бы гетман, пренебрегая нашим приказанием, таких непослушных в свои реестры вносил и некоторые потом ссылались бы на это, а нам или нашим подданным из-за этого пришлось понести ущерб от неприятеля, то весь ущерб этот будем взыскивать с самого гетмана.

[11] 10. Никто без ведома гетмана не должен уехать с войны.

Желаем также и постановляем, чтобы никто из обязанных нести военную службу без нашего ведома и особого разрешения нашего гетмана не смел бы уехать с войны до тех пор, пока все наше и рад наших войско не будет распушено; в противном случае таковой теряет свое имение, как если бы не был на войне.

[12] 11. Кто бы в карауле был недостаточно бдительным.

Если бы кто-либо из наших подданных во время войны нами или нашим гетманом был послан в караул против нашего неприятеля и тот посланный по своей небрежности неприятеля не заметил, или на том месте, куда был послан, не стоял и уехал прочь, или, не дождавшись срока смены, уехал прочь, а от этого, нам или нашему войску от нашего неприятеля был нанесен ущерб как в людях, так и в военных конях, тогда таковой теряет имение и приговаривается к смертной казни. Это же наказание на наше великокняжеское усмотрение оставляем.

[14] 13. Будучи на военной службе, никто не должен наезжать на шляхетские дома и гумна.

Также постановляем: если бы какой-нибудь шляхтич, будучи на военной службе, напал на дом или на гумно другого шляхтича или, едучи на войну, грабил на дороге, и было бы доказано, что он грабил или причинил ущерб, тогда столько раз, сколько он будет нападать на дом или на гумна или грабить по дороге, за каждое нападение или грабеж по дороге он должен платить штраф за насилие.

[15] 14. Если бы кому на военной службе не хватило стацей для него самого и для его коней.

Если бы кому-нибудь на военной службе не хватило стацей для него самого и для его коней, тогда тот должен с гетманским вижем куда-нибудь поехать или пойти и взять нужные припасы для себя и коней и за это он должен уплатить в соответствии с постановлением. А дрова должны брать там, где будут стоять; но нельзя разбирать дома и жечь заборы, ловить рыбу в прудах и спускать пруды, вытаптывать и травить озимые и яровые. А если бы кто-либо причинил такой ущерб, таких пан гетман должен заковать в цепи, а, кроме того, виновный должен возместить причиненный ущерб и уплатить штраф за насилие.

А если бы кто-либо, находясь на войне, напал на другого, на обоз или на стоянку и ранил или ударил кого-нибудь, таковой как насильник карается смертью.

О вольностях шляхты и о расширении Великого княжества Литовского

(Раздел третий)

1. Великий князь обязуется государство его милости Великое княжество Литовское и панов рад ни в чем не принижать.

Также если Господь Бог соблаговолит даровать нам иное государство или королевство, то мы не только ни в чем не принизим государство наше, Великое княжество Литовское, и наших радных, но будем охранять его от всякого поношения и унижения, как это делал славной памяти отец наш во время своего счастливого царствования.

3. Чужеземцам не должны быть жалованы держания и звания.

Также обязуемся и обещаем, что в наших землях того Великого княжества ни мы, ни наши потомки никому из чужестранцев не будем давать в собственность и в держание земель, замков, городов и каких-либо званий и чинов, но только местным уроженцам тех земель названного выше нашего Великого княжества.

4. Держания не должны отниматься по заочному обвинению.

Также державцы дворов наших и тивуны по заочному обвинению не должны нами лишаться своих должностей. Но если бы кто-нибудь из владников был обвинен перед нами как расточитель и причинивший вред двору нашему, то обе стороны должны лично явиться перед нами. После того как стороны будут выслушаны, виновный понесет заслуженное наказание. А без вины держания отнимать не будем.

5. Великий князь обязуется сохранять все старые постановления, а новые принимать с панами радой.

Также все, касающееся сохранения земских привилегий и обычаев, которые в тех привилегиях, описаны, подтверждены и установлены, или постановления новых и увеличения их числа, что содействовало бы нашей и государства пользе, будем решать и выполнять только в духе старого времени, а также с ведома, совета и согласия наших рад Великого княжества Литовского.

6. Его милость великий князь обязуется сохранить в целости вольности княжат, панят, шляхтичей и мещан.

Обязуемся своим великокняжеским именем сохранить за всей шляхтой, княжатами, панами хоругвовными и всеми простыми боярами, мещанами и их людьми свободы и вольности, данные им как нашими предками, так и нами.

7. Великий князь разрешает всем свободно выезжать из Великого княжества для обучения рыцарскому делу во всякие земли, кроме земель неприятельских.

Также соизволяем, чтобы указанные выше княжата и паны хоругвовные, шляхтичи и бояре могли совершенно свободно выезжать из тех наших земель Великого княжества и иных для приискания себе лучшей доли и обучения рыцарскому делу во всякие земли, кроме земель неприятелей наших. Однако в отсутствие выехавших, как и при них, наша служба с их имений не должна приостанавливаться, но должна выполняться для нас и наших потомков, сколько бы раз ни понадобилось в соответствии с земским постановлением.

Если бы уехал сын по рыцарскому делу, оставив отца, а отец умер, не оставив после себя опекуна над имением, тогда мы, великий князь, должны над теми имениями назначить опекуна, который бы выполнял земскую службу; неприехавшие сын или брат имения не теряют.

10. Простых людей великий князь не должен возвышать над шляхтичами.

Также мы не должны нешляхтичей возвышать над шляхтичами, а сохранять всех шляхтичей в их достоинстве.

11. О доказательстве шляхетства.

Также постановляем: если бы кто кому сказал, что тот не шляхтич, тогда тот, кто доказывает шляхетство, должен представить со стороны отца и матери двух шляхтичей, а те должны присягнуть.

Если бы его род прекратился, но он местный уроженец, тогда он должен поставить окрестных бояр-шляхту, которые бы знали, что он шляхтич. И те бояре, которых он поставит, должны вместе с ним присягнуть, что он по происхождению шляхтич.

А если бы какой-либо чужеземец был человеком приезжим, тогда он должен поехать в свою страну, откуда он, и там перед властями должен доказать своё шляхетство и привезти от властей листы с печатями, доказывая свое шляхетство. Но если бы с той страной, откуда он, была война, тогда он должен поставить двух шляхтичей с тех мест, откуда он, и те должны вместе с ним присягнуть, что он по происхождению шляхтич; этим он и докажет шляхетство.

14. О побоях, нанесенных шляхтичу, и о том, кто бил.

Если бы шляхтич побил шляхтича, тогда в соответствии с законом должен уплатить двенадцать рублей грошей. Если же на шляхтича поднимет руку, побьет его и окровавит простой крестьянин или мещанин, а шляхтич бы то доказал, тогда крестьянин или мещанин должен быть наказан только отсечением руки, а не чем иным, за исключением, если бы тот мещанин был радным. А если мещанин был бы радным и побил шляхтича, тогда также должен уплатить двенадцать рублей грошей, а руки не теряет.

15. Если бы шляхтич выслужил у пана или князя имение и хотел с этим имением уйти.

Если бы кто-нибудь из наших подданных у кого-либо из княжат или панят, или у кого иного выслужил недвижимое имущество и захотел уйти, то в соответствии с листами, на то ему данными, оставив имение своему господину или его потомкам, он сам и его потомки могут свободно уйти, куда хотят, за исключением того случая, если в данных ему листах было сказано, что он мог бы с этим имением служить, кому хочет.

И если бы кто такой лист хотел дать своему слуге, то должен, созвав посторонних людей достойных, дать его за своей печатью и за печатями и надлежащим свидетельством этих людей. Кроме того, этот пан лично или в письменной форме должен нас просить, чтобы мы ему это утвердили. Такой лист будет иметь силу.

Если бы после смерти того пана, от которого слуга за службу получил имение, дети того пана захотели делиться, а тот слуга во время раздела не заявил о полученном и листа не показал, или пан отданное слуге у нас нашим листом не подтвердил, то после раздела такой лист не должен иметь силы, потому что слуга о нем умолчал; и то имение отходит к наследнику, а слуга должен служить за имением тому, кому оно достанется по разделу. Если же не хотел бы ему служить, то должен отдать имение со всем тем, с чем ему было дано; а сам он свободно может уйти со всем своим движимым имуществом.

17. Тайные корчмы должны воеводами отбираться.

Также постановляем и приказываем воеводам, старостам и всем державцам нашим Великого княжества Литовского, чтобы они не допускали незаконно варить пиво в корчмах в неположенных местах, а особенно тем, кто не имел бы нашего пожалования по нашему листу или листу наших предков. А поэтому приказываем, чтобы каждый из вас такие корчмы отбирал независимо от того, принадлежат ли они духовным или светским, панам и всем вообще, и забирали все те сосуда, в которых варят пиво, и доставляли бы Их к нашему великокняжескому двору, потому что из-за существования таких корчм совершается много злодеяний, а также уменьшаются наши великокняжеские доходы, как и доходы тех, которые имеют пожалование по нашему листу.

*О наследовании женщинами и о выдаче девушек замуж
(Раздел четвертый)*

1. О вдове, оставшейся на вдовьем столе, имеющей от мужа своего вено и взрослых детей.

Вдова, оставшаяся на вдовьем столе, имеющая от мужа своего вено и взрослых сыновей, должна остаться только при своем вене, а сыновья должны быть допущены ко всем отцовским имениям и имуществу и должны нести земскую службу. Если же она не имеет от мужа своего вена, то должна получить во всем равную со своими взрослыми детьми часть в ценностях и в имуществе, движимом и недвижимом.

2. О вдовах, которые не имеют детей.

Видя, что некоторые бездетные вдовы остаются на вдовьем столе, в результате чего происходит много вреда для государства, потому что не выполняется служба так, как бы следовало, а также и родственники теряют много имений, постановляем, как написано ниже: бездетная вдова, если она имеет от мужа своего вено, должна получить только свое вено, а все имения должны перейти к родственникам. Если же она не имеет от мужа своего вена, то должна остаться на третьей части, пока не выйдет замуж, а если замуж не выйдет, тогда должна оставаться на третьей части пожизненно,

остальное имение должно перейти к родственникам, а те должны нести нашу великокняжескую службу.

3. Если бы какая-либо женщина была замужем и имела детей, а записанного мужем вена не имела.

Если бы какая-либо женщина была замужем, имела с мужем детей, а муж не записал бы ей вена и умер, то она, оставшись вдовой, должна получить равную со своими детьми часть от имений и имущества и на этой своей части должна оставаться пожизненно, если бы хотела быть вдовой; а дети не должны отбирать у нее эту часть. Если же она хотела бы выйти замуж, то должна свою часть оставить детям, а дети не будут обязаны дать ей венца.

4. О мачехе, которая будет иметь детей от двух мужей.

Таким же образом и мачеха, если она имела детей от второго мужа, то вместе со своими детьми от первого и второго мужей должна иметь равную часть во всех имениях и имуществе. Если бы мачеха не имела детей от второго мужа, то вместе с детьми от первого мужа должна получить равную часть в имении, а в имуществе детей части не должна иметь, за исключением того, что сама принесла с собой или что дал ей муж из движимых вещей по своей милости. И на этой части мачеха должна оставаться со своими детьми пожизненно, если бы не вышла замуж. Если же она вышла бы замуж, то эту часть должна оставить детям, а дети не будут обязаны дать ей венца, как не имеющей записанного мужем вена.

5. Если бы жена не имела детей, то она должна оставаться на вдовьем столе на третьей части пожизненно.

Также если бы жена не имела детей и оправы от мужа, то она должна оставаться только на третьей части имения, а две части должны отойти к родственникам. Она должна оставаться на третьей части пожизненно. После ее смерти и эта третья часть имения должна перейти к родственникам. А если бы она вышла замуж, то имение, которым пользовалась, должна оставить родственникам.

6. Жена с малыми детьми по смерти мужа должна оставаться на вдовьем столе до совершеннолетия детей. Если же будет плохо управлять имением, то родственники должны воспрепятствовать этому судом.

Также постановляем: если бы какой-либо человек, умирая или по завещанию, поручил своих детей и имение какому-нибудь приятелю своему, хотя бы и не родственнику, которому по праву родства не надлежит быть опекуном, то назначенный опекун должен осуществлять опеку над имением и детьми, а жена умершего должна оставаться только при вене.

Если бы кто умер, не поручив никому детей своих, то жена должна воспитывать детей и управлять всем имением на правах вдовы, оставаясь на вдовьем столе до совершеннолетия детей. А когда дети

вырастут, она должна передать имение детям, а сама оставаться пожизненно при своем вене. Если же она не имела бы вена, то должна получить равную со своими детьми часть.

Если бы имела одного сына, то должна отдать ему две части имения, а сама остаться на третьей части.

Если бы женщина, имея в своей опеке детей, вышла замуж, то взять в опеку детей и имение должны родственники. Родственники не должны вытеснять ее из записанного ей в качестве вена имения. Но если она выйдет замуж, то дети по достижении совершеннолетия могут выкупить ее часть.

Если бы какая-либо женщина, оставаясь со своими детьми на вдовьем столе, независимо от того, имела ли она записанное мужем вено или нет, не хотела выйти замуж и, будучи вдовой, имение и имущество растратила, людей разогнала, серебризны и штрафы брала себе и имение разоряла, тогда дядья детей по отцу, а если их не будет, то другие родственники должны привлечь ее в установленный срок к нашему великокняжескому суду или к суду панов радных, и должны доказать эти убытки [...]. Но если бы у этих детей не было дядей по отцу или других родственников, то мы, великий князь, или паны над детьми и имением должны назначить опекуном постороннего достойного человека, который бы ее и все имения и детей в опеке держал, не допускал растраты имений и имущества, пока дети не достигнут совершеннолетия.

7. О выдаче девушек замуж как при жизни отца, так и по смерти отца.

Также постановляем, что если умрет отец или мать, но при своей жизни еще выдадут свою дочь замуж, а оставят после себя других дочерей, то и эти дочери должны получить такое же приданое, как и выданная ими дочь.

А если бы родители не выдали дочерей при своей жизни, но только записали приданое, то дочери должны быть выданы замуж так, как записали отец или мать.

Но если бы родители не дали приданого или перед своей смертью не записали, то судьи обязаны оценить имущество в деньгах и выделить четвертую часть, несмотря на то что в семье одна дочь и много сыновей, и дать ей в качестве приданого такую сумму, сколько бы стоила четвертая часть имущества.

А хотя бы в семье был один сын и много сестер, то на всех сестер следует разделить четвертую часть той суммы, в какую оценено имущество, и каждой дать из этой четвертой части равное приданое.

8. Прежде чем отец выдаст свою дочь замуж, он должен потребовать от зятя обеспечить вено.

Также постановляем: если бы кто-либо выдал замуж свою дочь, то должен раньше обеспечить ей вено. Если же кто-либо выдал бы свою дочь замуж, не обеспечив ей вена, то такая девушка не должна иметь венца.

10. О девушках, которые без согласия отца и матери самовольно выйдут замуж.

Также если бы дочь без согласия отца или матери вышла замуж, то она лишается приданого от отца и матери и имения, наследуемого по материнской линии. А если бы она одна была у отца, то имение, наследуемое по отцовской линии, наследуют родственники, минуя таковую дочь.

12. О наследовании имений, переходящих по отцовской и материнской линии.

Также постановляем: если было бы несколько родных братьев и сестер, отделенных или не отделенных, и один из братьев умер, то его часть имения, наследуемого по отцовской линии, переходит только к братьям. Если бы в наследство было получено какое-либо имение, наследуемое по материнской линии, тогда сестра должна получить равную с братьями часть этого имения, а с наследуемого по отцовской линии имения – приданое.

13. Как должен быть наказан тот, кто ударил отца или мать.

Также постановляем: если бы сын ударил отца или оскорбил, или как-либо притеснял и унижал, то отец может такого сына лишить всего его наследства. А если бы отец лишил сына наследства и других сыновей не имел, то две части имения он не должен чужим ни отдавать, ни продавать, но эти две части должны отойти только родственникам, а третью часть может употребить, как хочет.

Таким же образом поступает и мать: если бы сын или дочь оскорбили мать, тогда она также может лишить их наследства на часть своего имения. Однако отец и мать не могут сына или дочь лишить наследственного имения по завещанию, но, представ перед нами, великим князем, или перед владником, должны заявить и привести основательные доводы, и только тогда могут за тот их злой поступок записью лишить имения.

Об опекунах

(Раздел пятый)

[1] Если бы опекун, как назначенный из родственников, так и назначенный из посторонних, по своему нерадению что-либо утратил из принадлежащего детям, то дети по достижении ими совершеннолетия могут взыскать это по суду.

Если бы опекун, как назначенный из родственников, так и назначенный из посторонних, по своему нерадению или оплошности утратил что-либо из принадлежащего детям, когда они были

малолетними, то эти дети, достигнув совершеннолетия, могут взыскивать по суду свое с того, кто держал бы это имение, лишь бы они по достижении ими совершеннолетия не просрочили земской давности.

[2] 1. Опекун имеет право взыскивать по суду причиненный детям ущерб, но не имеет права причинять ущерба.

Если бы кто-нибудь сиротам или малолетним детям причинил какой-либо ущерб, то опекун их имения вправе взыскивать это по суду, но не имеет права причинять ущерб принадлежащему детям; если же он причинил какой-либо ущерб, то дети по достижении совершеннолетия могут взыскать в соответствии с тем, как это записано в предыдущей статье. Также по достижении совершеннолетия они могут перед властями добиваться возмещения всякого ущерба, которого опекун не добился по суду, лишь бы по достижении ими совершеннолетия не просрочили земской давности.

[3] 2. Если бы кто-либо привлек к суду несовершеннолетних детей, то они до совершеннолетия не обязаны быть ответчиками, а суд должен отложить рассмотрение дела до их совершеннолетия.

Если бы кто-либо привлек к суду несовершеннолетних детей по делу об имении, наследственном по отцовской или материнской линии, купленном или выслуженном, тогда постановляем, что ни эти дети, ни их опекун не будут обязаны отвечать в суде, но суд своим постановлением должен это дело приостановить и отложить его до достижения детьми совершеннолетия. Эти дети по достижении ими совершеннолетия будут обязаны отвечать в суде по этому делу стороне, возбудившей иск, если они будут официально вызваны в суд, не отговариваясь никакой давностью в связи со столь долгим молчанием истца, лишь бы только истец по достижении детьми совершеннолетия не просрочил земской давности.

4. Опекун не вправе продать или растратить имение детей, полученное в наследство.

Также постановляем, что опекун не вправе продать имение, полученное детьми в наследство, или как-нибудь его растратить, а также размежевывать. Ибо если бы он поступил иначе, дети, достигнув совершеннолетия, могут требовать от держателя возвращения по суду своего имения, полученного в наследство. Причем в этом земская давность не может быть помехой, если бы только, достигнув совершеннолетия, они не просрочили давности в соответствии с тем, какое лицо пользуется правом давности.

5. Несовершеннолетние дети отвечают перед судом только в четырех случаях: о выкупе имения, о поручительстве, данном отцом, о родовом владении, по поводу которого отец при жизни вел судебное дело, но не закончил его.

Также постановляем, что несовершеннолетние дети, привлеченные к суду, по своей молодости обязаны отвечать только в четырех случаях: во-первых, если бы их отец, находясь в добром здоровье, держал в залоге за деньги какое-нибудь недвижимое имущество, а родственники хотели бы выкупить у детей это имение и вызвали бы их в суд для вручения им денег, они обязаны взять деньги через своего опекуна и возратить имение тому, кто выкупает; во-вторых, если бы их отец поручился в чем-либо и по поводу этого поручительства еще при жизни был привлечен к суду, то по смерти отца дети, если бы тот, кому дано поручительство, потребовал его выполнения или привлек их к суду, должны удовлетворить его требование и освободить его от поручительства, не дожидаясь своего совершеннолетия; в-третьих, если бы отец при жизни своей вел судебное дело по поводу родового имения, но умер, не закончив его, то дети обязаны через опекуна отвечать в суде; но если бы отец был только вызван ответчиком, но перед судом не предстал, то такое дело должно быть отложено до совершеннолетия детей, а по этому делу дети не обязаны отвечать в суде, не достигнув совершеннолетия; в-четвертых, дети будут обязаны платить долги своего отца, не отговариваясь своим несовершеннолетием.

[8] 7. Если опекуну поручают опекунство, как он должен исполнять эту обязанность.

Также постановляем: если бы кто-нибудь своих детей или имение, или свою жену поручил в опеку, то опекуны должны поступать следующим образом. Взяв от властей того повета вижа и с ним еще трех шляхтичей, достойных доверия, с этими свидетелями должны описать все имение, людей и доходы, стада, коней, челядь невольную и ценности: золото, серебро, украшения, деньги, жемчуг, наряды, оружие и все другие движимые вещи. Взяв от вижа и от этих бояр-шляхты, достойных доверия, два реестра, скрепленных их печатями, один должны сохранить у себя, а другой передать повету, воеводе или старосте этого повета. И когда дети достигнут совершеннолетия, тогда эти опекуны должны в соответствии с этими реестрами все передать им в целости, и все доходы, которые поступают с имений, дани медом и деньгами, что соберут за эти годы, должны отдать детям. А за свой труд опекуны должны пользоваться тем, что поступит с пашен, с мельниц и присудов, а также должны нести земскую службу и детей кормить и одевать. А с какой пашней и с чем возьмет имение, с тем обязан вернуть. А серебщицкую и штрафов опекуны не должны израсходовать на себя. А если бы опекуны растратили иные доходы или ценности, или людей разогнали и это было бы доказано в суде, то в соответствии с реестрами они должны детям все возместить со своих имений.

[11] 10. Если бы у кого-либо за какое-нибудь преступление имение взято, а перед тем была дана оправа жене его.

Если бы у какого-либо человека земского за какое-нибудь преступление или по приговору суда имение его родовое или взятое им в залог было отнято или отдано за долги, или отсужено, а с этого имения жена его по первой записи имела бы свою оправу веновную, правильно записанную прежде, чем этот человек земский был обвинен по суду, то та ее оправа должна оставаться в силе, кроме воровства, когда жена была бы соучастницей в преступлении мужа и вместе с ним пользовалась заведомо краденными вещами.

[15] 14. Кто имеет и не имеет права составлять завещание на свое движимое имущество.

Также постановляем, что каждое лицо может и вправе составить завещание на свое имущество, кроме тех перечисленных ниже лиц, которые по закону ничего своего не могут никому отказывать по завещанию. Прежде всего несовершеннолетние дети; монахи, будучи в монашеском ордене, принявшие монашество; сыновья, не отделенные от отца, но они имеют право завещать имущество, приобретенное или лично или полученное за службу; находящиеся в зависимости от другого, то есть те, кого выдали другому вместе с его имуществом; буйно помешанные, еретики, невольники, теряющие рассудок. Однако последние, когда придут в себя, вправе составлять свои завещания.

[16] 15. О том, как должны составляться завещания на движимое имущество.

Если бы кто-либо хотел составить завещание на свое движимое имущество или на купленное имение, то он, хотя и был бы болен, если только был бы в сознании, вправе будет завещать свои вещи и купленное имение кому захочет, как духовным лицам, так и светским, призвав для этого священника или других свидетелей, или людей, заслуживающих доверия, или также официального присяжного писаря. И если сам он потом умрет и ту свою последнюю волю смертью подтвердит, то, хотя бы и печати не приложил, такое завещание должно оставаться в силе. А если бы кто-либо по составлении завещания остался жив, то он вправе отменить свое завещание столько раз, сколько захочет. Последнее же из этих завещаний, подтвержденное его смертью и каждому официально утвержденное властями, должно считаться действительным. Купленное же имение, как и движимую вещь, каждый может по завещанию передать и продать, кому хочет. Однако если бы кто хотел купленное имение записать в пользу церкви, то это допускается при следующем условии: если кто-либо из духовных будет владеть этим имением, то он должен с этого имения нести земскую службу на коне и с оружием в соответствии с законами и постановлениями земскими. От этого времени постановляем, что если бы кто записал свое имение в пользу костела, то с этого имения должна выполняться служба так же, как это было и прежде.

А если бы кто-либо перед властями или перед свидетелями, заслуживающими доверия, записал кому-нибудь третью часть наследственного или купленного имения или какую-нибудь движимую вещь и, хотя был бы жив, то уже такая запись должна иметь силу вечно, и тот уже не может аннулировать ее и записать ту же вещь кому-нибудь вторично.

[17] 16. О свидетелях, которые должны присутствовать при составлении завещаний.

Также постановляем: при составлении завещаний должны присутствовать свидетели, заслуживающие доверия, находящиеся вне подозрения. Поэтому свидетелями не могут быть указанные ниже лица: прежде всего те, которые сами не вправе составлять свои завещания, а также женщины, душеприказчики или опекуны того же завещания, а также те, которым что-либо отписано в этом завещании.

*О земских насилиях, о побоях и об убийствах шляхтичей
(Раздел седьмой)*

1. Кто бы умышленно напал на чей-либо дом с целью убийства.

Также постановляем: если бы кто-либо умышленно напал на чей-либо дом с целью убийства или же напал на дом с вооруженными людьми и ранил кого-нибудь в этом доме или убил, или хотя и не ранил бы никого, а только совершил нападение, тот приговаривается к смертной казни. Головщина должна быть уплачена родственникам убитого с имения убийцы, а в нашу великокняжескую казну такая же сумма, а также штраф за раны.

А если бы тот, на чей дом сделано нападение, обороняясь, бежал из своего дома и никто не был бы убит или ранен, то все равно тот, кто напал на дом, приговаривается к смертной казни, а вознаграждение должно быть уплачено хозяину дома. А что останется из имения насильника сверх уплаченной суммы, то засчитывается как штраф в пользу великого князя.

2. О доказательствах насилия, как оно должно быть подтверждено и как оно должно быть обжаловано.

Если бы кто-либо напал на чей-нибудь дом и совершил убийство, то против этого насильника требуется следующее доказательство. Если бы кто-либо напал на чей-нибудь дом и кого-либо ранил или убил, то пострадавшие из этого дома сразу же после нападения должны известить об этом своих ближайших соседей и показаться им, от наших властей взять вижа, который будет поблизости, и показать ему следы насилия, раны или убитого. Если бы насильник не признался, то подвергшийся нападению будет иметь преимущество обличать его через окрестных соседей и вижа, а сам должен при раненом с его женой, если бы он детей не имел, а если были бы взрослые дети, то со взрос-

лыми детьми и слугами или челядью, а если не было бы слуг, то с двумя соприсяжниками он должен в том присягнуть. А тот, кто совершил нападение, должен быть приговорен к смертной казни как насильник.

4. Если бы кто убил насильника и его сообщников в своем доме или во время нападения.

Также постановляем: если кто-либо совершит нападение на чей-нибудь дом, а хозяин, находясь в доме и защищая свой дом, убьет или ранит в своем доме этого насильника или кого-нибудь из его сообщников, то он не должен платить ни за убийство, ни за раны, но еще имеет право истребовать с этих раненых уплату за нападение. Однако факт нападения он должен подтвердить своей присягой, присягой жены и взрослых детей сам с двумя соприсяжниками, и если были бы свидетели, то и при свидетелях он обязан лично принести присягу.

И если он присягой подтвердит факт нападения, то ему должно быть заплачено двенадцать рублей грошей в соответствии с его присягой и его свидетелей.

5. Если бы кто напал на чье-нибудь имение и подданных, а тот, защищая свое, его убил.

Также постановляем: если бы кто защищая свое имение или своих подданных от нападения и при этом убил шляхтича, то не должен платить годовщину. Однако он должен представить веские доказательства, что убил его на своей земле, и это должен подтвердить своей единоличной присягой и присягой своих окрестных соседей.

6. Об изнасиловании женщины и девушки.

Также постановляем: если бы кто-либо изнасиловал женщину или девушку независимо от ее сословного положения, высшего или низшего, и эта женщина или девушка звала на помощь, а на ее крик прибежали бы люди и она показала бы им следы насилия, а потом привлекла бы насильника к суду и представила двух или трех свидетелей и при этих свидетелях принесла бы единоличную присягу, то такой насильник должен быть приговорен к смертной казни. Если же пострадавшая пожелала бы выйти за него замуж, то это в ее воле. А если бы женщина или девушка не могла позвать на помощь, но как только она была бы отпущена после совершенного насилия и рассказала об этом людям, а затем привлекла насильника к суду и представила бы тех людей в качестве свидетелей, то насильник должен быть наказан так, как об этом написано выше.

7. Если бы кто-либо угрожал, а после угрозы случилось бы убийство или сгорел двор.

Также если бы кто в присутствии людей пригрозил кому-либо, что хочет причинить ему вред, сжечь двор или гумно или убить, а после этой угрозы или разговора тому был причинен ущерб от огня или

случилось убийство и было бы доказано, что он угрожал пожаром или убийством, то этот ущерб должен быть взыскан с того, кто угрожал. Если же он отказывался бы, говоря, что того не делал, то, чтобы впредь никто не угрожал другому, пусть этот ущерб возместит, а сам потом ищет виновного. Но такая угроза должна быть доказана не чем иным, как свидетельскими показаниями трех шляхтичей против шляхтича, а о размерах причиненного ущерба пострадавший должен присягнуть вместе с женой и детьми.

8. Если бы несколько лиц были привлечены к суду за убийство одного шляхтича.

Также если бы несколько лиц были привлечены к суду за убийство одного шляхтича, то только убийца должен быть осужден за такое убийство, и именно тот, против кого жалующийся должен присягнуть с двумя себе равными шляхтичами-соприсяжниками, если бы не имел других достоверных доказательств и особенно если сам убийца не признался в совершении этого убийства.

9. Если бы кто-либо ранил шляхтича в руку или в ногу или выбил глаз.

Если бы кто-либо ранил шляхтича в руку или ранил в ногу так, что тот охромел, или выбил глаз, или отрезал нос, или выбил зубы, или отрезал ухо, то должен за это уплатить половину выкупа за убийство, а если бы ранил его в лицо, то должен уплатить раненому тридцать коп грошей и столько же штрафа в великокняжескую казну, если пострадавший, не располагая достоверными доказательствами, присягнет против него с двумя соприсяжниками.

10. Если бы кто-либо, получив ранение, ездил по пирам или корчмам, а потом умер.

Если бы какой-либо шляхтич, побитый или раненый, после побоев или ранения ездил по пирам или бывал в корчмах или на торгу, а потом умер, то, хотя бы после побоев и лежал бы и умер от ран, тогда тот, кто его бил или ранил, не должен платить за убийство, а только за раны.

14. Если бы кто-либо убил своего отца или мать.

Постановляем также, что если бы кто-либо убил своего родного отца или мать, тот приговаривается к бесчестью и смертной казни.

15. Если бы кто-либо убил брата или сестру.

А если бы кто-либо убил брата или сестру, надеясь получить ту часть имения, которую тот должен был бы получить по наследству, то таковой лишается права наследовать имение, которое после этих убитых, как после отца, так и после матери или также после брата и сестры, должно перейти к другим братьям или сестрам. А если бы других братьев и сестер не было, это имение должны наследовать другие родственники по праву кровного родства. Убийца же должен быть приговорен к смертной казни.

16. Если бы кто-либо на дороге устроил кому-нибудь засаду и тот был бы ранен.

Также если бы какой-либо шляхтич на дороге устроил засаду кому-нибудь одному или нескольким лицам с целью ранить или ограбить, или убить их и был бы сам убит теми, против кого на проезжей дороге он устроил засаду и на которых кинулся, и если бы родственники этого убитого присягнули, что он его убил прежде, чем тот напал, тогда убивший обязан платить головщину. А если бы родственники убитого не хотели присягнуть, заявляя, что они при этом не присутствовали, тогда убивший может оправдаться присягой с двумя соприсяжниками-шляхтичами, даже если бы эти шляхтичи были его слугами. Тогда он не будет обязан платить за убийство. Однако если окажется, что он совершил это убийство, защищая свою жизнь, когда на него напал убитый, то он освобождается от уплаты штрафа и годовщины.

18. Если бы кому-либо в чьем-нибудь доме был причинен вред или он подвергся насилию на дороге с ведома хозяина дома.

Если бы кому-либо в чьем-нибудь доме был причинен вред или он подвергся насилию на дороге или в ином месте по желанию или по разрешению, или с ведома хозяина дома и тот хозяин был бы привлечен к суду и его вина была бы доказана обоснованными доказательствами или единоличной присягой истца при наличии вещественных доказательств или каких-либо следов, предъявленных официально, то он будет обязан собственными деньгами заплатить за тот разбой или возместить ущерб, а тех злодеев привлечь к суду.

19. Если бы кто-либо, настав на чье-нибудь село своих людей или напав на него лично, побил, поранил и ограбил.

Также если бы кто-либо на чье-нибудь имение, село или на его людей совершил нападение сам или кого-нибудь настав и причинил этим насилием ущерб или нанес кому-нибудь раны и ограбил кого-нибудь, тот должен пострадавшей стороне, если она надлежащим образом докажет, что было совершено насилие и нанесены раны, возместить ущерб, возвратить награбленное с избытком и заплатить за насилие, а в великокняжескую казну – столько же. И хотя бы совершивший нападение не ранил и не избил никого, но взял что-нибудь, он также должен заплатить пострадавшему за насилие, а его людям должен возместить ущерб в том размере, какой они укажут под присягой.

20. За обычное нападение на соседей двенадцать рублей грошей.

Также постановляем, что за каждое обычное нападение на соседа, доказанное в судебном порядке, в пользу пострадавшей стороны должно быть присуждено двенадцать рублей грошей и столько же штрафа нам, великому князю.

21. Если бы шляхтич на дороге совершил разбойное нападение на шляхтича.

Также если бы шляхтич на дороге совершил разбойное нападение на шляхтича и ограбленный напавшего узнал в лицо и показал свои раны достойным людям или показал следы грабежа властям или посторонним людям и при этом указал личность того, кто его избил, и привлек к суду того, кто его ранил, а тот хотел бы очиститься от обвинения присягой, то прежде чем ответчику очиститься от обвинения присягой, при своих ранах имеет первенство присяги пострадавший. Но если бы тот, кто избил, не хотел бы примириться с пострадавшим и допустил бы его к присяге против себя, то, если пострадавший присягнет, нападавший должен быть наказан как разбойник.

Если бы кто на дороге поссорился, но не грабил, однако был бы обвинен в разбое, то раненый должен присягнуть, а тот должен заплатить ему за раны и не должен быть приговорен к смертной казни, как за упомянутый выше разбой.

22. О ссорах.

Также если бы кто-либо поссорился с кем-нибудь и во время этой ссоры один другого ранил и один из них или оба обратились в суд, но не имели бы свидетелей, которые знали бы обстоятельства дела, и один другого не допустил бы к присяге, а оба хотели бы присягнуть, то судьи должны приказать им бросить жребий. И чей выйдет первый, тот должен присягнуть в том, что тот первый начал его бить и нанес ему раны, и поэтому произошла эта ссора. И когда он присягнет, тогда другой должен заплатить присягнувшему за раны в соответствии с его сословным положением.

24. Если бы кто-либо нечаянно ранил другого и был привлечен к суду.

Также если бы кто-либо возбудил в суде дело о нанесении ему раны, а ответчик заявил, что ранил его нечаянно и привел бы к тому доказательство, мы, имея в виду, что никто без своей вины не должен терпеть ранения, постановляем и приказываем: за эти раны истцу должно быть заплачено.

25. Если бы какой-нибудь слуга, защищая своего господина, кого-либо ранил или убил.

Также постановляем, что если бы в какой-нибудь ссоре слуга-шляхтич, защищая своего господина, кого-либо ранил или убил, то он освобождается от ответственности за это. Однако тот, кому понадобится, имеет право предъявить иск за свои раны или за убитого господина этого слуги.

28. Постановление о размерах головщины шляхтича и штрафа в пользу великого князя за такое убийство.

Также постановляем: если бы шляхтич шляхтича убил в ссоре или непредумышленно и это было бы доказано в суде, то виновный должен уплатить родственникам убитого головщину сто коп грошей, а нам, великому князю, в казну – вторые сто коп грошей. А если бы убийца, боясь ответственности, убежал из страны, то родственникам должна быть уплачена из имущества бежавшего годовщина сто коп грошей, а нам, великому князю, столько же. Дети бежавшего могут владеть именем. Убийца же должен быть объявлен изгнанным как негодяй.

29. Если какой-либо преступник будет приговорен к смертной казни за какое-нибудь преступление, но избежит этого наказания, то ему нет места среди добропорядочных людей.

Также если бы кто-либо был осужден и приговорен к смертной казни за воровство или какое-нибудь другое преступление, но от этого наказания ему удалось откупиться деньгами или он был освобожден по ходатайству своих друзей, купцов, послов или знатных панов, или за свое преступление побывал в руках палача, тот лишается чести и не может находиться среди добропорядочных людей и не должен больше пользоваться своими шляхетскими привилегиями. А в отношении всех тех, кто такого осужденного человека освободил или выкупил своими деньгами, то решение вопроса об их чести и добром имени представляется на наше великокняжеское усмотрение.

30. Если бы кто-либо прятал у себя дома преступников, разбойников, воров и изгнанных из страны.

Также постановляем, что если бы наши подданные скрывали в своих домах или имениях подозрительных людей, преступников, разбойников, изгнанных из страны или давали им какие-нибудь советы, или оказывали помощь в ущерб обществу, или пользовались заведомо краденными вещами и это было бы доказано, то виновный должен быть наказан так же, как перечисленные выше преступники. Потому что по справедливости и совершающие преступления, и потворствующие ему должны подвергаться одинаковому наказанию.

*О головщинах людей путных, крестьян и челядинцев
(Раздел одиннадцатый)*

[1] Прежде всего о головщинах путного человека и бортника.

Также постановляем: если бы кто-нибудь убил человека путного или бортника, годовщина за человека путного двенадцать рублей грошей, а за бортника восемь рублей грошей. А если бы кто-нибудь избил человека путного или бортника, то человеку путному навязка три рубля грошей, а бортнику рубль; их женам вдвое.

[2] 1. О головщинах и о навязках ремесленникам.

Годовщина золотых дел мастеру, органисту, пушкарю, пекарю, повару, плотнику, мастеру шитья золотом, кузнецу, столяру, стекло-

щику, сокольнику, псарю, возчику, старшему конюху, каменщику, портному, сапожнику, мастерице шитья золотом, ковровщице, ткачихе, пряхе должна быть, как и слуге путному, т. е. двенадцать рублей грошей. И хотя бы кто-нибудь из этих ремесленников был тяглый или несвободный, то ему головщина такая же, а навязка рубль.

[3] 2. О побоях и убийствах тивунов, приставов и других врадников.

Головщина тивуну, приставу, ключнику, если бы кто-нибудь убил которого из них, состоящих в этой должности, двенадцать рублей грошей, а вознаграждение за побои при исполнении должности три рубля грошей. А если бы какой-нибудь тивун или пристав были отстранены от должности, то годовщина им и навязка такая же, как тяглому человеку. Если бы челядинец исполнял обязанности тивуна или пристава, ему годовщина десять коп грошей, а навязка рубль до того времени, пока он исполняет эти обязанности, а когда он будет освобожден от них, то годовщина ему и навязка, как челяди.

[4] 3. О головщинах и о побоях простых людей и челяди.

Если бы кто-нибудь убил тяглого крестьянина, тот должен платить за него головщину десять коп грошей; за несвободного паробка головщина пять коп, а несвободной женщине столько же головщины.

[5] 4. О нанесении побоев и ран крестьянам и челяди.

Если бы кто-нибудь ранил или побил тяглого крестьянина, то должен уплатить ему в качестве компенсации полтину грошей, а женщине рубль грошей, челядинцу полкопы грошей, а его жене копу грошей.

[6] 5. Еврей, татарин не должен держать в неволе христиан.

Также постановляем: если бы какой-нибудь еврей или татарин какого-нибудь сословия купил или взял в залог христианина, от настоящего времени приказываем воеводам, старостам, державцам, чтобы они узнали о таких случаях, и каждого такого христианина освобождаем из неволи у еврея или татарина и таким именно образом: если хозяин купил его навечно или невольник родился от купленной женщины, то такой невольник, достигнув совершеннолетия, должен отработать у хозяина семь лет, а по истечении семи лет должен быть отпущен на свободу. А если бы еврей или татарин взяли его в залог за деньги, то постановляем, что в таких случаях невольники должны отработать эту сумму, а год работы как мужчины, так и женщины должен засчитываться за полкопы грошей; и так должен этот закуп служить до того времени, пока не отработает всей суммы. Если же татары получили от отца нашего или от предков наших и от нас вместе с нашими дворами челядь, то они могут владеть ею вечно.

[7] 6. Свободный человек не должен быть обращен в неволю ни за какое преступление.

Также постановляем, что свободный человек ни за какое преступление не должен быть обращен в вечную неволю. А если бы за какое-нибудь преступление был отдан в вознаграждение за какую-либо сумму, то должен ее отработать, причем каждый год работы должен засчитываться крестьянину за двадцать грошей, а женщине за пятнадцать грошей, если бы они получили в свое пользование присевок. А если им присевок не был дан, то крестьянину каждый год работы засчитывается за полкопы грошей, а женщине за двадцать грошей. Если же сумма, за которую такой человек был выдан, была столь велика, что он сам не мог бы отработать ее, то его дети должны отработать, и вычеты им должны быть такого же размера.

[9] 8. Если бы чей-нибудь человек, свободный или несвободный, или челядинец перешел к другому, а тот не хотел бы дать удовлетворение и возвратить его.

Также если бы чей-нибудь непохожий человек или несвободный челядинец перешел к кому-либо другому, назвавшись свободным, и его пан один или два раза обратился к тому пану с просьбой рассудить его претензию, а тот пан не хотел дать ему удовлетворения, то такой землянин должен быть привлечен к земскому суду. И если пан того непохожего человека или челядинца докажет в суде, что этот человек – его крепостной, и вместе с тем докажет, что к тому пану дважды обращался с просьбой об удовлетворении, а тот отказался, то ответчик должен в соответствии с этим постановлением уплатить истцу пеню за все время, пока у него проживал беглый человек или челядинец истца.

[10] 9. Если бы от кого-либо сбежал челядинец, а кто-нибудь, будучи извещен об этом, свободно его пропустил.

Также постановляем: если бы от кого-нибудь сбежал челядинец, крестьянин или несвободная женщина, а кто-либо, будучи извещен о побеге чужой челяди, указал им дорогу или дал хлеба, или на некоторое время дал им убежище у себя и это было бы доказано, то таковой должен отыскивать этих беглых. А если бы не нашел, то должен за них заплатить их хозяину.

[11] 10. Если бы кто-нибудь продал в рабство своего сына или свободного человека.

Также постановляем: если бы кто-нибудь из-за голода продал в рабство свободного человека или своего сына, или самого себя, то такой договор не должен иметь силы, и когда прекратится голод, тот человек, достав деньги, отдаст их кредитору, а сам снова станет свободным. А если бы кто-нибудь из-за голода или за хлеб продал или отдал кому-нибудь своего невольника, то такой невольник должен принадлежать тому вечно.

[12] 11. Если бы кто-нибудь во время голода прогнал свою челядь.

Также постановляем: если бы кто-нибудь во время голода прогнал со двора свою несвободную челядь, не желая ее содержать, а челядинцы во время голода прокормились бы сами, то они уже не должны быть невольниками, а становятся свободными. А поступать следует таким образом: если пан прогонит челядинцев, то они должны сообщить об этом поветовому владнику или городскому бурмистру, или мещанам, что пан прогнал их; а те, кому они сообщат, должны известить того пана, чья челядь. И если бы он действительно прогнал челядинцев, не желая их кормить, то они уже вечно должны быть свободными.

[13] 12. Невольниками люди считаются в четырех случаях.

Также постановляем, что невольниками считаются люди в четырех случаях: во-первых, те, кто издавна находится в неволе или родились от несвободных родителей; во-вторых, те, кто приведен в качестве пленных из неприятельской земли; в-третьих, если бы кто-нибудь был приговорен к смерти за какое-нибудь преступление, кроме воровства, и просил бы того, кому выдан, чтобы его не губил, и отдался бы в неволю и тот согласился бы на это, то преступник должен стать невольником; невольниками становятся и его дети, которые потом родятся. В-четвертых, если бы сами себя отдали в рабство, а именно: если бы кто-нибудь, будучи свободным, женился на женщине, зная, что она невольница, то становится невольником сам и их дети независимо от того, мужского они или женского пола; точно так же, если бы и женщина вышла замуж за невольника, зная, что он невольник, то становится невольницей сама и их дети.

Текст, подано за виданням: Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – С. 47–76.

Статут військової служби Великого князівства Литовського 1535 року

Артикулы, которыи от кор(ол)я его м(и)л(о)сти пана н(а)ш(о)го м(и)л(о)стивого за росказанєм панов рад великого к(н)(я)зьтва литовского мают быти даны всим уставичнє, которыи ж к той военной выправє на тот час поедут зъ князтва Литовского, абы кождый тое ведаючи так ся заховал под грозным каранєм, што бы жадин не смел с них выступити, але так держати, яко нижей написано.

[Ст. 1] Напервей, абы послушенство было. Противку их как гетманови одиноцтво межи всими самими, абы на тягненю або на перебуваню, на лежаню так ся кождый заховал тым обычаем, а не инак яко имъ будет от гетмана росказано, або войско не рядное, не тихое, не способное, не далекое, чого Боже вховай, от згинєня, а так подлуг того

как от короля его м(и)л(о)сти есть ознаймено, так абы кождый, так богатый, яко худый так ся заховал, а не смъл того переступити под немилостивым каранем абы, чого панє Боже вховай, про перяд, а не послушенство збыточных на всих упад не пришил.

[Ст. 2] Кто бы ся мел у войску, на котором [колвє] местцы або на шиху к(ня)зь або пан и хто колвє с подданных н(а)ших мел мовити противку гетмана або бы подбурял приятелєй своих на противку гетмана, которым колвє обычаем, тот чест и горло тратит.

[Ст. 3] Который бы колвє бунты у войску чинил против гетмана або иным справцам, а то бы на него переведено трема светки, на ч(єс)ти и на горлє ма быти каран, або вемъ где бы таковыи речи волно чинити, а казни не было, тогды черєс таковыи бунты переказа бы ся деяла всим речам, а стерєжи Боже, абы черєс то впад не пришил.

[Ст. 4] Кто бы местца своего не стерєг, где будєт черєз гетмана шихован, на ч(єс)ти и на горлє ма быти каран.

[Ст. 5] И теж на шиху, где бы кого гетман поставил, на котором колвє местцы, тогды кождый маєт там на том местцы стат(и), где гетман кажєт, а с того местца некоторыми причинами выламатися не маєт, под честю на горлє каранем.

[Ст. 6] Жодный гужъ так как который поставят, так тягнути маєт, а мѣстцо вказаное держати, а где ся трафит на перебиваню абы один гужъ так за другим шол, яко гетман роскажєт, который гужъ за которым перебивати маєт, а хто бы посмел змєнити або змєшати, кождый такий маєт на горлє каран быти.

[Ст. 7] А возы мают кождый йти за своим гужом и вюки так же подлуг своих гужов, а перєрывати их никто не маєт, под каранем на горлє.

[Ст. 8] Приводцы, а тыи, што гужы ведают, абы от гужов своих не отежчали, а перєд гужы своими тягнули, а того полни были, абы жадин з гужу непотребне не выєжчали, ани пахоликов не розсылали ани до возов, ани индє, а хто бы ся того важит хотел, абы был грозно каран, абы про недбалост и омєшканє, а отежчанє поручиков нєряднє тягнєнє не было.

[Ст. 9] Так на тягнєню, як на лєжєню абы ясаков не чинили под грозным каранем.

[Ст. 10] Кали потреба прийдєт, хто бы ся не поткал з росказанєм гетманским, честь и горло тратит.

[Ст. 11] Коли бы у трубу затрубєно з росказаня гетманского, абы кождый приводца на плєц, где войско лєжит зъ своим гужом бєгъ, а там ся становилъ, а хто бы не бєг местца своего не смотрєл, на горлє ма быти каран.

[Ст. 12] Кто бы трывогу вчинил, а у трубу затрубил бєз гетманского росказаня, ма быти на горлє каран.

[Ст. 13] А хто бы на сторожу не шол або не ехал, коли ему роскажут або стягнул ся без росказаня гетманского, абых тых, которыи у порочени от гетмана мели, на горле мает быти кара, а зважа тыи, которыи будут к тому повиннии кому поруч.

[Ст. 14] Хто бы таковой был с подданных н(а)ших вшеликого стану так великого и посполитого, когда бы колве гетман н(а)шъ слал на сторожу або на которую послугу н(а)шу военную, там у воисце абы ся не вымовял, а послушенства против ему никоторого не вчинил подлуг воли гетманское, тот горло тратить.

[Ст. 15] Коли бы хто справу мел перед гетманом, абы к тому жадный ку своем речи приятел болшей не брал ку своей раде и помочи одно дву, абы ростырки и розницы, бунты оттул не приходили болших, хто бы черес то переступил, тотъ горло тратит.

[Ст. 16] Коли бы сторожа н(а)ша посланая от гетмана н(а)шого зъехала ся зъ сторожи або з войском неприятелским, або под замок неприятелский подежала, тогда каждым у в оной сторожи яко старший над оною сторожею так вси, што будут у в оной сторожи, не мают мовити у зъезде каждому з людьми неприятелскими, толко тот, кому гетман поручит, а хто бы смел мовити без воли гетманское, тот горло тратит.

[Ст. 17] Хто бы зваду вчинил, рукою мает быти каран, а хто бы рачил, тот на горле ма быти каран.

[Ст. 18] Хто бы, што за войском ездячи продавал, а тот бы, хто моцю кгвалтом брал, на горле ма быти каран.

[Ст. 19] Перед войском и около войска в неприятелской земли абы жадин палити не смел опроч росказаня гетманского под каранем на горле.

[Ст. 20] Чужого и обчого ч(о)л(о)в(е)ка або которого слугу от подданных н(а)ших абы жадин принять и переховати не смел опроч ведомости гетманское под страченем горла.

[Ст. 21] Для шкод деланя, абы жадин в пицоване слати не смел опроч гетманского росказаня, а приставов, которых гетман будет посылати, але тым обычаем мают слати, коли войско станет, а гетман н(а)шъ сторожу отправит, тогда при оной сторожи, што гетман пошлет, мают слати в пицоване доложивши ся гетмана, а хто бы слал без ведомости гетманское а без сторожи, тот горло тратит.

[Ст. 22] На тегненю буд(ь) в неприятелскую землю буд(ь) назад опят идучи, абы жадин не смелъ войска отехати опроч гетманского призволения под старченем горла и имения одно в шиху аж до конца тягнути аж до роспущеня мает; и так же и хоружий кождый у своем повете не мает ничего затаити ани отпустить аж до роспущеня всего войска, а который бы втаил або отпустил, тот горло и имене тратит, а тот пред ся горло тратит, хто б уехал.

[Ст. 23] Коня чужого ниhto не мает приймавати ани до себе брати, а если бы хто принял, тогда не мает болшъ в себе держати, толко

четверть години, скоро его поймавши, маєт оповедит гетману, а в себе его держати не маєт, а естли бы хто в себе задержал, а знайдено бы кого на нем єдучи або ведучи, тот маєт так каран быти яко злодей.

[Ст. 24] Братей тєслєв, ковалєв, колодєєв, кожемиков и всих ремєсников, што там поручоны будут ку военной справє, кому кол(ве) от нас або от гетмана, тогды тьи врадники н(а)ши, кому поручоно будєт не маєт ни одного с тыхъ отпустить без ведомости гетманское и хотя бы, хто был нємоцон с тых ремєсников, тогды и того маєт обявити гетману, а естли бы отпустил без воли гетманское, тот горло тратит.

[Ст. 25] Гетман хто бы ся тому противил албо того держати не хотел, а стого ся вымовял, а над тоє выступовал тот, што от короля его м(и)л(о)сти маєстат есть ознаймєно, а уставєно, маєт моц от нас, такового кожно(го) на горлє карати.

[Ст. 26] А так абы каждый тьи уставы ознаймєнии [и] иныи вси, котории ж бы водлє потребы черєз гетмана были оповєданы а розказаны держал, а над тоє не выступовал под кара(н)єм на горлє або водлуг выступу, яко ся хто допустил а заслужит.

[Ст. 27] Хто бы колвє у войску або на сторожи буд(ь) кн(я)зь або пан и кождый пору[чи]к языков поймал, тогды кождый з них абы не смел о положєнии нєприятєлском пытати под грозным каранєм на горлє, а хто бы колвє поймал, тогды не пытаючи в него ничего маєт отвєсти до гетмана, а гетман маєт его сам на впокои опытати; тым же обычаємъ и бєглеца от нєприятєля не маєт ни хто пытати кром гетмана.

Текст подано за виданням: Історія державної служби в Україні : у 5 т. / кол. авт.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. / упоряд. Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Т. С. Водотика, Р. Б. Воробей та ін. – С. 161–164.

**Керівництво зі збирання податків і штрафів
для базарного пристава (мугтєсіба) м. Кефе
(Витяг з податкового кодексу санджаку Кефе 1542 р.)⁵**

(1.) Якщо хліб буде сирий, стягається 12 акче, але якщо трапиться недовага, з кожного диргема недоваги стягається 1 акче. Та й в інших випадках недоваги правило таке саме.

(2.) Та якщо ж продукти, що на зразок меду та жиру пакуються у вмістища, поштучно прибувають на базар, у разі продажу стягається: з фучі (прибл. 40–52-відерна бочка) – 24 акче, з каратіля (прибл. 20–40-відерна бочка) стягається 18 акче, з варіля (бочка до 20 відер)

⁵ Документ свідчить про достатньо високий рівень розвитку податкового законодавства та широкий діапазон відповідальності й повноважень державного податкового інспектора на ринку та міських виробництвах.

стягається 12 акче. Але якщо вищезгадані речі будуть у толумах (міхурі зі шкіри овець), стягається по 6 акче.

(3.) А якщо якийсь різник принесе [до міста] козу, заріже й продасть, то за кожну таку козу стягається по 2 акче – у разі продажу за нарх (мінімальна ціна, що встановлювалася місцевим кадієм) овечого м'яса, але якщо продається дешевше овечого м'яса, то не стягається нічого.

(4.) А якщо хтось одягне на невільницю капелюшка, передасть до рук брокера й продасть, то, як адет-і-тезін («звичаєве за прикрашання»), стягається 12 акче, але якщо капелюшка не одягати, то нічого не стягається.

(5.) Та з тих, що знаходяться у місті, вітряних та кінських млинів щотри місяці стягається по три акче – у разі коли вони [цей час] відпрацювали, але якщо не працювали, то не стягається.

(6.) А з [вуличних] кухарів, і піріжників, і міських бузоварень щомісяця по 15 акче стягається, [а якщо] місячний термін не працюють, то нічого не стягається. А з [вуличних] кухарів та піріжників та бузоварень із Земляної фортеці щотри місяці стягається по три акче.

(7.) А за зважування на вагах з баккала щотри місяці стягається 3 акче під назвою сенк-і-мізан («гирьового»). А з [тих, що знаходяться] у місті кісаджіїв (банщики-масажисти) щотри місяці стягається 4 акче.

(8.) А з міських миловарів, якщо вони виробляють один казан жирного [тобто звичайного] мила, то стягається 50 акче, а з пахучого мила, що надходить [з-за моря] кораблем, якщо на базарі його зважують на вагах і продають, хоч би яка була там потреба – сундуками або чувалами, – по 6 акче [з кожного пакунку] стягається.

(9.) А з трактирів за шість місяців по шість акче стягається. А якщо січку або сіль або кіл продається мисками, щотри місяці стягається [з продавця] по 6 акче.

(10.) А якщо хтось [самовільно] проштемпелює свій аршин [як точний], то стягається 4 акче.

(11.) А якщо [самовільно] ріжуть одного коня і продають його м'ясо, стягається 6 акче. А якщо ріжуть одного верблюда [і продають його м'ясо], то стягається 12 акче.

(12.) А якщо один хтось [самовільно] нову харчівню чи бузоварню відкриє чи там зробить вогнище для приготування каштанів, то стягається 12 акче.

(13.) А якщо з затоки виловлюється свіжа риба, то [з вилову] стягається десятина. Та й якщо з Татського іля (Південний берег Криму на захід від Алушти) надійде свіжа риба, [з неї] стягається десятина.

(14.) А якщо осетрова риба надходить з Керчі, поклавши на арбу по сім рибин, то з кожної арби стягається по 15 акче, і крім цього з кожної рибини стягається по 1 акче.

(15.) А якщо з землі дині чи кавуни, чи коротше: арбами надходять фрукти, то з двоколісної арби стягається 12 акче, а з чотириколісної арби стягається 24 акче.

(16.) Якщо ж надходять фрукти човном насипом [і продаються посередникам], то з кожного човна стягається 25 акче – байдуже, чи буде він малий чи великий. Але якщо, прийшовши до кадія і довідавшись про нарх, самі продають, то, крім 25 акче, під назвою «нархлик» стягається [ще] якась кількість акче: [точно] не фіксовано, якщо тільки [вартість проданого] сягає 50 акче, то стягається 20.

(17.) А якщо вищезначені фрукти [що складені] у човні корзинами чи чувалами, і базарні продавці [їх] купують, то з кожної корзини та чувала стягається по 2 акче.

(18.) А якщо фрукти надходять на кораблях з протилежного берега [Чорного моря], то з кожного корабля стягається під назвою адет-і-кешті («корабельне звичаєве») [що становить] 55 акче; [до того ж] якщо, прийшовши до кадія, [перевізники] самі зважують для продажу, і [в них] купують за нархом, з них стягається певна кількість акче під назвою «нархлик», [яка точно] не встановлюється: якщо тільки [вартість проданого] сягає 100 акче, то стягається 50.

(19.) А якщо з Согуна (Сухумі) чи інших країв [з-поза санджаку Кефе] надійде рис, і [перевізники], пішовши до кадія, дістануть нарх, щоби самим продавати, [то точно] не встановлюється, стягається [з кожного по] 50 чи стягається 100: якщо продаватиметься чувалами, то з кожного чувала стягається по 2 акче.

Текст подано за виданням: Історія державної служби в Україні : у 5 т. / кол. авт.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. / упоряд. Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Т. С. Водотика, Р. Б. Воробей та ін. – С. 167–170.

Судебник князя Казимира Ягеловича, даний Литві 29 лютого 1468 року (Витяги)

...Ми з князями і панами-радою нашою великого князівства Литовського і з усім поспільством порадившись і вчинили таке:

1. Якщо злодія (татя) приведуть з речовим доказом, то мусить той заплатити за вчинене штраф; якщо ж платити буде нічим, а дружина з дорослими дітьми знала про вчинений злочин, то вони повинні сплатити штраф; якщо ж будуть малі діти до семи років; то вони в тому невинуваті. Самого злодія стратити на шибениці.

3. У кого буде вкрадено, то судці присудять: спершу заплатити позивачу, а тоді господар татя бере свою вину.

5. Коли б злодій щось у когось вкрав, і там, де вкрадено, його спіймано на гарячому, але додому вкрадене він не приносив, дружина і діти краденого не споживали, то відповідальність несе лише один злодій.

7. Коли чийсь підданий впаде в злодійство, а його господарю буде відомо про це, він ділитиме зі злодієм здобич, то, якщо буде на те відповідний доказ, господар понесе кару нарівні зі злодієм.

12. Коли злодія видадуть, і суд визнає його винуватим, то він підлягає страті. Коли ж той, кому татя видадуть, не захоче його страчувати, а матиме бажання заробити на ньому гроші чи собі в неволю взяти, то нам з пани-радою слід порадитись і скарати смертю його, якщо буде на те причина. Для злодія милість не потрібна.

13. А хто вкраде майно на суму більше півкопи грошей чи корову, того повісити.

14. Якщо ж крадіжка вчинена вперше, то за першу татьбу виною карати злодія: якщо вкраде менше полтини, домашні речі, домашніми речами платити; якщо ж більше полтини, то віддавати до суду.

15. А хто хоча б і вперше крав, але то була крадіжка коня, то, коли буде спійманий на гарячому, повісити.

22. Якщо хто-небудь знайде заблудлого коня чи клячу або якісь інші речі, то має оголосити про це. Якщо знайдеться господар впродовж трьох днів, то тому, хто знайшов, має бути винагорода за знахідку, дана на королівському дворі. Якщо той, хто знайде, не оголосить про знахідку, а візьме у користування, то відповідатиме, як злодій.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000. – С. 57–59.

Устава на волоки (1 квітня 1557 року) ***(Витяги)***

Арт. 1. Бояри путні, стародавні на службу тяглу і у підводи ходити не повинні. А коли із розпорядження нашого на дорогу поїдуть, то того року ніяких податків платити не повинні. Без волі і розпорядження нашого їх на дорогу ніхто послати не може.

Арт. 7. На селах війти із розпорядження врядувого мають людей на роботу виганяти, бути присутніми при видачі оплати; при всяких роботах над людьми свого війтовства наглядати замість пристава, супроводжувати людей свого війтовства при доставці ними вівса, та сіна на Вільно.

Судити вряду підданих слід в день торговий, привселюдно, окрім справ про вбивство і зґвалтування.

На суді вїйт повинен бути присутнім і має допомагати своєму підданому. За всяку вину вїйт може бути засуджений врядом, тільки при цьому вїтоства у нього не відбирати, а лише зняти з посади і іншого поставити.

Арт. 15. Податок із землі з волоки визначається: добрий родючий ґрунт – 21 грош (з однієї волоки), середній – 12 грошей, поганий – 8 грошей, досить поганий (піщаний або болотистий) – 6 грошей. Крім цього, з доброго і середнього ґрунту давати по дві бочки вівса з волоки, з поганого ґрунту – одна бочка. А якщо буде сказано платити грішми, то за кожну бочку – 5 грошей. З кожної волоки давати сіна один віз або три гроші замість сіна. З досить поганого ґрунту податок сіном та вівсом не збирати.

Арт. 16. Тяглові люди повинні відпрацювати за кожну волоку по два дні на тиждень.

Арт. 17. Городникам при дворах панських відпускається по три морги землі, за що вони (чоловіки) повинні відробляти по одному дню на тиждень, а жінки – відпрацювати в полі не більше шести днів до жнив або до прополювання.

Арт. 20. Робота підданим повинна бути наперед оголошена вїттом, який вказує при цьому, з чим і на який день мають вони приступити до її виконання. В день виходу на роботу вїйт ще раз нагадує про це. Якщо хто-небудь не вийде на роботу, то за перший день прогулу має сплатити штраф один грош, за другий день – барана. А коли на третій день не приступить до роботи або запиячить, то того покарати побиттям бичем на лаві, а прогуляні дні зобов'язати відробити.

Якщо внаслідок якоїсь поважної обставини підданий не зможе вийти на роботу, то повинен через сусіда або лавника повідомити про це вряда, який, зваживши причину невиходу, зобов'яже його відробити іншого дня. Нікому не велено відкуплятися від роботи.

Арт. 21. Пустих волок підданим не заорювати. А коли хтось, не вписаний до реєстру, посміє те вчинити, його збіжжя підлягає звезенню на панський тік, а з самого винуватого стягується один грош штрафу до казни.

Арт. 22. Підданим приступати до роботи, як зійде сонце, а закінчувати, коли сонце заходитиме. Тим, хто працює біля худоби, відпочивати годину перед обідом, годину пополудні і годину під вечір. А хто працює в полі, то відпочивати у той же самий час по півгодини. Хто рано на роботу не з'явиться, то повинен відпрацювати в інші дні стільки ж часу, скільки ним було втрачено.

Арт. 40. Піддані мають вольність ловити рибу в ріках, озерах вудкою, броднем, тригубицею, малими сітками. Однак у квітні, травні, червні ловля риби забороняється, оскільки йде нерест. За дотриманням цього повинні стежити вряд і неводники.

Арт. 41. Збіднілий, убогий підданий у голодні роки, засіявши ниву на зиму і не маючи чим прогодуватися, має доповісти про це врядові у присутності війта. Ті повинні не стягувати податки з такого підданого аж до святого Івана. Якщо до того часу не буде погашена заборгованість, то бідняк втрачає засіяне поле. Якщо ж хто-небудь втече, не повідомивши врядові про свої нестатки, то той втрачає землю з усім господарством. Втікача повинні розшукати. Якщо ж він повернеться сам, то посадить його на пустих волоках.

Арт. 42. Підданий має право продати будівлі, домашнє господарство на своїй волоці відповідно до процедури перед війтом, лавником. Покупець може обробляти свою волоку і ту, на якій куплено господарство, або просити пана виділити йому дві волоки на пустошах. Покупець сплачує мито врядникові 2 гроша і записаного в реєстр один грош. Якщо у тому уряді немає пустих волок, то йому дозволяється йти до іншого маєтку в межах волості, взявши перед цим лист від свого урядника до того, куди він направляється.

Текст подано за виданням: Литовская метрика. Отдел I-II. – Юрьев, 1914. – С. 102–478.

Статут Великого князівства Литовського 1566 р. (Витязи)

Роздел первый

О персоне господарской

Арт. 1. *Все обыватели Великого князства Литовского одним правом писаным и от нас даным сужены быть мають.* Наперед мы, господар, обещуем и шлюбуюем под тою ж прысегою, которую учинили есьмо всим обывателем всих земель того панства нашего великого князства Литовского, иж всих княжат, панов рад духовных и свецких, панов хоруговных, шляхту, места и всих подданных наших и всих станов и в том панстве нашем великом князстве Литовском, также и земель Русских Киевское, Жомоитское, Волынское, Подляшское и иных земель, прислухающих к тому панству нашему, почоншы от высшего стану аж и до нижнего, тыми одними правы писаными от нас даными судити исправовати.

Арт. 2. Мы господар обещуем и шлюбуюем никого не карата на заочное поведанье, хотя бы се дотыкало и о ображенье маестату нашего господарского; и хто теж што на кого вел, а не довел, тым сам масть каран быти. Теж предъречоным прелатом княжато, п[а]нятом, паном, радам духовным и свецким, паном хоруговным шляхтам и местам земли великого князства Литовского, Руское, Киевское, Жомоитское,

Волынское, Подляшское, Смоленское, Полоцкое, Витебское, Мстиславское и иных земель великого князства Литовского, обещуем словом нашим господарским, иж над жадного человека выданье albo осоченье явное таемое и подозренье тых станов вышешмененных карати не хотим ани винити которою кольвек виною пенежною, кривавою, везеньем, або достоенств врядов або имения отнятьем; нижли аж бы первой у суду явным рядом и поступом права, коли жалобник то есть повод и отпор обжалованный очивисте станут, и достаточне на конец будут поконаны, которые по суде и таковом поконанью винни, мають быти караны виною у артыкулах ниже описаных меновите незначоною. А хто бы теж кого колвек обмовляючи вчинил к соромоте и зелживости, а шло бы о честь або о горло або о которое кольвек скаранье; тогды тот, на кого мовит и ведет, а не доведет, тым караньем сам маеть быти каран.

Арт. 3. *Ображенье маестату господарского.* О ображенье маестату господарского так се разумеет, колибы хто змову albo спикненье albo бунт учинил на здоровье наше господарское, хотя бы пан бог уховал, иж бы оная змова не была учынком пополнена; таковой за слушным доводом, як о том ниже описано, честь и горло и имение стратит. Теж кгда маестат наш ображен бывает с тое причины, кгда бы хто бунтовал покой посполитый врушаючи против нас господара ку шкоде и речы посполитое; и мынцу без воли наше бил явне; а чого боже уховай на нас смерти, так теж и на потомки наши великие князи Литовские, по земстях их хочечы хто осести и опановати тое панство великое князство и господарем быти на нем, войско люд служебный собирал и выводил; то бы теж з неприятелми порозуменье мел, листи до них або послы против нам господарю и речы посполитое або остерегаючи слал, тым неприятелем якууж кольвек помог давал, хотя бы теж замок наш неприятелеви подал; хто бы теж люди неприятельские панство наше великое князство Литовское зрадливе привел, а то бы на него слушне и справедливо было переведено. таковой с права з розсудку нашего спаны радами нашими великого князства Литовского честь горло тратить, и такового зрадцы дети сынове за таковой выступок отца своего безецными будут, а имения того зрадцы отчизные выслужонные которым кольвек обычаем набытые мимо дети и близкие на нас господара приходять. Ведьжо жоны таковых здрайц которые не будут ли ведали тое зрады мужов своих, а с того се выведут пресегами своими, таковые имений своих отчизных и матерыстых и вена пред учынком тое зрады им от мужей их описаного не тратят, але до имений отчизных не прийдут, хiba по смерти маток своих только до четвертое части имений матерыстых приходити будуть.

Арт. 6. *Хтобы колвек с панства нашего до земли неприятельское утек.* Теж уставуем, хтобы кольвек с подданных наших с панства нашего

утек до земли неприятельское умыслом злым на зраду ку шкоде нам господарю и речы посполитой, такой честь тратит; а если бы пойман был, тогда и горлом маеть быти каран. А дети ач колвек для того выступку отца своего почтивости свое не тратят, але именья вей отцовские тратят, ниж бы што мели власного набытья своего, або перед тым учынкoм отца своего отделены были, тогда при том застати мають. Таким же обычаем и жоны если будут не ведали таковое зрады мужов своих, таковые в том будут захованы, яко в третем артыкуле сего розделу о таких есть описано.

Арт. 10. *Хто бы кому именье заставил а продал первой, нижли з земли утек.* Тежд если бы который человек перед тым нижли утечь до земли неприятельское, будучи еще в панстве нашем, продал або запродал именье какое або люди або землю кому, а будет ли он тое рады его не ведал, и на то право поднесет и окажет на то листы и держанья своего доведет; тогда маеть он тое купленое або закупленное именье спокойно держать, а пак ли бы не хотел присегати, тогда тое купленое або закупленное именье тратит.

Арт. 11. *Если бы отец от детей втек до земли неприятельское, так теж который ближший.* Теж уставуем, если бы отец от детей утек до земли неприятеля нашего Московского и до инших земель неприятель наших, а дети бы на именья зоставил по себе; тогда именья его на нас господаря спадывають, бо за выступ отца их власного вже суть отдалены от имений. Ведьже который бы сын был делный от отца своего и первой тое части свое в держанью был, нижли утек отец его, и мешкал бы на том кром отца своего не у в одном местцу з ним, а не за одним плотом, а тое рады и учынку отца своего не ведал, а не был подозренный и вывелся того присегою своею; таковы тогда сыны и дочки от почтивости свое от части именья своего не одпадывают. А если бы который прирожонный брат або девка або который будь з роду утек до земли того неприятеля нашего Московского и до земель неприятельских поганских; тогда делница, то есть часть невыделена не будет выделена была, будь не выделена, спалывает на нас господаря, и ближний жаден не будет ку тому и не маеть мети ничего; а ведьже то братьи и близким яко в почтивости так и частем именьям их шкодити не маеть. А хтобы такового здрайцу утекаючого забил, або живого до нас и до вряду нашего привел, и то на его слушным доводом перевел; такового почтивости то шкодити не маеть, але еще за то будет годе ласки нашего господарское, а если бы не довел, тогда сам маеть быти каран, яко вышей описано.

Арт. 12. *Хто бы листы або печати наши фалшовал, чым маеть быти каран.* Коли бы хто листы або печати наши фальшовал, або на кшталт руки наше также с канцлярейных писаров наших того панства

подписовал, абы хтобы теж печати наши соберыв и в себе ховал и их ужывал; таковой за сказаньем слушным явностью певною и доводом слушным ничим, иным толко огнем каран быти маеть...

Арт. 13. *О фалшованью монеты о мындзех и о золотарех.* Теж хтобы монету нашу фалшовал и без воли нашео переправовал и обрезовал, так теж мындзаре наши, которые золото и серебро и иншую реч матерей належачую и прислухаючую мындзе фалшовали бы зливали и мешали ку пожитку своему а ку шкоде речи посполитое, а то бы на них досведчано; тые мають огнем караны без милосердья. Потомуж золотари, которые золото, серебро фалшуют и межы того мешають медь, цын або олово, и в том бы были дознали; тогды сами мають огнем быти караны, а их маетность тому, кому шкоду учинили, маеть быти плачено. Ведьже работа тая и матерей, без которое бы тое ремесло их справовано быти не могло подле звыклости ее, то фалшем розумено быти не маеть.

Арт. 14. *Не маеть никто ни за чий кольвек учинок терпети толко каждый сам за себе.* Теж уставуем, иж ниhto ни за чий кольвек учинок не маеть каран и сказан быти, толко которим винен, кгдаж того право божое и справедливость хрестиянская учить, якож так хочем мети: абы ани отец за сына ани сын за отца, кром ображенья маестату нашего, яко вышей около того ест описано, ани жона за мужа, ани муж за жону, так теж брат за брата, и жадный приржоный, и слуга за пана, пан за слугу, ниhto ни за чий выступ учинок, толко каждый сам за свой выступ маеть терпети и каран быти.

Арт. 15. *Хтобы много за мало упросил а без данины побрал.* Теж хто много за мало упросил, а то бы на него устне и с права было переведено, вышшей нижли просил, таковой тую выслугу свою от нас даную тратит. А хотя бы и добре упросил, а без данины нашео што и к той выслуге своей взял, и к тому привернул; предься тую выслугу и забранье тратит и спадывает то за се на нас господаря. А хто ку отчизному своему именью взял человека, або и десети, або колко кольвек и с землями, або земли пустое; тогды маеть каждого человека, колко будет взял, своими отзычнами навезати з земли, або кождую землю землею, а ведже не на голую повесть и обмову, але за огледаньем и выведаньем слушным и справедливым правным поступком и доводом через людей цнотливых и веры годных комисаров тубулцов. Ровностью права одинакими доводами вдаючы се в ровное право и з шляхтою, яко о том ниже написано.

Арт. 25. *О мытех новых.* Теж уставуем и приказуем, абы жаден человек в том панстве нашем великом князстве Литовском не смел новых мыт вымышляти ани встановляти ни на дорогах, ни на местах, ани на греблях, ани на реках, ани в торгах, ани в местечках ни в стодолах, або в корчмах на гостинцах в именьях своих, кроме которые бы были з стародавна установлены, або мели бы на то листы предков

наших або наши. А хто бы кольвек смел мыто кром звичайного торгового установляти; тогды тое именье, в котором мыто кром торгового установил, тратить и спадывает на нас господаря.

Арт. 26. *О неданье мыта шляхте.* Теж з ласки и доброты наше господарское князем, паном радам духовным и свецким, шляхте в том панстве нашем тую вольность на водах на дорогах, то есть сухим путем и водным, на торгох, на мостех, так и именьях наших спущати и продавати з их власных гумен каждому его работы правдивое збожье а не купленое, от того мыто не маеть быти давано; так теж и от подвод шляхецких, которые з их речми властным збожьем а стацыями ходять, от того всего мыто и мостовое брано быти не маеть. А если бы што купленого збожья и иных речей пры том мел; от того мыто маеть платити. А ведже сами особами своими, або где бы их самих при том не было, тогды слуги их або справцы от них притом посланные веры годные на мытех наших головных мають присегнути, што ест правдивое работы его домовое а што теж прикупленое, а подводы мають без присеги быти пропущены толко за листы и печатми их, тым же обычаем и лесные товары и от всякого господарства домовое работы маеть ся разумети и безмытне пропущены быти. А на мостех старожитных, где перед тым што будеть давано только от подвод таких, которые збожье на продажу везуть, ведже водле стародавнего обычаю мають давати.

Роздел третий

О вольностях шляхецких и о розмноженью великого князства Литовского

Арт. 1. *О розмноженью великого князства Литовского.* Мы господар обещуем теж и шлюбуем за себе и за потомки наши великие князи Литовские под тоуж присегою нашою, которую есьмо учинили всим обывателем всих земель великого князства Литовского и всих земель ку нему здавна и тепер належачых у славе, титуле, столицы, зацность, и владзы, и можность роска зованью, и в иных всих належностях и прислухиванью и в границах ни в чом не вменшати и о вшем примножати. И хотя бы пан бог з ласки свое светое нам господару узычити рачыл панства Литовского князей и панов рад духовных и свецких и всих врядников земских и дворных шляхту рыцерства и всих иных станов ни в чом того не понижати, але от всякое легкости и пониженья, яко славное памяти продки наши, великие князи Литовские, за щастливого панованья своего чынити стеречи и боронити будем, с помочью божьего стараючисе о примножение и вывышенья того панства и всих станов достойности оздоб и пожитков з наибольшого пилностью и всилованьем нашим.

Арт. 2. *О вольностях шляхецких.* Теж мы господар обещуем словом нашим за нас и за потомки наши великие князи Литовские под таким же

обовязком нашим, яко вышей у первом артыкуле ест описано, иж всих князей и панов рад, як духовных, так и свецских, и всех врьдников земских и дворных, панов хоруговных, шляхту, рыцарство, мещане и всих людей посполитых у великом князстве Литовском и во всих землях того панства нам заховати при свободах и вольностях хрестиянских, в которых они, яко люде вольные, вольно обираючи из стародавна из вечных своих предков себе панов и Господарей великих князей Литовских, жыли и справовали прикладом и способом волных панств хрестиянских, ровнаючи однако маючи и тых вольностей ужи ваючи и суседы братьею своею рыцерством и иные станы народу коруны Польское, и особливе на то при свободах и вольностях на привильях и листех великих князей Литовских, предков наших, и от нас всем вовец яко и кождому зособна на учтивости достоенства врьды на именья, на люде, на кгрунты и на што кольвек даных, и што еще будуть даваны вперед, напорушне неотменно (вечными часы ховати). А хто бы теж што хотя без привильев за отчизным правом яким кольвек обычаем набытых людей кгрунтов своих в держанью был, так за славного панованья предков наших короля его милости Казимера и Александра, яко теж за светое памяти Я отца нашего щастливого панованья, тые сами с потомки их близкими своими и тепер то вечно держати мають и будуть.

Арт. 3. Мы господар обещуем размножати великое князство Литовское, а штабы разобрано и одышло зась ку нему привернути. Теж добра князства Литовского не уменьым и то, што будеть через неприятелей того панства нашего отдалено; розобрано и ку иншому панству от того панства нашего коли кольвек упрошоно, ку короне ку Мазовшу ку Прусом ку Ифлянтон, то за се ку власности того великого князства привести привлащати и границы оправити обещуем. А хотя бых теж кому заграничником при границах тых верху мененых земли, именья, села и люди дали; тогда таковые мають с того служыти великому князству Литовскому, а хтобы не хотел служыти, таковых привильев не маем мы и потомки наши держати.

Арт. 4. О неданье шляхты и их имений кгрунтов и всяких вольностей и теж ноданье листов и привильев против сему статуту.

Уставуем и вечными часы ховати и держати обещуем, иж як о предки наши великие князи Литовские, так и мы незвыклые никому ни которым способом бояр шляхецских имений кгрунтов и земель давати, так и тепер на все потомные часы обещуем и прирекаем под тою ж присегою нашою, которую есьмо учинили обывателем сего панства нашего великого князства Литовского, бояр шляхты и их имений кгрунтов и всякое маетности и иных свобод и вольностей и прав в них отбирати и отводить, и ни яким особам, которым кольвек в том панстве

обывателем яко и заграничником и посторонним и жадному иному, давати записовати и ни которым способом отдаляти не маем.

Арт. 5. *О соймах поветовых и о выправованью и посланью в них послов земских на вольный сойм.* Уставуем для лепшого порадку во всех речах и в способу ку справедливости и обороне, абы за волею всех на соймах потребы се земские становили и отправованы были, або вечными часы перед сеймом великим вальным, которым маем мы и потомки наши завжды, коли того потреба окажет речы посполитое великого князства, порядою рад наших тогож панства складати листы нашими соймики поветовые, а меновите на tych местцах и воеводствах нижей суть написаных и постановленых, которые соймики также листы нашими даны будут не на близшей час и рок, толко за чотыры недели перед соймом великим. На которые соймики мають зъезджатися и бывати тые воеводове и каштелянове врьдники земские, потомуж князове панове шляхта того ж повету и воеводства, а намовляти о tych речах и потребах земских, которые им на местцах наших ознаймены будут, на мней теж о своих и о всех потребах земских и долеглостях оного повету и воеводства; и зволившыся вей одностайным зданьем мають обирати послов своих; то ест от каждого суду земского, колко их у том воеводстве будет, по две особы, послати их на сойм ознаимившы и вручившы то все им, о чом водле листов наших господарских, и теж во всех потребах, радити намовляти и становити мають, даючи им моц на том таковом вальном сойме поступовати и кончыти тые и иные припалые речи водле часу и потребы. Ведже князей, панов, маршалков и иных всих урядников земских и дворных подле старого обычаю маем листы нашими на таковой вальный сойм взывати; и тые вей в раде посполитой местца и воты свои будут мети способом звычайу стародавного, а пословы земские местца и воты свое мають мети водле порадку нижей написаного.

Арт. 6. *О сойму вальном.* При том теж уставуем, с призолением рад наших духовных и свецких и зо всеми стану сойму належачыми, на теперешнем сойму великом Виленьском, хочеты то все мети вечными часы, иж маем мы и потомки наши великие князи Литовские с потребы речы посполитое за радою рад наших тогож панства, або за прозбого рыцества, складати сеймы вальные в том же панстве великом князстве Литовском завжды, коли колко того будет потреба.

Арт. 8. *Або панове шляхту о почтивость их сами не судили.* Теж уставуем, иж княжата и панове рада наша шляхту и каждого бы з рыцества нашего, которые теж шляхту нашу служебниками в себе ховают, не мають сами о почтивость судити кроме нас; бо тот суд никому иному не належит одно господару. А што се дотычеть злодейства, забийства и иных речей выступков – то волни будут

панове их з ними, осадившы при собе пред се шляхту людей добрых, справедливость чынити, а в чом бы был хто с права поконан, тогды тот за выступок своей терпети и каран быти бы и горлом.

Арт. 9. *Их достоенств врьдов в дедицтво чужоземцем давано быти не маеть.* Так теж мы господар обещуем и шюбуем под присегою нашою, которую учынили есьмо великому князству Литовскому и всим станом и обывателям его, беручы то из статуту старого пана отца нашего короля е.м. тому панству великому князству Литовскому даного, а в сесь выкладаючи и на то позволяючи, штож в том панстве великом князстве Литовском и во всих землях ему прислухающих достоинств духовных и свецких городов дворов и кгрунтов староств вдержаньи и поживаньи и вечностей жадных чужоземцем и заграничником ани суседом таго панства давати не маем; але то все мы и потомки наши великие князи Литовские давати будуть повинни только Литве а Руси, родичом старожитым и врожонцам великого князства Литовского и иных земель тому великому князству належащих.

Арт. 10. *Достоинства и врьды давные не мають быти нарушоны.* Теж обещуем и хочем вечными часы мети, абы панове рада наша, так духовные яко свецкие, и вей иные врьдники наши земские и дворные, в том панстве нашем великом князстве Литовском были во всяких достоенствах и у почтивостях захованы водле давного обычаю и кождый подле зацности и местца своего. А што се дотычеть владности и справ их судовых: в том се они мають заховати и справовати, яко ниже в сем статуте ест описано.

Арт. 11. *Достоенств и врьдов на заочное обмовенье не маем одыймовати.* Теж обещуем, иж достоинств всяких врьдов староств держав тивунств на справу чию кольвек и на обмовы заочные мы и потомки наши не мають отнимати; але коли бы который из врьдников наших был роспрошитель або шкодник наш и дворов наших, и до нас бы в том обмовен и обвинен был; тогды обоя сторона, як тая хто ведет, так на кого менил, мають перед нами очевисто стати, а мы с паны радами нашими великого князства Литовского, выслушавшы их и розознавшы тую реч, винного водле выступку его карати маем, а безвинне й без права на заочное поведанье не будем ни в кого врьдов брати ани их з них рушати.

Арт. 12. *О держанью старых устав, а новых без сейму вального не встановляти.* Теж прирекаем вен привелея земские стародавные и ново от нас наданные волности и звычай добрый стародавній тым статутом нашим ховати и ни в чом ни нарушати, а нового ничего не встановляти. А ведь же была ль бы того потреба што нового прибавити ку доброму речы посполитой; тогды того не маем чынити ани встав жадных делати, аж на вальном сойме того панства нашего и в здешнем панстве нашем

великом князстве Литовском, а ведомостью порадою рад наших и призволением всих земель того панства нашего.

Арт. 13. *О волности выеханья нашего из земли кром земель неприятельских.* Теж узычаем и уфаляем вечными часы, абы княжата и панове хоруговные шляхты и кождый человек рыцерский и всякого стану того панства нашего великого князства Литовского мели вольность и моц выехати и выйти с тых земель наших великого князства Литовского для наук у письме цвиченя учынков рыцерских и лепшаго счастья своего, и теж будучы неспособного здоровья своего для лекарств до всяких сторон и земель, кроме земель неприятелей наших Московского бусурманских и иных, с ким тое панство наше на он час вальчыло; а ведьже так, абы из именей их под тым часом в небытности их самих службы земское не были омешканы, але нам и потомкам нашим яко при них были завжды, только иле кроть бы потребы вказовали подле уфалы и уставы земское были заслужованы. А если бы сын поехал по рыцерству, а отца себе зоставил, а в небытности его отец бы вмер, а не оставил бы по себе другого сына дорослого або опекуна або близкого кривнаго прироженого в именах; тогды мы господар маем опекуна установити на тые именья, хто бы з них службу земскую заступовал и именья от кривды и шкод боронил, а кгда тот с чужих земель приедет, мает именья, и маетность свою до рук взяти яко властность свою.

Арт. 14. *По смерти отцов и маток и иных кровных и близких их детей и потомков от каждого дедицтва спадком выслуги и всякого набытья не отдаляти.* Теж уставуем, иж по смерти отцов и маток их дети сынове и дочки отчизны и материзны не мають быти отдалены, але они сами и щадки их властные кровные и близкие правом прироженым и слушне набытым звычайем стародавным и теж статутом першым и теперешним мають посягнути и одержати, и тые добра на пожиток свой оборочати вечными часы. А то се теж будет розумети о близкостях спадкох выслугах и всяком набытью водлуг права тым же обычаем, естли бы было колко братьи и сестер роженных выданных албо и не выданных замуж, а тые бы братья межы собою отчизною поделилися, албо еще не поделили, а который бы з них потом умер не зоставивши по себе плоду; тогды его часть отчизны толко на братью приходит и на их потомство, а на сестри толко выправа с четвертое части всякого именья, естли бы перед тым которая з них замуж идучы от отца своего або теж от тое ж братьи не была дана, поколь бы се были межы собою не поделили; а если бы была матерызна, тогды мають братья з сестрами ровно поделить межы собою.

Арт. 15. *Людей простых над шляхту не повышати.* Теж простых людей над шляхту не повышати, на достоинства их прекладати

и врядов наших простым людем давати не маем, а шляхте кождому рыцерскому человеку тутошнего панства нашего великого князства Литовского родичу мы господар, з ласки наше господарское за службами за годностями их нам господару, обещуем их водле годностей достоинствами и вряды опатровати и в службах наших заховати, яко верных наших подданных.

Арт. 24. *О вызволение от платов новых и подвод кроме стародавнего обычаю, як теж по дорогам.* Теж у ставу ем и хотим мети, абы вей по- сполитые люди тяглые и вей поданные княжат панов хоруговных, шляхт, бояр и мещан тех земель великого князства Литовского от кождое дани плаченья и податку серебщиного, и теж дела и ото всяких беремен камня дерева або дров ку паденью плиты и вапна на замки наши, кром стародавнего обычаю, так и подводы хтобы перед тым давал и подыймованье стацыи на станех и на местцах звычайных нам господарю послом гонцем нашим, так теж и мосты поправовати и новые на старых звычайных местцах будовати замки старке поправо- вати, так и на тех старых местцах деленицы свое знову будовати и послов подыймовати, то водлуг стародавнего обычаю в целости заховуем. А княжата панове рады воеводе старостове украинные и нихто з шляхты, ездечи по дорогам от имения до имения своего и в войско на замки украинные едучи, именей шляхецских и их подданных це мають шкодити, стацыи и подвод брати, але себе и слугам и конем своим за пенези водлуг торгу ценою куповати будуть повинни; а хтобы над сюю уставу нашу што учинил, тот стороне жалобливой кгвалту дванадцать рублей грошей платити маеть, а шкоду совито оправити за слушным доводом.

Арт. 27. *О мещанех места нашего Виленского, яким правом шляхту з мещаны судити мають.* Теж уставуем, иж кгда бы се трафило жаловати которому шляхтичу на подданных наших мещан Виленских о раны о головщины; тогды о то судить вряд меский маеть своим судом, Майдеборским правом, водлуг привильев и наданья им от нас господаря и от предков наших. Где бы се теж трафило який кгвалт мещанину от шляхтича, хотя бы в том месте нашем Виленском; тогды таковые речы вряд замковый земский справедливость чинить будуть правом земским и статутом прав посполитых сего панства великого князства Литовского, и карати ведлуг права и статуту земского. А мещане иных мест шляхту судити мають о раны о головщины их шляхецкие земским правом, водлуг стародавнего статуту короля е. м. Жикгимонта пана отца нашего.

Арт. 29. *О слуги и о люди шляхецкие челядь неволную, которые до мест входить.* – Уставуем, которые бы слуги и люде отчизные або челядь невольная втекли от княжат, панов або от которого шляхтича,

и пришли до столечного места нашего Виленского, або до иных мест наших князских, панских и духовных, в землях панства нашего великого князства Литовского; иж тых людей слуг мають войтове, бурмистрове, радцы наши з мест наших выслушавшы слушного доводу от панов их судечи земским правом, кромей которое бы слуги шляхецские пришедши до мест наших, а приемши право в котором з мест наших войтове и врядники наши выдати не мають. А што се дотысечь челяди невольное, которые бы пришли до мест наших; тым ани права Майдеборского принятье ани оселость ани теж заселене десети лет ку помочы быти не маеть, и повинны будут войтове и державцы и врядники наши им выдати. Так теж старостам и державцам и врядником нашим, где права Майдеборского нет, на врядах наших тым же обычаем противко таковым збегом заховатися мають...

Арт. 32. *Отец за живота своего змушенья не повинен именья детям поступовати, леч по доброй воли части его.* Уставуем теж, иж отец детям за живота своего змушенья не повинен именья жадного поступовати, нижли по доброй воли своей, што воля его будеть. Также невеста, которая будеть именья свои отчизные або материстые мети, змушенья не повинна за живота своего детям поступовати, але што будеть добрая воля ее, то может поступити. А што се дотычеть материстых именьей, не будуть ли мети на то слушного права и описов, повинен то сыну дорослому и девце замуж ее выдавши поступити; а сын и дочка на отцу жадных шкод и личбы с тых именьей поискивати не мають.

Арт. 37. *Хто бы именье от нас даное в кого отыймовал.* Теж уставуем, кому быхмо мы господар именье або люди и земли дали, а хто инший по той данине нашей тое именье отнял; тогды тот, у кого отнято, может того доходити и правом поискивати, нижли большей искати не может одно, яко ему дано и як на нас господаря то держано, толко бы давности земское от того часу, яко ему дали, не омешкал.

Арт. 39. *Мы господар шлюбует однакую справедливость всим чинить, а [пересуду] мы и панове рады нашим брати не маем.* Обещуем теж з ласки и добрости и милости нашей господарской ку подданным нашим, всему рицерству великого князства Литовского, под сумненьем нашим, иж мы господар и панове рада наши маем каждому стану всим заровно однакую справедливость чинить без отволоки, а от права не маем ничего брати; потомуж и панове рада наша, а не маем теж стати и зычностью быти одной стороне, але просто каждому справедливость делати будем повинни, так теж и панове рада наши под присегого, которую до рады вчинили, справедливость чинити будуть повинни. А што се дотычеть почтивостей шляхецских, а то жаден с панов рад ани суд замковый ани теж суд земский поветовый не маеть судити, толко мы сами господар с порадою панов рад наших великого князства

Литовского судити маем обычаем вышайписаным. Ведже што здавна и теперь в сем статуте суду замковому належить, то суд замковый судити и отпраовати маеть.

Роздел семей

О записех и продажах

Арт. 3. *Хто бы хотел именье свое отчизное продати або зоставити.*

Хочем теж мети и уставуем, абы кождый таковой, хто бы хотел именье свое отчизное продати або заставить; тогды маеть прийти перед нас господара або перед врьд земский, в котором повете тое именье лежит, объявити перед судом земским, которая продажа за таковым обычаем будеть мощна и вечна держана, хотя бы на то и потверженья нашего господарского не было. А ведьже тот, кому будеть записано, того ж часу маеть, взявши возного з уряду поветового, увойти в держанье и того именья; пак ли бы по оном записе в держанье того именья не пришел, а давность земскую десеть лет промолчал, тогды таковая продажа и застава потом мощы ни которое мети не будеть.

Арт. 4. *О вольности продати третью часть на вечность.*

Уставуем, хто бы хотел именье свое отчизное продати на вечность; тогды только третью часть именья отчизного вольно ему на вечность продати, а две части того ж именья в суме зоставити. А ведьже не маеть большей на тые две части именья отчизного брати, только так, якобы сума не превышала на ухвалу и постановене наше; а где бы больш на тые две части пенезей дано, тогды дети яко близкие не будуть повинни больш платити, только шацунком потому яко вышай описано, а што будеть превышать, хто вышай дал, маеть згинути.

Роздел одиннадцатый

О кгвалтех и о головщызнах шляхецких

Арт. 1. *Хто бы на чий дом або на госпуду умыслне наехал, хочечи его забити.* Хто бы на чий дом а госпуду умыслне наехал, хочечи его забити, а умыслне наехавши або нашедши, а в том дому кого кольвек ранил або забил, а ото бы на него переведено было слухным доводом; таковой горло тратит, а головщизна близким з именья плачена быти маеть. А естли бы кгвалтом наехал або на дом нашол, а никого не ранил а ни забил, а знаки предсе кгвалту або шкodu якую учинил; тогды только за кгвалт будеть повинен платити дванадцать рублей грошей и шкodu оправити за слухным доводом, а горла для нахожденья кгвалту не тратит. Тым же теж обычаем естли хто кому в месте на госпуду нашол кгвалтовне, а кого забил або ранил и тым покой посполитый взрушил, маеть быти сужон и сказан на горло.

Арт. 2. *О довод кгвалту, як мають осведчати и обжаловати.*

Уставуем, кгда бы хто на кого наехал кгвалтом и забил, а ведь же на такового кгвалтовника такий довод маеть быти: естли бы на чий дом

або на господу чью наехал и забил кого; тогды скоро по оном кгвалте того ж часу кгвалт и того забитого маеть оповедати и оказати околичным суседом своим, а в небытности их ино врядникам их шляхте людем добрым, а в недостатку шляхты ино также околичным суседом своим, хотя и не шляхте только людем добрым веры маеть оказати, а потом обжаловати вряду замковому або двору нашему, который близший будеть, и возного взяти и так же оказати кгвалт и забитого, и тот кгвалт и жалобу в книги записати. И в праве естлибы се ку оному кгвалту и забитому не знал; тогды вжо тот жалобник близший будеть того суседи околичными и возным або выписом врядовым на него доводити, и при том доводе самотреть и з шляхтичами себе равными присегнути, а естли бы на тот час не могли мети шляхтичов ку доводу, тогды и з жоною своею и с детьми дорослыми, а не будеть ли мети детей дорослых, ино и з жоною и з слугами домовыми маеть того кгвалтовника поприсегнути, а кгда присягнеть, тогды тот горло тратить, а головщина его близким того забитого маеть быти плачена, а шкоду за слушным доводом. А естли бы кгвалтом на дом наехал и не забил, только ранил; тогды также маеть тот кгвалт оповедати и раны оказати околичными суседьми, яко вышей описано, и при таковом доводе кгвалтовника кгвалту и ранного маеть сам семь з людьми добрыми шляхтою присегнути, а кгда присягнеть, таковый кгвалтовник маеть быти горлом каран, нижли естли бы сполна шести сведков не мел, тогды и с трема сведками самочварт присегнути маеть, а кгвалтовник за таковым незуполным доводом горла не тратит, одно кгвалту дванадцать рублей грошей; а навезку водле стану и шкоду за доводом маеть платити, а за вину дванадцать недель в везенью сидети. Пакли бы на том доводе своем устал, тогды только сам ранний на ранах своих присегнути маеть, которому по присязе его навезка будеть сказана, а кгвалт и шкоды не мають быти сказаны. А где бы на оном кгвалте в дому никого не забито ани ранено, только одно шкода учинена; таковый кгвалт также маеть быти осведчон, яко вышей описано, а при том доводе у праве на кгвалтовника маеть тым же обычаем на кгвалте и на шкодах самотрет присегнути, а кгда присягнеть, маеть быти кгвалт плачон дванадцать рублей грошей, и шкоды оправити за доводом его, а горла не тратит, а не будеть ли мети чим платити, а именье его тое бы шкоды и маетность не стояла, тогды у в остатку заплата сам маеть быти выдан. А где бы тот, на чий дом наехал, чинил себе быти равную шкоду о сорок або о петдесят кон грошей; то и з жоною и з детьми лет дорослыми на той шкоде присегнути маеть. А жоне детем забитого, а в недостатку их, оно кровным таким же обычаем маеть право йти, яко вышей описано.

Арт. 13. *О звадах шляхецких.* Кто бы кому руку або ногу втял, або око, губу, зубы, ухо вытял, за каждый таковый члонок по петдесят коп

грошей платити, а двадцать и чотыри недели на замку седети. Або хто бы обе две руки и обе две ноги и обе две ухи оттял и обе две очи; тогды головщизну яку за человека маеть плачено сто коп грошей, а год и шесть недель седети. А рана, которая бы у человека была, с которое бы кости выбирано, тридцать коп грошей. А естли бы с тое раны реч замкнул, хотя бы се и выгоил; тогды маеть сто коп грошей яко головщизны платити, роки шесть недель сидети. А естли бы рана была на твари, сорок коп грошей платити; а хотя бы поличок кому дал, бороду рвал, тогды за все тое по дванадцати рублев грошей платити; а хотя бы бил кием шляхтича, сорок коп грошей платити. А белым головам шляхецским як головщизна так и навезка маеть быти плачена совито, тым же обычаем потом и их жонам и детям, которые венчальные жоны мають, маеть быти навезка шляхецкая.

Арт. 15. *О мещанине, который бы шляхтича ранил.* Если бы который мещанин у бурмистровстве шляхтича забил або ранил; тогды маеть навезати так, яко вышей описано. Нижли естли бы бурмистром на тотъ час не был, кгда шляхтича ранил; маеть руку тратити. Также теж и хлоп простой, естли бы забил або ранил шляхтича, маеть руку тратити, а естли руку або ногу шляхтичу утнет, або на котором члонку охромит, маеть горлом каран быти.

Арт. 18. *Который бы слуга забил або ранил пана своего.* Теж уставуем, естли бы который слуга взял перед себе злый умысел, пана своего забил або ранил; таковой маеть срокго горлом каран быти здрайца, а естли бы не забил ани ранил, одно брони против пана своего добыл, тако- вый руку тратит.

Арт. 31. *О забитье человека перееждчого и безплеменного.* Уставуем теж, естли бы ся потрафило где ж кольвек забитого человека перехождчаго або безплеменного, которого головщизны искати не будет кому; тогды скоро такового человека труп будетъ найден, того ж часу вряд того замку або двора нашего врядник маеть обослати всих мещан людей сельских, так и подданных наших яко и шляхецских, и опыт вчинити раз або и два, а где бы се на таких двоих копах о том забитью выведатися не могли, тогды третью копу присяжную маеть вряд собрати, на которой повинни будутъ вей тые, которые на той копе повинни се становити, присегнути на том, иж сами не суть причиною того забитья и о таковом мужобойцы не ведают. А естли бы которая с тых копников на присяжной копе нестали, або хотя и ставши, присегного отвестися не хотели; тогды таковые будутъ повинни головщизну сами платити, а себе винного искати; а тая головщизна маеть зостати при том вrade, в котором тот труп найден, а потом кгда бы кровные оного забитого выналезлися, маеть тая головщизна оным кровным отдана быти.

Роздел дванадцатый

О головщицах и навезках людей посполитых

Арт. 1. *О головщицах и навезках людей простого стану.* Головщица панцерному слуге пятьдесят коп грошей, путному слуге тридцать коп грошей, бортнику двадцать пять коп грошей, тяглому двадцать коп грошей, паробку десять коп грошей, а жонам их совито. А навезка панцерному слуге шесть рублей грошей, бортнику два рубли грошей, тяглому рубль грошей, паробку полтина грошей, а жонам их совито, а жонца, которая мужа не маеть и не мела, полтина грошей.

Арт. 2. *Головщицы и навезки тивунам, ключником, войтом, старцом, лавникам сельским.* Тивуну, ключнику, войту, старцу головщица сорок коп грошей, естли бы невольник в котором с тых врядов был, тогды ему во вряде головщицы двадцать коп грошей, а навезки рубль грошей. А пак ли бы в ключох або у войтовстве которий шляхтич был; таковому предсе головщица маеть быти водле стану шляхецкого. А навезка тивуну, ключнику, войту, старцу по три рубли грошей, а лавнику два рубли грошей.

Арт. 7. *Человек вольный за жаден выступок в неволю выдан быти не маеть.* Теж уставуем, иж человек волный за жадный выступок в неволю вечную выдан быть не маеть, а естли бы в суме великой выдан был; маеть с тое суммы выроблятися, и выпуску па каждый год мужику полтина, а жонце пол копы грошей. А естлибы с тое суммы до смерти выслужитися не мог, а будеть ли мети дети; тогды дети не мають се с тое суммы выробляти. А выпуску дорослым детем потомуж маеть быти, якшо вышей описано. А закупным людем тым же обычаем из суммы пенежное выпуст быть маеть.

Арт. 8. *О человеку отчизнам.* Кгды бы которий человек отчизный, отшедши от пана своего и заложившись за кого иншого, не далеко в пети або в десяти мялях мешкал; тогды вже о такового человека вечне молчать маеть. Пакли бы тот человек отчизный отшедшы от пана своего и мешкал далеко в колькодесяти мялях, а пан его о нем не ведал, а потом бы засе пришел и перемешкивал поблизу; тогды хотябы в оном часе и давность земская зашла, вольно будеть ему того человека за отчича правом доходити, только бы давности не омешкал от часу, як ближей прийдет.

Арт. 10. *О челядь невольную, которая втечет от пана своего.* Уставуем, кгды бы хто чию челядь невольную вывел, або ведаю и заказ в себе переховывал, а то бы на него правом было переведено; тогды таковый повинен будеть ту челедь отыскати, а о[т]ыскавши тому пану отдати. А где бы не мог о[т]ыскати, або не хотел; будеть повинен тую челядь сам ценою платити, яко выше написано, и шкоду оправити от того часу, от которого ему тая челядь не робила, мужику и жонце за каждую неделю по шести грошей.

Арт. 11. *О вольных людех, которые в голод продають.* Кто бы в голод сам себе або сына або теж которого человека вольного в неволю продал, и лист на то дал; таковой лист не маеть быти держан, але яко голод минет, а он пенезей добудеть, маеть ему пенези отдати. Нижли естли бы хто челядь свою неволную продал; тая ведле продажи маеть вечне держана быти.

Арт. 13. *Невольницы мають быти трояких причин.* Теж уставуем, иж невольницы мають быти троякх причин: первые которые суть здавна в неволи, або с невольных се родят; другие которые полоном заведены суть из землои неприятельское; третье коли бы се сами в неволю поддали, а хто бы, ведаючи жонку неволную, в малженство понял, хотя человек вольный, тогды таковой сам и дети их в неволи быти мають. А естли бы се неведоме поняли, а один з них будучи вольным не хотел в том быти; тогды того ж часу мають се втечи до права духовного, ведле которого их мають розвести, а по розводе таковой вольный маеть зостати вольным, а невольный невольным.

Роздел третийнадъцать

О грабежах и навезках

Арт. 5. *Яко челядь невольная втеклая маеть быта заповедана.* Еслибы чия челядь невольная втекла, а заповедана бы з якого перейму, и женучи за нею в погоню в каого бы ее нашел; тогды маеть тому, в кого челядь зостанет, переем дати, с чого будеть первой заповедал. А естли бы заповеди и перейму, в кого оную челядь нашел, недал, а тот бы ему не хотел тое челяди без перейму выдати, и взял позем кгвалтом, а до права о то был позван; тогды тот за тым позвом повинен будеть стороне жалобливой платити, яко за кгвалт дванадцать рублей грошей. А естли бы хто чию челядь в себе ховал, а тот по колко кроть заповеди и по торгу закликал, оповедаючи ее, и потом бы тот, чия челядь, в колко неделях тую челядь свою в него нашол; тогды только маеть, за страву ему от кожного челядника на неделю по два гроди давши, челядь свою добровольне взяти.

Арт. 6. *О грабеже человека князского, панского и земянского.* Уставуем, естли бы шляхтич чиих людей пограбил на торгу при церкви на добровольной дорозе; таковой маеть стороне обжалованой вины заплатить шесть рублей грошей, а грабеж з навезкою отдати, то ест коня конем вола волом навезати. А пакли бы шляхтич або хтож кольвек пограбил у чиих людей на поли або где инде, а бою не вчинил; тогды маеть заплатить три рубли грошей, а грабеж также навезати. А мужик мужика естли бы при костеле або на торгу на дорозе пограбил; маеть заплатить три рубли грошей а грабеж всякий также з навезкою платити маеть, коня конем, вола волом, а корову коровою, и каждое быдло, яке пограбил, таковым навезавши маеть отдати, або ценою заплатить.

Роздел чотырнадцатой

О злодействе всякого стану

Арт. 4. *О важности лица за што злодей каран быти маеть.* Уставуем, иж каждый злодей з лицом приведеный и правом покананый при лица, которое бы стояло выше полтины грошей; маеть горлом каран быти. А што бы за полтину грошей не стояло; маеть у столпа дубцы бит быти, а лицо маеть вернути тому, чие есть, а навезка на тое лицо з маетности его маеть быти плачена, а не будеть ли чим мети навезки платити, тогды ухо тому злодею маеть урезано быти. А которое бы лицо вышей полукопка або за полкопы стояло; при таковом лицу маеть быти также у столпа бит и з места высведчити. А которое лице будеть стояти за дванадцать грошей, за то также маеть бит быти; а потом того ж естли бы се трафило поймати з лицом, хотя бы тое лице и десети грошей не стояло, тогды вжо маеть быти каран яко злодей.

Арт. 6. *О гоненье следом в якой кольвек шкоде подкраденной.* Кому бы покрадени кони, волы, быдло и иные речи в дому, а тот шкодный поднял бы след тое шкоды своее, и собравшы людей добрых околичных суседов водле давного обычаю гонил следом, а тот след где бы ку которому селу або в чий дом привел; тогды маеть послати до того села або до дому, где след вшол, людей добрих сторонних веры годных, абы з села своего и з дому, где бы след вшол, або з кгрунту земли села своего след вывели. Таковое село або в чий дом след будете вшол, мають тот след в тое копы взяти и з села або з дому и з земли, своее того села след вывести аж до иншое границы, куды тот след пойдеть. А естли бы тое село, до которого след приведен, от себе следу не вывели або от следу отбили або выгнавши быдлом затоптали; на таковом застановившисе копа тая, где следу не отведено або отбито, мають послати по возного до вряду нашего замкового, и с тым возным и люди стороние копа вся мають оную шкоду осумовати, на чом оный шкодный самотреть присегнет, и приложить до того села, абы они шкоду заплативши собе винного искали. А по сказанью мають через возного и сторону, которые при том были, объявити вряду и половину пересуда дати, а вряд маеть рок заплате зложить, и яко рок выйдеть; тогды вряд оного пана листом своим напоменути маеть, абы водле права оного суду корного заплату чинил, а не будеть ли хто хотети, тогды тая шкода з уряду отправена маеть быти.

Арт. 29. *О человека отчизного и человека хто его выкрал.* Уставуем, естли бы хто вывел або выкрал чиего человека отчизного або челядника невольного, а погонен был на дорозе и пойман с тым человеком або с челядью; тогды маеть с тым лицом веден быти до вряду нашего, где на- ближей будеть, а вряд маеть ему справедливость учинити. А естли бы оный к тому се не знал, абы тую челядь выкрал;

тогда оный, хто его с тою челядью поймаеть, маеть на него доводити або присегу учинити, иж он ее вывел, а он маеть быти каран яко злодей, а челядь оная маеть вернена быти, чия была. Пакли бы на дорозе погонити не мог, а в дому чиєм зостал и припоручил, а он бы тое челяди выдати не хотел; тогда маеть тот пан, у чиего человека где тую челедь зостал, с таковым справедливость учинити, и найдет ли се с права, тот иж ее выдати хотел; тогда от того часу колько через прируку держал, мають тую челядь навезати и навезавши ему челядь вернути, яко о том вышей описано.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – С. 95–122.

Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу – Річ Посполиту (1569 р.)

Ми, Сігізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сігізмунду I, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським... Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було поставлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і окрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, дотримуючись цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед: Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізнюване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного,

нерозрізнюваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один – король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Щодо обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народів. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно з своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву, і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома сенаторів обох народів.

Монета

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші нащадки без загаяння зобов'язані будемо здійснити...

Торговельні мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, – наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України : хрестоматія / за ред. О. О. Шевченка. – К. : Вентурі, 1996. – С. 74–76.

Ординація Війська Запорозького 1638 р.

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку

від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде (вибиратись) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від і сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і в розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана, більш того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ.

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирин, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Текст подано за виданням: Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – С. 110–111.

Семінарське заняття № 4

ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ТА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ (середина XVII – кінець XVIII ст.)

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення про правові основи утворення та функціонування української держави в середині XVII ст., подальшу еволюцію української державності, засвоїти комплекс загальних знань про джерела та основні риси права України-Гетьманщини та Правобережної України.

Навчальні питання

1. Джерела права (звичаєве право, гетьманські універсали, міжнародні угоди, гетьманські статті, кодифікація права 1743 р.).
2. Державне право (правовий стан населення, адміністративно-територіальний поділ, система органів влади та управління).
3. Розвиток цивільного, шлюбно-сімейного, кримінального, процесуального права України у середині XVII – останній чверті XVIII ст.

Ключові поняття: «гетьман», «Гетьманщина», «полково-сотенна система управління», «чинш», «гетьманські статті», «прокуратор», «возний».

Теми рефератів

1. Правові основи взаємовідносин України з Московською державою протягом 1648–1654 рр.
2. Гетьманські статті.
3. Кодифікація права України XVIII ст.
4. Кримінальний процес в Україні у середині XVII – XVIII ст.
5. Основні риси кримінального права України у середині XVII – XVIII ст.
6. Шлюбно-сімейне право Гетьманщини за кодексом 1743 р.
7. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.
8. Суд та юрисдикційний процес у Гетьманщині (середина XVII – XVIII ст.).
9. Правове закріплення ліквідації автономного статусу українських земель та знищення полково-сотенного адміністративно-територіального устрою.

Методичні вказівки

Розглядаючи перше питання, студентам необхідно зрозуміти особливості правової системи, яка склалася в Козацькій державі, що утворилася під час народно-визвольної війни українського народу. Лишалися чинними основні правові джерела – Статут Великого

князівства Литовського 1588 р., норми магдебурзького права в містах (але тільки у великих – Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин). Припинили дію «Устава на волоки» 1557 р., «Ординація війська Запорозького» 1663 р., королівські та сеймові конституції. Серед джерел права, які використовувалися, неабияке значення мало звичаєве козацьке право. На його основі регулювалися порядок організації козацького війська, порядок і основні принципи формування органів військової, адміністративної влади, судочинство, поняття злочину і система покарань тощо. Слід звернути увагу на те, що поняття «козацьке право» – це не лише сукупність норм козацького звичаєвого права, які виникли в Запорозькій Січі, а й сукупність нормативних актів гетьманської влади, судової практики. Наприклад, універсали видавав гетьман, а іноді й полковники. Вони мали характер розпорядчих актів найвищої влади і регулювали державні, адміністративні, цивільні, кримінальні та процесуальні відносини. Джерелами права були також міжнародні угоди, що укладалися гетьманом з іноземними державами.

Відповідаючи на друге питання, студенти повинні мати чіткі уявлення про те, що у Козацькій державі залишився поділ на панівні та залежні верстви. До панівного стану належала українська шляхта, козацтво. Козацтво не було однорідним, до нього входили як заможні, так і рядові козаки. До заможних належали козаки, які були реєстровцями до війни. Вони складали основу козацької старшини. Панівним станом в Україні були також верхи православного духовенства. Залежні верстви – це рядові козаки, які виконували повинності на користь Війська Запорозького, «робітні люди», які обслуговували Військо Запорозьке. Залежними були також селяни. Але на козацькій території вони не відбували жодних повинностей, а сплачували чинш. При цьому селяни були особисто незалежними. Чинш становив собою натуральну та грошову ренти. Гетьманськими універсалами в містах запроваджувалося магдебурзьке право. Такі міста одержують назву ратушних. Привілейоване становище в містах мали купці.

Необхідно зазначити, що під час формування Козацької держави враховувався досвід військової полково-сотенної організації козацтва, яка була перенесена на визначені території і стала єдиною політично-адміністративною, військовою і судовою владою в Україні. Публічна влада складалася з трьох урядів: генерального, очолюваного гетьманом, полкового і сотенного. Гетьман України був правителем України, главою генерального уряду. В подальшому українська державність розвивалася під зверхністю сусідніх держав: Московського царства, Польщі, Австрійської монархії. Студентам слід виявити зміни, що сталися у державному праві в цей період. Головну увагу варто приділити аналізу еволюції правових форм взаємовідносин України та

Московської держави (Російської імперії) у середині XVII – останній чверті XVIII ст. Кожен новий гетьман підписував «статті» (договір) з московським царем, в яких фактично обмежувалися права автономії України. Так, у 1659 р. Ю. Хмельницький підписав «Другі Переяславські статті»; у 1665 р. І. Брюховецький уклав «Московські статті», у 1674 р. І. Самойлович уклав «Конотопські статті», а у 1687 р. І. Мазепа – «Коломацькі статті», в яких прямо зазначалося, що вибори і відставка гетьмана можуть відбуватися лише за указами царського уряду, а ст. 19 проголошувала Україну частиною Московської держави.

Обмеження автономії України посилювалося також створенням російським урядом та діяльністю Спеціальних органів для управління Гетьманщиною. В 1663–1721 рр. в Україні діяв Малоросійський приказ як один із відділів державного органу Російського царства – Посольського приказу для відання українськими справами. Прямим порушенням автономних прав України було створення Малоросійської колегії. Перша Малоросійська колегія діяла у 1722–1727 рр., Друга Малоросійська колегія – у 1764–1786 рр. Діяльність останньої була спрямована на остаточну ліквідацію залишків політичної автономії України.

Під час відповіді на третє питання насамперед варто зауважити, що у роки війни відбуваються зміни в землеволодінні. З'являються «рангові землі», або «рангові маєтності». Це були землі, які гетьман своїми універсалами дарував козацькій старшині за службу, «в ранг». Значно розширюється правове регулювання зобов'язальних відносин, зокрема у зв'язку з ліквідацією магнатського землеволодіння.

Серед злочинів на першому місці були військові (зрада, ненадання допомоги під час бою тощо). За них передбачалася страта. Припиняли дію норми, що встановлювали покарання за злочини проти королівської влади, порядку управління Речі Посполитої. Процесуальне право в Україні також зазнало певного розвитку. Процес носив змагальний характер. Сфера застосування розшукового (слідчого, інквізиційного) процесу стала ширшою. Сторонами процесу були позивач та відповідач. Прокуратор – представник позивача в суді (з XVIII ст. – адвокат, повірений). Внаслідок судової реформи 1760–1763 рр. адвокати стали призначатися для захисту інтересів козаків і селян, а у 1767 р. адвокати були введені до складу гродських і земських судів. Судові рішення виконували самі суди чи місцеві уряди. Посада судового виконавця (возного) з'являється в Україні в XVIII ст.

У період Гетьманщини неодноразово робилися спроби кодифікації українського права. Першу кодифікаційну комісію було створено 22 серпня 1728 року за царським указом під назвою «Решительные пункты гетьману Даниилу Апостолу». Комісія підготувала у 1743 р. збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ». До нього

також було додано інструкцію кодифікаційної комісії, абетковий реєстр, а також «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана». Окрім цієї, в Україні було також здійснено й деякі інші кодифікації: «Суд і розправа в правах малоросійських» (1758 р.), «Книга Статут та інші права малоросійські» (1764 р.), «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.) та ін. Варто зауважити, що існування особливого законодавства в Україні суперечило імперським планам Росії. Тому природно, що жоден з перелічених документів не був офіційно затверджений для широкого вжитку.

Література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. – Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000. – 472 с.

Допоміжна

1. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. / І. Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 120 с.
2. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / І. Й. Бойко. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. університету, 2013. – 408 с.
3. Гамбург Л. С. Судова компетенція органів російської самодержавної адміністрації в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / Л. С. Гамбург // Держава та регіони. Серія: «Право». – 2007. – № 2. – С. 5–9.
4. Гамбург Л. С. Формування судової компетенції гетьмана і старшинських рад в козацькому судоустрої Війська Запорозького / Л. С. Гамбург // Право України. – 2005. – № 1. – С. 115–119.
5. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны 1648–1654 / В. Голобуцкий. – К., 1962.
6. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.) : навч. посіб. / І. М. Грозовський – Х. : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.
7. Грозовський І. М. Феномен козацького права / І. М. Грозовський // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 3. – С. 121–131.
8. Кіндюк Б. В. Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана» як пропозиція реформування державно-управлінських відносин у Гетьманщині в XVIII ст. / Б. В. Кіндюк, Т. О. Безрук // Право України. – 2014. – № 7. – С. 245–248.
9. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право під час та після національно-визвольної війни : навч. посіб. / М. М. Кобилецький. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 84 с.

10. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
11. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. – К., 1963.
12. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник / О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович. – К. : Либідь, 1997.
13. Музиченко П. П. Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – 421 с.
14. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1990. – 128 с.
15. Пасічник М. Місце і роль лівобережного козацтва в соціальній структурі українського суспільства другої половини XVII ст. / М. пасічник // Вісник ЛДУ. Серія: історична. – 1995. – Вип. 30.
16. Пасічник М. Форми козацького землеволодіння на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. / М. Пасічник // Вісн. ЛДУ. Серія: історична. – 1993. – Вип. 29.
17. Пашук А. Й. Самоуправління цехів на Україні в XVII–XVIII століттях (цехове судівництво) / А. Й. Пашук // Вісн. ЛДУ. Сер. : юридична. – 1963. – Вип. 2(6).
18. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
19. Прицак О. Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України / О. Прицак // Дзвін. 1990. – № 2.
20. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в.: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития / А. И. Путро. – К., 1988.
21. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині / О. І. Путро // Український археографічний щорічник. 1993 – Вип. 2.
22. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.
23. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Л. Прицак. – Х. : Акта, 2003. – 499 с.
24. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1654–1657) / В. С. Степанков // Укр. історич. журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.
25. Струкевич О. К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії / О. К. Струкевич // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 7–8.
26. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80 х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – 100 с.

27. Терлюк І. Я. Ліквідація козацько-гетьманської державності України / І. Я. Терлюк // Вісник Львівського інституту вн. справ. – 1996. – Вип. 3.
28. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968.

Пам'ятки права

Зборівський договір (8 серпня 1649 року) (Витяги)

Декларація його королівської милості Війська Запорозького на пункти прохання дана.

1. При всіляких давніх вільностях його королівська милість Війську своєму Запорозькому (проти давніх жалуваних грамот) свою жалувану грамоту негайно видає.

2. Кількість війська, бажаючи догодити проханням підданих своїх і заохотити їх до послуг своїх і Речі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість сорок тисяч війська запорозького; і складання реєстру довіряє гетьманові Війська свого Запорозького з такою декларацією, щоб як і раніше, котрий був до того спроможний, як у местностях шляхетських козаків до реєстру записували, так і в местностях його королівської милості. А міста такі: від Дніпра, починаючи з Димеру, Горностайполя, Коростишева, Паволочі, Погребищ (Прилук), Вінниці, Враслава, а там від Браслевв до Ямполя і еж до Дністра, тут в реєстр козаки мають бути вписані; а з другого боку Дніпра – в Острі, Чернігові, Ніжині (Ромнах) і всюди аж до границі московської і Дніпра. Стосовно ж інших міст його королівської милості і шляхетських понад ті, що у пунктах занесені, в них не має бути козаків; проте вільно тому, хто хоче бути в козацтві, без дозволу панського вийти з усім майном на Україну, коли його буде до реєстру прийнято. А ті списки реєстру через п. гетьмане Війське Зепорозького меють бути складені не пізніше як до нового року свята руського (тобто до Різдва Христового) таким чином: гетьман Війська Зепорозького меє за підписом руки своєї і печаткою військовою склести реєстр поіменно усіх тих, які будуть зеписені в козацтво; щоб вони у козацтві залишалися при вільностях козацьких, а інші в фортецях його королівської милості, і в маєтностях шляхетських панем своїм підлеглі були.

3. Чигирин, як і є зараз, при булаві Війська Запорозького має бути завжди, і теперішньому гетьманові Війська свого Запорозького, благородному Богданові Хмельницькому, його королівська милість, його вірним слугою своїм і Речі Посполитої, віддає.

4. Що колись діялось під час страшного заколоту з божого благословення, все те має бути забуте, жоден пан не може помститися і чинити покарання.

5. Шляхті віри роської, так само як і римської, яка під час того заколоту колись перебувала у війську запорозькому, його королівська милість з доброї волі своєї панської ласки вибачає і проступок їх забуває...

6. Військо коронне, у містах, де будуть розташовані реєстрові козаки, своїх гарнізонів не може мати...

8. Не дивлячись на заколот як у Короні польській, так і у Великім князівстві Литовським, цілісність церкви, її майна, фундацій, що з давніх часів їй належали, так само і всіх прав церковних, – як разом з преосвященним отцем митрополитом Київським і з духовенством на найближчому сеймі буде вирішено і постановлено буде, все, чого бажає отець митрополит, все дозволено буде, його королівська милість дотримуватись готова, щоб кожен користувався правами і вільностями своїми, і місце в сенаті преосвященному його милості отцеві митрополиту київському його королівська милість дозволяє мати.

9. Вільності, переваги різні в воєводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським роздавати його королівська милість жителям стану шляхетського віри православної грецької, що належать за давніми правами, обіцяє.

10. В місті Києві, де запроваджені школи роські, отці єзуїти не можуть мати, а також у інших українних містах, чи десь-інде; усі інші школи, що існують з давніх-давен, мають бути усі збережені.

11. Горілкою шинкувати козаки не можуть, окрім, як для своїх потреб, а оптом мають продавати, шинки медові, пивні як за давнім звичаєм мають бути.

Ці пункти мають бути на сеймі затверджені, а це тільки попередня згода на дозвіл жителям українним і Війську Запорозькому його королівської милості і всієї Речі Посполитої.

Текст подано за виданням: Історія держави і права України : хрестоматія / за ред. О. О. Шевченка. – К. : Вентурі, 1996. – С. 81–83.

Білоцерківський договір (18 вересня 1651 року) (Витяги)

Через те що Військо його королівської милості Запорозьке з гетьманом і всією старшиною своєю визнали себе підданими його королівської милості і республіки, то, приносячи належну Господу Богу подяку за припинення і відхилення внутрішнього кровопролиття, яке досі тривало, ми, комісари, постановляємо:

1. Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусить переселитись у маєтки його королівської милості у воєводстві Київському, туди, де буде розташовано військо його королівської милості запорозьке; а хто бувши реєстровим козаком, буде переселятися, кожний такий матиме право продати своє майно без ніякої перешкоди з боку панів, а також старост і підстарост.

2. Вищезгадана організація двадцятитисячного реєстрового війська його королівської милості мусить починатися протягом двох тижнів від цього числа, а закінчитися до свят Різдва. Реєстр цього війська за власноручним підписом гетьмана мусить бути відісланий до його королівської милості, і копія його вписана в книзі гродській київській. В цьому реєстрі ясно мусять бути записані реєстрові козаки в кожному місті по іменах і прізвиських, і загальне число їх не повинно становити більше двадцяти тисяч; а які козаки будуть включені в реєстри, ті повинні лишатися при давніх звичайних своїх правах; ті ж, які не будуть включені в реєстр, мусять лишатися, як і раніш, у звиклому послушенстві, приписаними до замків його королівської милості.

4. Обивателі воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до вищезгаданого строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишилися тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусить бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замка і підлягає селянським повинностям.

5. Чигирин на основі привілею його королівської милості мусить лишатися при гетьмані. Як теперішній гетьман, благородний Богдан Хмельницький, призначений і затверджений привілеєм його королівської милості, так і на наступні часи гетьмани повинні перебувати під старшинством і владою гетьманів коронних і мусять бути затверджувані привілеями.

Кожний з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу у вірно-підданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Всі полковники

і старшини мусять призначатися за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.

6. Релігія грецька, яку сповідає Військо королівської милості Запорозьке, також собори, церкви, монастирі і колегіум київський повинні лишатися при попередній свободі, згідно з стародавніми правами. Якщо хто під час колишніх заколотів випросив у власність якийсь маєток церковний або належний духовенству, то таке право власності ніякої чинності мати не може.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії Української РСР : у 2 т. Т. 1. – К. : Наук. думка, 1959. – С. 276–277.

**Рішення Переяславської ради (8 січня 1654 року)
(за «Статейним списком» – повідомленням боярина
В. Бутурліна – посла від московського царя Олексія Михайловича)**

...І того ж числа від гетьмана Богдана Хмельницького приходив писар Іван Виговський і говорив бояринові Василеві Васильовичу (Бутурліну) з товаришами: була, казав, у гетьмана таємна нарада з полковниками, і з суддями, і з військовими осавулами; і полковники, каже, і судді, і осавули під государеву високу руку підклонилися. І після таємної наради, яку гетьман з полковниками своїми провів зранку того ж дня, о другій годині дня били в барабани протягом години на збори всього народу, щоб слухати раду про справи, що мають відбутися. І як зібралась велика кількість всяких чинів людей, зробили круг великий для гетьмана і для полковників, а потім і сам гетьман вийшов під бунчуком, а з ним судді, і осавули, писар і всі полковники. І став гетьман посеред круга, а осавул військовий велів усім мовчати. Потім, як усі замовкли, почав гетьман промову до всього народу говорити: «Панове полковники, осавули, сотники, і все Військо Запорозьке, і всі православні християни! Відомо-то вам усім, як нас бог визволив з рук ворогів, що переслідують церкву божу і озлобляють всіх християн наших православ'я східного. Що вже 6 років живемо без государя в нашій землі в безперестанних війнах і кровопролиттях з гонителями і ворогами нашими, які хочуть викоренити церкву божу, щоб ім'я руське не згадувалося в нашій землі. Що вже дуже нам усім докучило, і бачимо, що не можна нам жити більше без царя. Для цього зібрали ми тепер раду, відкриту для всього народу, щоб ви собі з нами обрали государя з чотирьох, якого ви хочете. Перший цар – турецький (цар), який багато разів через своїх послів закликав нас під свою владу; другий – хан кримський, третій – король польський, який, якщо ми самі захочемо, і тепер нас ще в колишню ласку прийняти може; четвертий – це

православний Великої Русі государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Русі самодержець східний, якого ми вже 6 років безперестанку просьбами нашими собі просимо, – тут, якого хочете, вибирайте. Цар турецький – бусурман; всім вам відомо, яку брати наші, православні християни-греки, біду терплять і в якому від безбожних пригніченні (перебувають). Кримський хан – теж бусурман, якого ми, з нужди в дружбу прийнявши, які через це нестерпні біди прийняли на себе. Який полон, яке нещадне пролиття крові християнської від польських панів і пригнічення – нікому з вас розказувати не треба... А православний християнський великий государ цар східний є з нами однакового благочестя грецького закону, однакового віровизнання, ми є одне тіло церкви православної Великої Русі, що має главою Ісуса Христа. Той великий государ цар християнський, зглянувшись на нестерпні біди православної церкви в нашій Малій Русі, наших шестирічних безперестанних прохань не відкинувши, тепер милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх великих ближніх людей до нас із царською милістю своєю прислати зволив, якого, якщо з щирістю полюбимо, то, крім його царської високої руки, затишнішого пристановища не знайдемо. А якщо хто-небудь з нами не погоджується тепер, – куди хоче (може йти), дорога (йому) вільна».

До цих слів весь народ закричав: «Хочемо під царя східного, православного, (під його) міцною рукою в нашій благочестивій вірі вмирати, ніж ненависникові христовому, язичникові достатися». Потім полковник переяславський Тетеря, ходячи в крузі, на всі боки запитував: «Чи всі так бажаєте?» Сказав весь народ: «Всі одностайно». Потім гетьман сказав: «Хай буде так. Хай Господь бог наш укріпить нас під його царською міцною рукою». А народ після нього весь одностайно закричав: «Боже, утвердь, боже, укріпи, щоб ми навіки всі були як один». І після цього писар Іван Виговський, прийшовши, говорив, що, каже, козаки й міщани всі під государеву високу руку підклонилися.

І січня ж 8 числа гетьман Богдан Хмельницький, і писар Іван Виговський, і обозний, і судді, і полковники, і осавули військові, і сотники, і отамани в боярина Василя Васильовича Бутурліна з товаришами на з'їжджому дворі були. І боярин Василь Васильович говорив гетьманові Богданові Хмельницькому промову і сказав: «З божої милості великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Русі самодержець і багатьох держав государ і володар, прислав до тебе, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, од всього Війська Запорозького свою царської величності грамоту». І ту государеву грамоту йому віддав. А як государеву грамоту боярин Василь Васильович гетьманові віддав, то ту государеву грамоту гетьман прийняв з великою радістю. А, прийнявши государеву грамоту,

поцілував її і, розпечатавши, віддав писареві Іванові Виговському і велів йому прочитати при всіх Війська Запорозького начальних і всяких інших людях вголос.

І ту государеву грамоту писар Іван Виговський читав усім людям вголос. І, вислухавши государеву грамоту, гетьман, і полковники, і всяких чинів люди зраділи государевій милості. І говорив гетьман, що великому государеві цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Русі самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким служити і прямити від усієї душі і за государеве багаторічне здоров'я голови свої віддати раді, і віру государеві вчинити, і в усьому по його государевій волі бути готові.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії Української РСР : у 2 т. Т. 1. – К. : Наук. думка., 1959. – С. 293–295.

Статті Богдана Хмельницького (21 березня 1654 року)

...Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Русі самодержцеві і багатьох держав государеві й володарю піддані його царської величності Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський російський, аби його царська величність пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царській величності служитимуть вівки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царської величності правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царської величності, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устами заводити, і то було б (українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до цієї статті царська величність пожалував – велів бути по їх проханню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царську величність і віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царська величність. І ті прислані люди, котрих царська величність пришло до того збору грошей, мають доглядати збирачів, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милості царської величності щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на суддів військових по 300 золотих польських, на писаря судового по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царська величність пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамтешніх доходів.

3. На писаря і на суддів військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осавулів військових і полкових щоб було по млину, для прогонування, тому що несуть великі видатки.

Царська величність пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царська величність зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогонування і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царська величність пожалував, велів дати з тамтешніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царській величності (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царську величність.

До цієї статті царська величність велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царській величності вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилатися з справами противними царській величності, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царської величності, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царської величності не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послі били чолом, щоб царська величність велів дати свою государеву жалувану грамоту на його маєтності.

Царська величність пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государеву жалувану грамоту на маєтності, якими вони тепер володіють.

7. Аби царська величність зволив послати своє військо під Смоленськ негаючись ані трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царська величність постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєвод послати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби найманого війська тут на польським пограниччі, для безпечності було з 3000 або скільки буде воля царської величності – хоч і більше.

Військові люди царської величності на пограниччі для охорони України завжди були і надалі будуть стояти.

9. Завжди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царській величності, аби давано на полковника 100 єфимків, на осавулів по 200 золотих, на осавулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царської величності гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царська величність їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государеву високу руку, тому що у його царської величності була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові царської величності святої пам'яті вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святішому патріархові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечесті і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і сеймовими постановами царської величності чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніатів усіх викоринив, – зате царська величність хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государеві честі належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника велико-пермського Бориса Олександровича Репніна-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послы царської величності про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і Пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царської величності відправили з нічим. Тоді великий государ наш, бачивши так багато несправності з королівської сторони, грубості і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викоринити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська – сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєвод з великим військом, і на те зібрання війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачачи таку ласку до них царської величності й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Васильович Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Русі по

городах і містах, про се царській величності не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царської величності опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царської величності, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царська величність, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів хоче послати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государеве жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахані й Казані, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дон послано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачеплять, то царська величність велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завжди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царська величність пожалував, зводив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царська величність зволив показати свою ласку, – бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царської величності, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царську величність.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государеві на ваші вільності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60 000. – То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, послі будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислав негайно царській величності.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. для студ. Юрид. Спец. Вищ. Закл. освіти : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1 : 3 найдавніших часів до початку XX ст. – С. 163–166.

***Переяславські статті, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 року)
(Витяги)***

1. *Про готовність усього війська до війни.* За указом і повелінням великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича,

самодержця всієї Великої, Малої та Білої Русі, його царської величності, завжди бути готовими до господарської служби гетьманові з усім військом, куди буде лишень його царське зволення.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

2. *Про полки, як багато їх має йти на війну.* Також, де укаже великий государ, послати на його, государеву службу кілька полків, і йому, гетьманові, посилати ті полки без жодної відволоки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

3. *Про гетьманську вірність щодо його царської величності.* Гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими лядськими оманками. Також не вірити ніяким вимовам про Московську державу, а хто почне заводити посвари, то таких людей карати смертю, а про всілякі посварні справи писати до великого государя, його царської величності. Також коли ті посварні справи йтимуть від людей Московської держави, то воєводи государевих порубіжних міст донесуть тим людям государеїрш указ після розгляду з певним присудом.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

4. *Про государевий указ щодо війни.* Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, й нікому з навколишніх держав не допомагати, і не посилати на допомогу великими й малими полками людей Запорозького війська, щоб через ті заповоги Запорозьке військо не змалалося, а коли хто піде на ту війну самоправно, без гетьманського відома, то тих карати смертю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд на раді, вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як вона написана.

5. *Про воєвод по містах з військами задля оборони.* Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути у своїх, царської величності черкаських містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Браславлі, в Умані своїм, його царської величності воєводам з ратними людьми для оборони від ворога. Тим воєводам не втручатися у військові права й вільності, а які воєводи будуть в Переяславі й Ніжині, то тим бути на своїх припасах. У Києві, в Чернігові і в Браславлі воєводам володіти тими маєтностями, які належали до воєводств раніше. А в полковничі побори воєводам не втручатися. Хто ж учинить якесь насильство, то тих карати; які ратні люди великого государя будуть у тих государевих черкаських містах, то тим государевим ратним людям не ставити на дворах реєстрових козаків, а ставити тим государевим

ратним людям у всяких жителів, опріч реєстрових козаків. Також не брати у реєстрових козаків і підвод під посланців чи гонців, а брати те у міських і сільських жителів. Реєстровим козакам тримати вино, пиво, мед, а продавати вино можна бочками на оренду і куди хто захоче, а пиво й мед вільно продавати гарнцем. А хто продаватиме вино в кварти, то тих карати.

І гетьман, і все Військо Запорозьке і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

6. *Щоб черкасцям не бути в залогах у Білій Русі.* У городах, містах і містечках у Білій Русі нині й надалі не бути черкаським залогам, щоб не чинилося тим самим сварок поміж великоруських та білоруських ратних людей.

Гетьман, і все Запорозьке військо, і чернь постановили віднині не бути черкаським залогам у Білій Русі. Полковникам, сотникам і козакам у Білій Русі не називатися запорозькими козаками, а поки що належати до Ніжинського, Чернігівського і Київського полків. А хто називатиметься Запорозьким військом Білоруським, Старобихівським та Чаусовським, то тих висилати з їхніми пожитками в государеві черкаські міста. А хто не захоче йти в черкаські городи, то жити тим у тих місцях, але запорозькими козаками не називатися. А коли б хто почав називатися запорозькими козаками і піде до польського короля, то тих ловити й карати на горло.

7. *Про вибрання гетьмана й полковників.* Коли гетьман буде встановлений на гетьманування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинить якийсь переступ, то війську без указу його царської величності самим гетьмана не змінювати. Захоче новопостановлений гетьман учинити якийсь переступ, опріч зради, то великий государ, його царська величність, звелить діяти права в тому всім військом, а після того звелить учинити указ, як здавна повелося у війську. А самим самовільно, без указу його царської величності гетьмана не міняти, також і гетьман не може без ради й поради усієї черні вибирати когось у полковники й інші керівні люди, і щоб вибирали у військо полковників на раді, кого вподобають поміж себе зі своїх полків, а з інших полків у полковники не вибирати. Так само гетьман не повинен відставляти тих полковників без ради.

8. *Про чужовірців, щоб не було у військовому начальстві неправославних.* У Запорозькому війську надалі не можна бути в начальниках людям деяких інших вір, крім православних християн, аби не було від того ніяких сварок і оман. Не можуть бути в керівних людях і новохрещені іноземці, тому що від новохрещених іноземців починається у війську великий розрух на чвари, і їм, козакам Запорозького війська, чиняться налоги й ущемлення. А кого оберуть з нових полковників, то

тих новопостановлених полковників привести до присяги на вірне підданство і на вічну службу.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути їй так, як вона написана.

9. *Про зрадників Виговських.* Щоб жінку й дітей зрадника Івашка Виговського гетьман та військо віддали за його зраду царській величності; також і брата його Данила, й інших Виговських, які є лише у Запорозькому війську. А надалі не бути Виговським не лише при гетьмані і в урядниках, але й у Запорозькому війську.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, й чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили віддати невзабарі його царській величності жінку й дітей Івашкових, а також його брата Данила.

10. *Про інших зрадників його царської величності.* Тих, хто були у змові зі зрадником Івашком Виговським, – Гришко Гуленицький, Самошка Богданов, Антошка Жданов, Герман і Лобода, – то тим навіки, на все життя не бути у військовій і таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на нгів якийсь уряд, то ті каратимуться смертю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили їй бути так, як написано.

11. *Про те, хто з керівних має бути при гетьмані.* При гетьмані має бути збірнич Дніпра по судді, по осавулу і по писарю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили їй бути так, як написано.

Про тих, хто заслужить смертну кару. Без указу його царської величності їх не каратимуть. Щодо наказного гетьмана Івана Безпалого і керівних людей його полку полковників – переяславського Тимофія Цецюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Аникія Силина, і керівних людей їхніх полків. Коли хто буде з тих людей винуватий у якихось справах так, що його треба буде скарати смертю, то їх гетьманові й керівним людям не карати без указу великого государя, його царської величності, доти, доки його царська величність укаже прислати когось до того суду на справлення, а до того щоб їм не було даремного гоніння й ущемлення, тому що вони служили його царській величності. Також і всіх полковників та інших керівних людей пообіруч Дніпра гетьман не може карати на горло без висланого на суд посланця його царської величності. А ця стаття постановлена через те, що зрадник Іван Виговський даремно карав смертю численних полковників, керівних людей та козаків, які вірно служили його царській величності.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

12. *Про невільників.* Щоб полонені обох боків були вільні. Хто де захоче бути, то тих не неволити на обидва боки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

13. *Про забрані прапори й гармати.* Щоб без найменшої затримки були віддані в Київ узяті під Конотопом прапори, гармати й велика верхова гармата.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

14. *Про Старий Бихів.* Гетьманові звеліти очистити для великого государя місто Старий Бихів і звеліти вивести з того міста черкас та служивих людей інших чинів, тому що місто віддавен належало польському королеві, а не черкасам. Бо в нинішні проминулі часи чинилися від зрадників, від Самошки Виговського та від Івашки Нечая і від їхніх радників всілякі злі розрухи, й бунти, і велике кровопролиття ратним людям великого государя. Багатьох вони, взявши під присягою чи таємно, били до смерті, отож надалі тим зрадникам годі бути в Бихові керівними людьми і годі від них бути такому злу. А в Бихові, окрім государевих людей московського народу, нікому більше бути не можна через те, що будуть усілякі сварки, адже ляхи живуть близько – вони безперервно колотили та й надалі почнуть колотити. А можна тим людям бути в Ніжинському чи Чернігівському полку чи де хто захотів би.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді указ великого государя, сказали, що вони пошлють у Бихів до Івана Нечая лист, аби той очистив місто Бихів великому государеві, його царській величності, а козаків, які звалися запорозькими козаками, вислав у Ніжинський та Чернігівський полки. Але щоб його царська величність звелів ударувати і за їхнім проханням відпустити його провини. А коли він не учинить того за їхнім листом, то вони за указом його царської величності підуть на нього війною.

15. *Про збіглих людей із міст як з боярських, так і християнських у черкаські міста.* У минулі роки і після них численні люди й селяни дворян та боярських дітей розбіглися з Брянського, Карачевського, Рильського та Путивльського уїздів у черкаські міста: в Новгородок Сіверський, в Почеп і Стародуб. Вони, приходячи з тих міст до своїх поміщиків та вотчинників, чинять нестерпні всілякі злості й розори. Та щоб гетьман і Запорізьке військо звеліли, розшукавши їх, віддати тих злодіїв та втікачів їхнім поміщикам та вотчинникам і надалі учинити міцний заказ, щоб в черкаських містах нікого не приймали з тих боярських людей та селян, які й надалі втікатимуть у черкаські міста, щоб не було ніяких розрухів у тих порубіжних містах, а служивим людям

щоб не було ніякого розору. А про кого із тих збіглих, про чиїх людей чи селян, почнуть писати воєводи з міст, то тих віддавати назад. А коли хто прийматиме тих збіглих людей і селян, то тих карати на смерть. Також буде: хто з Запорозького війська учинив над ким смертне вбивство, чи якийсь розрух у людях, чи якесь зло та втече в государеві околичні міста, а гетьман і полковники почнуть про них писати до воєвод околичних міст великого государя, то тих утікачів розшукувати після того і віддавати в Запорозьке військо.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як вона написана.

16. *Про підводи й харч посланцям.* Щоб у всіх містах брати з вїтїв, бурмістрів та міщан харч і підводи для тих людей, які будуть послані від великого государя до гетьмана Запорозького війська і його, царської величності, бояр воєвод та наказних людей, чи послів і посланців в інші держави, чи в які городи й міста Малої Русі для якихось государевих справ з грамотами. Також стосується це й тих, які послані будуть з гетьманськими листами до великого государя, а також з відповідями від його, царської величності бояр, воєвод і наказних людей, чи посли й посланці з грамотами від навколишніх государів, чи хто з грецьких властей піде до великого государя для милостині чи якихось інших державних справ, і коли ті люди підуть від нього, великого государя, назад, віддавати кожному з них за достойністю. І силою у них не брати харчу й підвід іншим людям, які підуть до його царської величності московських і Малої Русі міст, окрім вищеописаних справ. А всілякі угіддя, якими вони володіли за королівськими привілеями досі, хай належать їм по-колишньому.

І великий государ ударував, указав бути так за їхнім чолобиттям.

17. *Про тих, які не вчинять присяги його царській величності.* А коли хто із старших чи будь-якого чину, чи з козаків і міщан у Запорозькому війську не вчинить присяги по святій непорочній євангельській заповіді його царській величності і буде розкрито це достеменно, то таких людей за військовим правом карати смертю.

18. *Про тих, хто захоче порушувати ці статті.* А коли хто ці статті, постановлені військом, порушить і не виконуватиме, то керівна людина, чи козак, чи міщанин, усі вони будуть карані на горло.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

Текст подано за виданням: Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – С. 138–145.

**Московські статті гетьмана І. Брюховецького
(22 жовтня 1665 року)
(Витяги)**

1. ...Я, гетьман, з Військом Запорозьким перед пресвітлим престолом государським б'ємо чолом, що мені, гетьманові, з усім вірним Військом Запорозьким, і з усім миром християнським, і зо всіма малоросійськими містами, які міста і села перед війною під рукою короля польського і у володіннях дідичних і недідичних панів лядських перебували, а нині під самодержавною його царської пресвітлої величності рукою є і надалі будуть, бути навіки під їх государською високою і сильною рукою непорушно в вічному підданстві. А для втихомирення частих в малоросійських містах хитань, які за попередніх гетьманів на Україні бували і які тепер часто через нестійкість жителів малоросійських міст вибухають, (треба), щоб Україна з малоросійськими містами, і містечками, і слободами, і селами, і з усяких чинів жителями в них під його царської пресвітлої величності і його государських дітей, благородних государів-царевичів, і їх государських наслідників, високодержавною і сильною рукою, в безпосередньому і справжньому підданстві стройно перебуваючи і звичну повинність з міст і сіл в державну казну віддаючи, при сильній і від ворогів в непохитній обороні государській вічно перебували...

І великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, і Малої, і Білої Русі самодержець, його царська пресвітла величність, тебе, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке жалує, за це милостиво похваляє і з своєї государської милості почне вас держати в своєму государському милостивому жалуванні і в піклуванні більше, ніж раніше, і на ваше чолобиття великий государ, його царська пресвітла величність, накаже в малоросійські міста послати своїх государевих воєвод.

2. Також великому государеві, його царській пресвітлій величності, б'є чолом гетьман з Військом Запорозьким про вільності козацькі, про суди, про маєтки і про плату Війську Запорозькому.

Щоб стародавні права і вільності козацькі він, великий государ, пожалував і зводив підтвердити і щоб козаків старшина козацька, тобто гетьман, судді, полковники, сотники і отамани в війську, по містах і по селах відповідно до прав і звичаїв стародавніх військових судили і карали; а в ті суди козацькі і в права військові ні боярин, ні воєвода, ні стольник, ні інший начальницький чоловік втручатися і козака в війську, і по містах, і по селах судити і карати не повинен і не буде повинен, а тільки вищеназвана старшина козацька, тому що права, вільності і суди військові в статтях, з покійним Богданом Хмельницьким,

гетьманом запорозьким, укладених, і в статтях «Переяславських» і «Батуринських» збережені є.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке пожалував, велів тій статті бути по їх чолобиттю.

Щоб дома і хутори козацькі, що є по всіх містах і селах, від усяких постоїв відповідно до стародавніх вільностей і прав козацьких вільні були і щоб усякий боярин і воєвода, що з військом через міста проходить чи в містах стоїть, у домі козацькому ні сам не зупинявся, ні ратних людей становити не велів, але по домах міщанських і по селянських постої ратним людям, що через місто проходять чи в місті стоять, бути мають; також і інші всякі місця козацькі, тобто гаї, сади, займища, сіножаті, поля, огороди, при вільностях непорушно без усякої шкоди від бояр, і воєвод і ратних людей, що перебувають у містах чи через міста проходять, мають бути при тих же вільностях козацьких. Вдови, що залишилися після козаків, в бою убитих і вдома померлих, в домах і в усіх своїх маєтках з дітьми своїми збережені мають бути; а якби вдова козацька не за козака заміж пішла, тоді, хоч вона і втрачає вільність, проте ж діти козацькі відпадати від вільностей козацьких батьківських через усяку налогу не повинні.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, наказав, щоб було так, як вони в чолобитній просять; а про збереження козацьких маєтків (наказав) послати свій государев указ боярину і воєводам у Київ і в інші малоросійські міста.

А млини козацькі, ті, які стоять на заплоті власними, а не громадськими грішми гаченій, при козакові чи при вдові козацькій, вільні від усього мають бути; також з млинів козацьких, тих, які на заплотинах громадою зроблені і тепер є в звичаї громадою ремонтувати, одна половина прибутку в казну государеву, а друга половина на козака чи на вдову козацьку йти повинна; також і млини міщанські і мужицькі, крім їхньої третьої млинарської мірочки, в государеву казну належати повинні будуть, тому що всякий козак для того голову свою на поле бою за достойність його царської пресвітлої величності носить і вмирати готовий, щоб вільно і спокійно в домі своєму жив і маєтки свої без перешкоди тримав.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке пожалував, велів бути по їх чолобиттю.

Також щоб вотчини і пасіки козацькі відповідно до тих же давніх вольностей козацьких від дані медової вільні були. А якби який-небудь козак слухняним не був і у військо ходити ухилявся, тоді такий козак від вищезгаданих статей відпадати і до міських обов'язків причислений бути

має; тому що государський милостивий указ про те є, щоб ті особи з того тішилися, що їм грамотами надано. Також б'є чолом гетьман з військом, щоб села, млини, грамотами особам заслуженим надані, стаціям, поборам для казни і орендам не підлягали; а ті вотчини і пасіки в малоросійських містах у трьох місцях у козаків батьківські, а в інших – куплені.

І великий государ, його царська пресвітла величність, дав указ бути тим їх вотчинам і пасікам по старині і по купчим, за ким ті вотчини і пасіки нині є.

3. *Про обрання гетьмана і про надання на булаву гетьманську.* Якщо судом божим нинішньому і майбутньому гетьманові смерть трапиться, то щоб проміж війська Запорозького козацького, а не з іншого якогось народу і війська, справжнього козака гетьманом по стародавніх правах військових обирати на гетьманство по указу великого государя, його царської пресвітлої величності, при особі, від престолу його государського присланий, вільно Війську Запорозькому було; а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен буде так, як нині гетьман нинішній за своєю обіцянкою учинив...

І великий государ, вислухавши цю статтю, указав, щоб було так, як написано...

Щоб уся волость Гадяцька при булаві була так, як за покійного Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, було; а в волості Гадяцькій Зінківського полку такі міста знаходяться: Котельва, Опішня, Куземин, Грунь Черкаська, Зіньків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Камишна, Ковалівна, Бурок, щоб при Гадячі і ті всі згадані містечка з млинами, з селами, з полями і з іншими угіддями, що до тих містечок належать, на булаву гетьманську йшли, та в тих же містах млини дані будуть осавулам військовим – двом чоловікам.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, пожалував гетьмана, велів йому на булаву Гадяч з тими містами дати.

5. *Про воевод і про ратних людей, в якому місті мають бути.* По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, в містах при воеводах має бути ратних людей: у Києві – п'ять тисяч, в Переяславі – дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік переміною ходити мають, в Чернігові – тисяча двісті, в Ніжині – тисяча двісті ж, в Новгородку триста, в Полтаві – тисяча п'ятсот, і з них на Запорожжя тисяча піде, в Кременчуку – триста, на Кодаку – триста, в Острі – триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ж ходити мають, при гетьмані сто чоловік. Для того ж б'є чолом великому государеві гетьман з військом, щоб воеводи в дорогу воїнську гетьману і полковникам половину ратних людей із міст давали, не відмовляючись указом

государським; про це, припадаючи до лиця землі вже вдруге гетьман з військом чолом б'ють. Ті ж воєводи, що перебувають по містах, ні до яких справ ні до судів козацьких втручатися не повинні...

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, указав своїм великого государя ратним людям в малоросійських містах, щоб було так, як сказано в чолобитній; а бояринові і воєводам, які в малоросійських містах будуть, послати свій государів указ, щоб вони веліли йому, гетьманові, під час війни для походів, а полковникам для посилок ратних людей давати з тих міст за своїм розсудом.

9. *Про послів чужоземних.* Як перед цим без государевої волі до чужих навколишніх земель, тобто до хана кримського і до інших, не посилав гетьман своїх посланців, так і надалі, пам'ятаючи присягу з цілуванням хреста, гетьман виконувати з військом готовий.

І великий государ, його царська пресвітла величність, гетьмана Івана Брюховецького жалує, за то, милостиво похваляє.

10. *Про привілеї містам.* По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, привілеї королівські, міщанам на магдебурзьке право надані, гетьман, відібравши в міщан, подав у Приказ Малої Русі.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, наказав на право магдебурзьке дати їм свої государеві жалувані грамоти відповідно до їх привілеїв.

Текст подано за виданням: Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – С. 149–172.

***Коломацькі статті, укладені при обранні на гетьманство
І. Мазепи (25 липня 1687 року)
(Витяги)***

... 3. Щоб за попередніми ухваленими статтями Богдана Хмельницького війську реєстровому, яке буде завжди на службі їх царської пресвітлої величності, було милостиве жалування і плата з їх царської пресвітлої величності казни.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказали говорити на раді, скільки бути військових козаків тисячам. А що в тій їх статті написано, щоб війську плата з їх царської пресвітлої величності казни, і того в тих статтях Богдана Хмельницького не положено; а належить, щоб були побори, де слід збирати в скарб царської пресвітлої величності, і з того збору давати на військо по реєстру, кому що в статтях ухвалено, і нині тому бути також.

І гетьман, і старшина, і Військо Запорозьке на государевій милості били чолом і то приймають і ухвалили на цій раді давати як і раніше: гетьману – тисячу золотих червоних на рік, писареві військовому і обозному – по тисячі золотих польських, на суддів військових – по триста золотих, на писаря судійського – сто золотих, на писаря та на хорунжого полкового – по п'ятдесят золотих, на хорунжого сотницького – тридцять золотих, на бунчужного гетьманського – сто золотих, на полковників – по сто єфімків, на осавулів полкових – по двісті золотих, на осавулів військових – по чотириста золотих, на сотників – по сто золотих; реєстровим козакам бути тридцяти тисячам чоловік, а давати на чоловіка по тридцяти золотих польських.

А що буде в якому полку козаків, в тому скласти реєстр; і бути козакам реєстровими, й надалі у реєстр писати, які старі козаки й велику службу служили, а чого старих козаків в полках до тридцяти тисяч не вистачить, то в те число приймати в козаки міщанських і поселянських дітей. А на Військо Запорозьке на тридцять тисяч бути поборам з усяких маєтностей без вибору, чий хто не буде, крім монастирів, і з тих поборів давати великого государя жалування гетьману з начальними людьми і козакам за колишніми затвердженими статтями; а коли з тих поборів стільки гетьману і начальним людям та козакам на жалування проти положення повністю не вистачить, то побори ті розкласти по збору, скільки того збору буде.

А в яких полковників і начальних людей маєтності є і на ті їх маєтності, жалувані від великих государей грамоти дано: і тих підданих полковникам і всяким начальним людям, за якими ті маєтності є, судити і приноси вільні у них приймати і сіно та дрова наказувати їм на себе готувати; а побори з них на жалування козакам збирати порівно. А до митрополичих і архієпископських та єпископських і до монастирських підданих – в податях на військо діла нема, і з цього часу в архієпископські та в монастирські вотчини знову нікого не приймати, бути за ними старим підданим і зробити їм перепис та книги, скільки за митрополитом і за архієпископом і за монастирями у вотчинах їх є підданих; а з мужиків у реєстр в козаки не писати і не приймати. А з протопопівських і попівських маєтностей побори на козаків брати, відповідно до положення про козацькі маєтності, а з міст усякі доходи брати за їх правами; а генеральної би старшини і знатних та заслужених осіб маєтностям від усяких військових поборів бути вільними і нічого з них у скарб військовий не брати.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували, звеліли тому бути за їх чолобиттям і як раніше, так і по цьому своєму государеву указу і повелінню.

4. Як раніше цього заслужені пожалувані були честію дворянською, щоб вони при тому ж чині і честі перебували; а які наперед заслужать, то

гетьман і старшина бити чолом про них великим государям, їх царській пресвітлій величності, почнуть, щоб царська пресвітла величність і тих тою же дворянською честю зводили пожалувати. А кому гетьман і старшина за послугу дадуть млин або село, або хто у кого купить і універсали свої на то подасть, і вони великим государям, їх царській пресвітлій величності бити чолом почнуть про підтвердження того їх государевих жалуваних грамот, і щоб царська пресвітла величність пожалували їх, звеліли їм на ті маєтності і свої царської пресвітлої величності дати милостиві жалувані грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували їх по тому чолобиттю, кому дані будуть їх государеві жалувані грамоти і за тими жалуваними грамотами тими млинами і селами їм володіти неодмінно, а гетьману тих грамот у них не відбирати і їх государевого милостивого указу нічим не порушувати. Також, які жалувані грамоти дані будуть кому з старшини і знатним особам військовим: то тим їх государевим жалуваним грамотам бути в своїй же силі, і гетьману тих грамот у них не забирати.

І гетьман, і старшина, й все Військо Запорозьке на їх государеву милість били чолом і прийняли то радісно.

15. Про маєтки козацькі, які власні ґрунти мають, вічні, батьківські, дідівські, куплені, тобто: лани, ліси, покоси на сіно, ставки, млини та інші усякі пожитки, тоді і про те смиренно їх царську пресвітлу величність гетьман і старшина і військо просять, щоб товариства військові цілком при прямих ґрунтах і пожитках були збережені. А коли на службі великих государів смерть настигне від ворога, або своєю смертю помре, тоді при тих ґрунтах жінка його, і щоб тим добром прямим після того ж усім володіла. А якщо козак заслужений має після смерті жінку, тоді щоб жінка його після смерті (чоловіка) вільна була від усяких кривд, тобто постоями, поборами і підводами усяка старшина військова її не стягали доти, поки вона заміж не піде, якщо за козака – то вільність матиме, а якщо за мужика, то підлягатиме обов'язкам міським; а які козаки живуть в маєтностях духовних осіб, то й тим залишатися при такій же вільності.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували, по цій статті вказали про права їх і вільності і про свої царської пресвітлої величності жалувані грамоти бути також, як і раніше, на дане їм і куплене та заслужене по королівських привілеях, і бути цьому так неодмінно.

І гетьман, і старшина, і все Військо Запорозьке на милість їх государеву били чолом.

22. Били чолом великому государеві, їх царській пресвітлій величності, гетьман і старшина і Військо Запорозьке, щоб для полегшення тягостей

в Малоросійському краї оренди не було, а оскільки охотницькі полки кінні і піші, в ці воєнні часи на захист Малоросійського краю потрібні, то щоб вони були залишені так, як і при колишньому гетьмані; а давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, які не написані в козацькому списку. А яким способом ті грошові збори повинні бути, про те гетьман з старшиною обміркувати повинні і вказати міру; а коли міра буде визначена, то в той час повинні писати про те великому государеві, до їх царської пресвітлої величності.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували гетьмана і старшину і військо, указали їм цю справу обміркувати і на міру поставити, щоб не було тягот народу малоросійському; а охочі кінні та піші полки, на захист Малоросійського краю, звеліли їм тримати в повному числі, як і раніше.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії Української РСР : у 2 т. Т. 1. – К. : Наук. думка, 1959. – С. 323–325.

Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії (16 травня 1722 року)

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше і інше, жалуючи підданих своїх – малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалях на них написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною... І вона створена не для чогось іншого, як тільки для того, щоб малоросійський народ ні від кого, як несправедливими судами, так і від старшини податями пригніченими не був...

Текст подано за виданням: Історія держави і права України : хрестоматія / за ред. О. О. Шевченка. – К. : Вентурі, 1996. – С. 130–131.

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 року)

Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію,

в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам; малоросійських – генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутності тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регламентом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів – повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду.

Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.)
(Витяги)

Передмова

В указі блаженного і вічно гідного пам'яті великого государя Петра Другого, самодержця всеросійського, у даному малоросійському гетьманові і кавалерові, покійному Данилові Павловичу Апостолу 1728 року рішенні, у 20-му пункті – про права малоросійські – сказано так: «оскільки його імператорській величності повідомлено, що малоросійський народ судять різними правами, які звуться: Магдебурзькі, Саксонські Статути, які один з іншим не узгоджені, із-за чого в судах можуть бути помилки, – тому його імператорська величність указав, для користі і правосуддя народу малоросійського, ті права, за якими судиться малоросійський народ, перекласти на великоросійську мову, і визначити із тамтешніх скільки необхідно осіб, вмілих і знаючих, і звести з трьох прав в одне, і для апробації прислати до двору його імператорської величності». А 1734 року, серпня – 8 дня, у присланій блаженної пам'яті великої государині імператриці Анни Іоанівни, самодержиці Всеросійської, грамоті з 19 пунктів, за власною її величності рукою, генералові-лейтенантові і кавалерові, покійному князеві Олексію Івановичу Шаховському, який тоді очолював гетьманський уряд, у пункті 3-му запропоновано: «права, названі Магдебурзькі і Саксонські Статути, за якими судиться малоросійський народ, перекласти на великоросійську мову і звести з трьох прав в одне, при цьому як можна більше уваги приділити неясностям, які в них є, поправити і на апробацію її імператорської величності дати, а щоб ті права для користі малоросійського народу скоріше були закінчені, зібрати із малоросійського народу шляхетних осіб як духовних із кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так і мирських – генеральної старшини, полковників та інших чинів, оскільки необхідно ті права перекласти, звести, і, що необхідно, скоротити і доповнити на користь малоросійському народові і що для вірного її імператорської величності підданства від такого народу є пристойним – про те створити проект і подати для розгляду тому, кому її імператорська величність велить». Для виконання таких імператорської величності указів, у тому ж 1734 році особливо для ведення і перекладу книг правних у малоросійському місті Глухові, де знаходиться гетьманське правління, створено комісію із малоросійських як духовних, так і мирських осіб; комісією ті книги, а саме Статут Великого князівства Литовського, також зерцало Саксонів, з доданими до цього особливих артикулів права, Магдебурзького або цивільного Хелмінського Порядку, із польської і латинської на російський діалект тоді перекладені. Потім за

височайшим нині благополучно господарюючої великої государині імператриці Єлизавети Петрівни, самодержиці Всеросійської, государині все милостивішої, велінням і за особливим всемилостивішим її величності підтверджуючим указом цей звід з усіх зазначених трьох книг для її імператорської величності апробації здійснено.

Протягом минулих років, коли ще Мала Росія перебувала під управлінням польським тоді право, зазначене у книзі «Статут великого князівства Литовського», у малоросійських судах застосовувалось, а чого у тому Статуті не вистачало те доповнювалось із інших християнських прав, як про це у тому ж Статуті, у розділі 40-му, артикулі 50-му зазначено, тому й інші права у малоросійських судах застосовувались. Проте не без помилок і труднощів таке право застосовувалось, оскільки воно містилось у трьох книгах, а до того ж ще й саксонське та інші права не в усьому між собою, а особливо з правом статутним, узгоджувалось. Виходячи з цього із вищезазначених великомонарших указів, з метою ліквідувати помилки і усунути труднощі, для зручності судочинства у цьому Зводі вписані із зазначених книг права в такому порядку:

1) Спочатку із Статуту виписано право, яке запропоновано за основне, і те право, яке належить до одного й того ж предмету, хоча воно було розміщене у різних розділах, артикулах і пунктах, а те, що в інших книгах з галуззю права узгоджується, того не виписано, а лише на краях аркушів зазначено, де, у якій саме книзі, в якому артикулі, розділі і під яким номером воно розміщене; а що у Статуті відсутнє, а в інших книгах знайшлося, те з них виписано і у додатку додано з вказівкою на кінцях аркушів – звідки і що додано.

2) Стосовно тих прав, які як у Статутах, так і в інших книгах стосуються одного й того ж предмета, але протирічать одне іншому – ті узгоджено, виправлено і залишено для застосування у судах малоросійських; а чого у тих книгах не було і необхідно було доповнити для користі народу, для узгодження з іншими християнськими правами і у відповідності з давніми малоросійськими звичаями і порядками – додане; а те, що широко і з надлишком було написано – скорочено, незрозуміле або сумнівне і незрозуміле – по можливості роз'яснено.

3) Хоча у перекладі книги Статуту на різних аркушах, де плата за вбивство, за поранення, безчестя показана у копах грошей, залишено ту копу як великоросійську полтину, що становить п'ятдесят копійок, то залишено так тому, що у загальнонародному малоросійському розумінні копа грошей рахувалась у п'ятдесят великоросійських копійок; проте комісія зазначає, що у Статуті зазначена копа, складалась із шестидесяти грошей, тобто сто двадцяти копійок, ... тобто одного рубля двадцяти копійок.

4) У тому ж статутному праві у багатьох місцях говориться про судових урядників: підкоморного, про його підкоморський суд, про коморників, також про возного, але у малоросійських судах таких урядників до цього не було, хоча вони мали б бути згідно розділу 9 Статуту; потреба у них нагальна, про що у цій книзі у артикулі сьомому сімнадцятої глави детально сказано і назву польську «підкоморний» перекладено «комісар межовий або межовщик», а «коморник» – «підмежовщик», а возного названо возним або приставом і судовим посильним названо.

У цілому, беручи до уваги чинність вищезазначених імператорської величності указів, на користь малоросійського народу виправлене, що необхідно залишене, із вищезазначених трьох книг виписане, на тридцять глав розподілене, а кожну главу – на артикулі, а артикулі – на пункти. Створена вищезазначена комісія; а для швидкого відшкодування у суді необхідних прав комісія надала зміст у кінці цієї книги, складеного за алфавітом з доданим реєстром.

Глава перша

Пункт 1

Всякого чину і стану, нікого не виключаючи, від вищих до нижчих – духовного і лицарського, військового і цивільного – малоросійські обивателі і увесь без винятків малоросійський народ за артикулами у цьому праві написаними у всіх справах суд і розправу мати і цьому праву в усьому слухняні бути повинні.

Пункт 2

Також і ті, які і нетутешні жителі, але якимось майном володіють і в Малій Росії живуть, а також приїжджі із-за кордону різного звання люди, у всяких суду і розправі належних справ так само, як і місцеві обивателі, по цьому праву судитись мають.

Глава третя

Про височайшу честь і владу монаршу

Пункт 1

Оскільки монарх або самодержець і правлячий государ є владарем, тобто над усіма верховна влада, від Всевишнього Бога визначена і створена, тому статuti і укази його великомонарші усі піддані дотримуватись з великою пошаною і повинністю виконувати повинні, ніхто інший, окрім того веління, ніяких законів вводити і прав встановлювати не може.

Пункт 2

Монарх має владу судити будь-яких осіб і вирішувати усі справи, в яких міститься апеляція (тобто відклик суддів) до його великомонаршої могутності, оскільки він є верховним суддею, має меч

Богом даний для захисту церкви і держави, для дотримання права і справедливості, для захисту вдів і сиріт, для захисту слабких від рук сильних, для помсти і покарання злочинців, і тільки у його владі простити злочинцям їх злочини і нагородити вірних і добрих підданих.

Глава четверта

Пункт 1

На кожную військову посаду у малоросійському старшинстві за давніми високомонаршими грамотами, затвердженими звичаями, вільними голосами обирати без будь-якої пристрасті із місцевих (тут народжених), з людей заслужених, підходящих, добрих і у вірності не підозрілих, і хто за рішенням і визначенням вищого правління чин одержить, на вірність її імператорської величності, ... присягу прийняти має.

Пункт 2

Шляхтича і військового чину особу без суду не заарештовувати.

Оскільки кожен шляхтич і військового звання особа, що мешкає у Малій Росії, свої вільності за все милостивішими високо монаршими грамотами від все пресвітлої державної великої государині імператриці і їх величності від високославних блаженних і вічно достойних пам'яті святопреставлених предків їм наданих зберігають, то ніякого шляхтича і військового чину особу, якщо їх у суді правними доказами не звинувачено, ніякий урядник заарештовувати (окрім важливих державних кримінальних справ) не може.

Глава п'ята

Пункт 1

Усі звання шляхетського і військового чиновники, знатні а також рядові люди, які у Малій Росії мешкають і є повнолітніми, майно або землю батьківську, материнську, за дружиною отриману, куплену, заслужену і яким-небудь іншим законним чином набути мають, а також іноземці, які у Малій Росії помістя мають і тут працюють, спільно з малоросіянами государеву військову службу відбувати повинні.

Пункт 2

Вдова, після смерті чоловіка свого, особи шляхетного і військового чину, що залишилася бездітною або з малолітніми дітьми, до повноліття дітей із свого дому ніяку государеву військову службу відправляти не повинна, те ж стосується і малолітніх дітей, які залишилися після смерті своїх батьків.

Пункт 3

Рідні брати або родини, шляхетного і військового чину особи, що живуть у нерозділеному помісті, для відбуття государевої військової служби з-поміж себе повнолітнього і за спільною згодою або за чергою обра-

ного послати повинні, а того, який перебуває на службі, його нерозділені брати або родичі із їхнього спільного помістя постачати мають.

Глава шоста

Пункт 1

Будь-яка влада духовна та їх управителі нікого з мирських до церковного суду у справах мирських земських про помістя, борги, грабунок та інших цим подібним, особливо кримінальних, притягати не можуть, і мирським будь-якого звання і чину людям у мирських справах у церковному суді справедливості не шукати, лише коли церковному судові за церковними правилами належить те, то там і має вирішуватись; у земських справах і самі духовні особи відповідно до цієї глави, артикулу 2 повинні судитись у судах мирських, у свою чергу мирська влада і судді у справи церковному судові підпорядковані втручатися не повинні.

Пункт 2

Якщо б хто-небудь всупереч цьому у земських та інших мирському судові підпорядкованих справах покликав би кого-небудь до суду церковного, змусивши його нести відповідальність, то рішення церковного суду, коли б потерпілий звернувся б до належного мирського суду, не мало би чинності, а на того, хто звернувся до церковного суду, має бути накладений штраф у сумі три рублі на користь того, хто програв справу, і рубль двадцять копійок на канцелярські витрати і відшкодування збитків у подвійному розмірі. Те ж саме має бути, коли б хто-небудь звернувся до мирського суду у справах, підпорядкованих церковному судові, наприклад, стосовно розлучення та інших.

Глава сьома

Пункт 3

Судочинство, за давніми у Малій Росії порядками і звичаями, проводиться: Правління Гетьманське у Військовій Генеральній Канцелярії, Суд Військовий Генеральний, при Правлінні Гетьманському – Третейський Суд; в полках: Полкові Канцелярії при полковниках, Полкові Суди; в сотнях – сотники, у привілейованих містах – Магістрати, у непривілейованих – Градські Ратушні, а в селах – Сільські Суди.

Пункт 4

У вищезазначених судових місцях, як правило, присутні: Військової Генеральної Канцелярії – гетьман, а коли він відсутній – правління гетьманського уряду за указом імператорської величності та при ньому декілька чоловік із генеральної старшини, у Суді Військовому Генеральному – генеральні судці та інші із генеральної старшини або від знатних бунчукових товаришів, що розуміються на праві,

а Третейський Суд – із осіб, вказаних у цій же главі, в Полкових канцеляріях – полковники і декілька осіб із полкової старшини і від значкових знатних товаришів, про Магістратські суди в особливій 26 главі зазначено, у Сотенних Судах – сотник, отаман, городовий писар, осавул і сотенні хорунжі, а в Ратушних Судах – сотник, отаман, писар, а також війт і бургомістри. Судочинство у Сільських Судах здійснюється через отамана, війта і декількох козаків та посполитих.

Пункт 5

Судові справи розглядати за скаргами і відповідальністю: у Сільських Судах – на козаків і посполитих тих же сіл, в Градських або Ратушних Судах – на міщан і посполитих тамтешніх, у Магістратських Судах привілейованих міст – на громадян і посполитих жителів тих же міст, в Сотенних Судах – на сотенних урядників та козаків тих сотень, у Полкових Судах і Канцеляріях – на полкову старшину, сотників і значкових товаришів, у Військовій Генеральній Канцелярії і у Генеральному Суді – на генеральну старшину, на полковників і бунчукових товаришів...

Пункт 6

Апеляція, тобто відклик із нижчих судів, незадоволених їх рішенням, і передача до вищих судів здійснюються таким чином: від Сільського – на козаків до Сотенного, а на посполитих – до Ратушного Градського Суду, від Сотенних Судів, Ратушного і від того Магістрату, який привілеями не виключено із юрисдикції Полкової Канцелярії – до Полкового Суду або до Суду Полкової Канцелярії – до тієї команди, якій він підсудний, від Полкової Канцелярії – до Військового Генерального Суду, а від Генерального Суду – до Військової Генеральної Канцелярії, а від неї – до імператорської величності...

Глава десята

Про одруження, придане, віно, успадкування чоловіка після смерті дружини і дружини після чоловіка, про розлучення

Пункт 1

Домовленість про одруження, якого батьки при своїх синах і дочках досягли, якщо діти дорослі, так само як і при малолітніх, а коли вони виростуть і погодяться, або навіть мовчатимуть при досягненні домовленості і не чинитимуть непокори перед вінчанням, зобов'язує їх до одруження.

Пункт 2

Коли б діти при батьківській домовленості не були присутні і про це не знали (особливо, якщо тоді вони були малолітніми), але досягти повноліття і визнавши про ту домовленість стосовно себе, погодились би – зобов'язані одружуватись, проте, якщо між дітьми відсутня згода, домовленість батьківська не зобов'язує їх.

Пункт 3

Якщо б дорослий з малолітньою або обоє малолітні пообіцяли і дали слово про своє одруження, ...але після досягнення повноліття одне або обоє не захочуть одружуватися, вони не зобов'язані одружуватися, хіба що між ними за взаємною згодою трапилось тілесне парування, тоді від шлюбу відректися вони не можуть.

Артикул 2

Про вільне одруження

Пункт 1

Будь-якого чину і звання людей вільних, як чоловічої статі ні з будь-якою дівчиною або удовою одружити, так і жіночої статі ні за будь-кого насильно віддавати ніхто не має права, проте кожен з них за доброю волею своєю, з відома і дозволу батьків, за порадою і дозволом близьких родичів і опікунів повинні брати шлюб.

Пункт 2

Щоб шлюб був чесним і вільним, коли б служитель найнятий або вільний захотів одружитися, то його пан заборонити цього йому робити не може, більш того, він повинен заплатити і розрахувати того служителя належним чином, коли той захоче від нього піти; це ж стосується також служанок і людей вільних, яких примусово одружувати не можна.

Артикул 3

Домовленість про шлюб із запорукою, про завдаток між нареченим і нареченою

Пункт 1

Якщо хто-небудь порушить домовленість про одруження, то ніякі заклади або штрафи не можуть накладатись на порушника, навіть, коли б вони були передбачені шлюбними умовами, оскільки шлюб має укладатися добровільно.

Пункт 2

Проте дарунок весільний, який називається завдатком між нареченим і нареченою і дається до одруження, має бути повернений у подвійному розмірі тією стороною, яка спричинила порушення домовленості і над те має відшкодувати збитки, яких зазнала інша сторона під час досягнення домовленості, а коли б хтось помер до взяття шлюбу або на законних підставах не зміг одружитися, то дарунки, дані одним іншому, просто не повертаються і домагатися відшкодування збитків ніхто не може.

Артикул 4

Про різницю між посагом і віном

Пункт 1

Між посагом і віном різниця полягає у тому, що посаг означає те рухоме і нерухоме майно, яке дружина до чоловіка приносить, або що

йому за дружиною дають для допомоги у їхньому шлюбі, віно – дарунок, який чоловік або його батьки від його імені при одруженні або після одруження дають з нерухомого майна з тим, щоб дружина після смерті чоловіка мала за що жити.

Пункт 2

Визначене віно дружині від чоловіка на нерухоме майно перебуває у її користуванні довічно, а після її смерті це майно, яке було записане як віно, віддається спадкоємцям чоловіка.

Глава одинадцята

Про опікунів і їх опіку над сиротами, також про нерозподілене майно братів і сестер дорослих і неповнолітніх, про розподіл між ними.

Пункт 1

Опікуном, тобто наставником або пестуном, називається той, кому для опіки, нагляду і турботи доручаються малолітні діти, сироти, що залишилися після смерті батьків, до повноліття, адже вони самі себе виховувати не можуть і розпоряджатися своїм майном неспроможні.

Пункт 2

Для того, щоб такі малолітні діти змогли одержати гарне виховання і щоб їх батьківське майно не було розтринькано, повинні бути під опікою, заповітом їхнього батька або урядом визначеною, до їх повноліття; повноліття чоловіче настає з вісімнадцяти років, а жіноче – з тринадцяти, або після їхнього одруження.

Глава дванадцята

Про тестаменти, або духовні заповіти

Тестамент, або духовний заповіт, є добровільне визначення, або Постанова, або свідчення з чиєїсь волі, що хто-небудь хотів, щоб після Його смерті було виконано і не відбувалися спори, колотнеча між тими, Кому після померлих залишається майно, а тому тестамент за примусом не може бути чинним, так само, як і інші заповіти. Не може бути складено тестамент, що суперечить загальнонародному гарному звичаю, совісті і порядності, такий тестамент не може мати чинності.

Глава сімнадцята

Про справи земські

Пункт 1

Коли від кого-небудь надійде чолобитна до відповідного суду стосовно землі та інших угідь, за які виник спір, тоді суд, викликавши відповідача і заслухавши його докази, коли виникне потреба, доручає присяжним комісарам з межових справ провести розслідування; комісари або межовщики повинні доручену справу вирішувати справедливо, у відповідності із правом та інструкціями, які вони отримали від суду.

Пункт 2

Комісари, або межевщики, яким доручено відповідним судом розглянути спори за землю чи межу, мають право давати сторонам, що знаходяться у тяжбі, позовні листи за своїм підписом і печаткою з вказівкою останнього терміну для прибуття з доказами на місце спору...

Пункт 3

Якщо той, хто отримав позовний лист, протягом року ним не скористався, тоді інша сторона може взяти у межевщиків такий лист, і коли межевщики виїдуть на місце спору і отримають законні докази, документи, правдиві свідчення і побачать знаки межеві, то вони мають ту сторону виправдати, і межу тієї землі, стосовно якої точився спір, мають копцями і знаками закріпити.

Пункт 4

Той, хто у спорі про землю буде винним, має платити і штраф, а плату за бійку, поранення будь-якого стану людини, а також за завдані збитки межевщики безвідкладно мають встановити, і те своє рішення мають відправити до відповідного суду, а суд, вивчивши рішення межевщиків, має відповідно до права відшкодувати збитки потерпілому за рахунок майна винуватого...

Пункт 5

А коли б у обох сторін правові письмові докази, а також реальні межеві знаки були відсутні, коли б вони підставили лише свідків, тоді чолобитник, який володіє спірним ґрунтом, разом із своїми свідками має бути допущений до присяги; а коли б відповідач володів спірним ґрунтом, то він разом із свідками має бути допущений до присяги, і має залишитися при ґрунті. Коли б яка-небудь сторона, чи то позивач, чи відповідач пустила іншу сторону до присяги, і та разом із свідками присягнула б, то вона не тільки виграє спір, одержує винагороду, але й може добиватися відшкодування збитків; а хто хотів би присягати, але самою річчю не присягнув, той справу програє. Той, хто спірним ґрунтом за певними межами володіє за правом давності, а інша сторона не претендує, той і без присяги залишається володільцем.

Глава двадцять друга

Про свавілля, різні збитки і відшкодування

Пункт 1

Ніхто чужого табуна коней або стада тварин за потраву займати не повинен, а хто б таке вчинив і одного коня або декількох заморив або привласнив, повинен відшкодувати збитки у подвійному розмірі, а за саме свавілля має заплатити три рублі.

Пункт 2

Якщо б хто-небудь табун коней або стадо інших тварин на потраві застав, тоді він має із сусідами те засвідчити, і той табун або стадо до господаря відігнати, а власник стада за потрапу має винагороду дати.

Пункт 3

А коли б хто-небудь на своїй землі коней їзових або інших і тварин тяглових або свиней, гусей і качок застав на посіяному лані, на сінокосі, в городі чи іншому ґрунті застане, він може їх зайняти і, зайнявши, повинен господареві повідомити про те, щоб той із його рук забрав зайняте; він може залишити щось собі із скотини за потрапу, а потім, засвідчивши сторонніми людьми потрапу, вимагати відшкодування збитків; а хто на своїй пашні скотину або птицю уб'є, то повинен власникові відшкодувати збитки, а той власник за потрапу має заплатити.

Пункт 5

Якби хто-небудь за потрапу не заплатив до Різдва Господнього або до домовленого останнього терміну, тоді потерпілий має звернутися до суду, і той суд повинен встановити подвійну оціночну плату за завдані збитки.

Пункт 6

Якщо б хто-небудь, їдучи до 23 квітня, випасав конем або іншою твариною, або возом вибив пашню, або взяв сіно, а потім, заспоривши з господарем, відмовився б заплатити за потрапу чи псування пашні, або за жатий хліб чи сіно, то коли з'явиться до суду за доказами, має позивачу заплатити вину у три рублі і відшкодувати збитки у подвійному розмірі, а коли б не спорив, то мав би тільки відшкодувати збитки. А коли б, заподіявши шкоду, зник, то суд має оголосити про його розшук, а, спіймавши, необхідно доставити його до суду і він тоді має заплатити за вину і відшкодувати збитки у подвійному розмірі.

Пункт 7

Коли б людина подорожня для годування коня, який пристане у дорозі, зривала б колоски і годувала б коня і стояла б на дорозі і рукою діставала б колоски, не входячи в сам хліб, і з собою нічого не взяла, повинна тільки збитки відшкодувати; але людина подорожня може зривати колоски і їсти їх, але не може жати їх серпом, а за те вини його ніякої не буде.

Пункт 8

Якби чиясь тварина або домашня птиця чужий хліб (сусідський) або городину з'їли, або садовину зіпсували і саме тоді собаки того, чий хліб з'їдений чи садовину зіпсовано, розірвали б тварину або птицю, то за те не платити.

Пункт 11

Якщо б хто-небудь хліб у полі залишив, коли усі вже його звели, і той хліб було б витоптано, тоді він винуватого розшукувати не може і ніхто йому за те платити не повинен, оскільки його безтурботність є шкідливою, а тому, хто те сам спричинить, то те йому має і бути, і добиватися відшкодування не може.

Артикул 7

Вартість різних тварин

Бугай – чотири рублі грошей.

Віл – чотири рублі.

Дворічний віл – півтора рублі.

Корова ялова – три рублі.

Трьохрічна корова – півтора рублі.

Однорічна – вісімдесят копійок.

Кабан або боров, годований хлібом – рубль двадцять копійок.

Годований брагою – рубль грошей.

Свиня поросна або з поросятами – рубль двадцять копійок.

За порося годоване – п'ятнадцять копійок.

За маленьке порося – шість копійок.

За вівцю – сорок копійок.

Артикул 9

Вартість диких птиць, навчених полювання

Кречет червоний – шість рублів.

Білий кречет – п'ять рублів.

Сокіл – три рублі...

Глава двадцять третя

Про кару і покарання прелюбодіїв, блудників, гвалтівників жінок і дівчат, про мужоложників і скотоложників

Артикул 1

Про прелюбодіїв і прелюбодійниць

Прелюбодієм є той, хто, маючи законну дружину з іншими одруженими або неодруженими жінками, а також жінка, яка маючи законного чоловіка з чужими одруженими або неодруженими чоловіками тілесно скупляється; такий або така, що опустяться до такого беззаконня, коли те буде достеменно доведено, підлягають карі за нижчезазначеними артикулами.

Артикул 2

Про покарання за прелюбодійство

Пункт 1

Якщо б чоловік застав кого-небудь із своєю дружиною під час прелюбодіяння, то, повідомивши сусідам або слугам і працівникам своїм домашнім, має спійманих доставити до належного суду, і коли у суді не

по злобі, а правдиво докаже разом із свідками під присягою, або ж ті, кого застали у прелюбодійстві, самі признаються, то їх обох самих скарати на смерть через відсічення голови; а якщо б чоловік, заставши прелюбодія на місці прелюбодіяння убив його, то ні смертній карі, ні платі за голову і ніякому покаранню він не підлягає.

Пункт 3

Якщо б таке трапилось, що чоловік, заставши прелюбодія із своєю дружиною, буде вбитий, то такого прелюбодія потрібно жорстокою смертною карою покарати, а за голову із майна його рухомого спадкоємцям убитого має бути виплачено; а дружину таку покарати смертною карою.

Артикул 7

Про кровозмішення

Пункт 1

Якщо б існувало близьке юродство людей чоловічої і жіночої статі, то за церковними правилами і за правом брати їм шлюб не можна; ті, хто, знаючи про те юродство, тілесно блудно з'єднуються – обох за правовими доказами карати смертною карою через відсічення голови.

Артикул 9

Про покарання неприродно блудящих

Якщо б хто-небудь, забувши страх Божий, з твариною безсловесною або ж чоловік з чоловіком протиприродно паруються, таких за достовірними доказами карати на смерть, спалити у вогні; такому ж покаранню підлягає і той чоловік, який би з своєю дружиною або чужою неприродним чином тілесно змішувався.

Глава двадцять четверта

Про злодіїв та їх покарання

Артикул 1

Про спійманих на місці крадіжки з речовими доказами

Пункт 1

Якщо б чийогось слугу або людину, або підданого у будинку пана його, або де-небудь в іншому місці було спіймано з речовими доказами, а за таку крадіжку злодій не підлягає смертній карі, такого злодія потрібно відвести до його пана, а коли того не буде – до прикажчика, і пан або прикажчик повинен віддати злодія не пізніше ніж через два тижні до суду, а до суду має утримувати злодія під своїм арештом.

Пункт 3

Якщо пан або прикажчик пійманого з речовими доказами злодія не віддасть до суду, або не справедливо поведеться з чолобитником, такий пан або прикажчик має стати перед судом і привести туди спійманого злодія, і суд, досконало вивчивши справу, має вирішувати про відшкоду-

вання збитків потерпілому, а винуватого покарати у відповідності із законом.

Пункт 6

Якщо яку-небудь людину, що сидить на землі свого пана спіймали на злочинстві, за яке він підлягає смертній карі, то такого спійманого позивач, окрім пана, або прикажчик має доставити до відповідного суду і там шукати справедливості.

Артикул 29

Якщо б хто-небудь вільну або чиюсь людину чоловічої або жіночої статі украв або продав християнину, такого злодія за достовірних доказів повісити або відрубати голову, а коли ж продасть у злодійські нехристиянські руки – четвертувати.

Глава двадцять п'ята

Артикул 1

Що треба пам'ятати суддям перед допитом і тортурами звинувачуваних і підозрюваних осіб

Кожен суддя повинен знати, який то тяжкий гріх під приводом справедливості невинну людину погубити, або скалічити, або позбавити її честі, а щоб цього уникнути, необхідно обмірковувати, у яких справах звинувачуваного необхідно допитувати або піддавати тортурам, а коли його від цього звільнити пам'ятаючи про існування справедливого суду Божого і боячись його страшного суду, щоб невинна кров від їх рук не пролилася, і щоб Божої карі за те не настало; тому з глибокими роздумами і обережністю повинні починати тортури, і коли їх неможливо уникнути, для того, щоб правильно поступати, потрібно діяти у відповідності із нижчезазначеними правовими артикулами.

Артикул 5

Про допит злочинців перед тортурами

Пункт 2

У злочинця необхідно запитати, як його звати, чий син і яке прізвище, де народився, скільки років від роду, якої віри і звання, де раніше жив і для чого сюди прибув, який задум має і мав, чи вчинив він злочин, за який його доставлено до суду, і коли справа буде стосуватися вбивства або крадіжки, то в'яснити, коли і на якому місці вчинив той злочин, яким чином, для чого, сам вчинив його, чи за гроші, що йому за те дано, чи пообіцяне дати, якою зброєю чи засобом убив, які поніс рани, у якій одежі був убитий, скільки грошей і які речі взяв, де їх подів, віддав комусь чи продав; таким же чином будь-якого злочинця треба допитувати, і не тільки про той злочин, на якому його спіймано, але й про те, чи не займався раніше розбоєм і крадіжками, як давно і з ким став займатися крадіжками і розбоєм, кого раніше вбив або обікрав, які

пожитки забрав і де їх подів... Писар всі ті показання має правильно і без будь-яких додатків і опущень записувати.

Пункт 3

При допиті злочинців судді мають бути обережними, щоб вони не вказували, хто їх спільник, ні коли те трапилось, ні місця злочину і нічого іншого ... але мають писати, кого і що злочинець знає, оскільки якщо судді будуть вестися по-іншому, то злочинець може наговорити на невинуватих людей і сказати таке, чого насправді не було; особливо ніхто, а тим паче судові чиновники і службовці, не відважувались підбурювати злочинців зводити наклеп на інших людей, а якби таке трапилось, то такого повинні судити як підбурювача.

Артикул 14

Про судові книги для ведення справ про злочини

Пункт 1

У кожному суді повинні бути дві книги для ведення справ про злочини; в одну книгу заносяться різні скарги і заяви про крадіжку, зроблені в усній або письмовій формі ... а в іншій записують судові рішення, прийняті після розслідування, і ця остання книга називається чорною, тобто такою, у яку записують злочинні справи...

Глава двадцять шоста

Артикул 1

Про магістрати у привілейованих і урядників у непривілейованих містах

Пункт 1

Членами магістратів є: війти, бурмистри, райці, лавники; ці члени повинні обиратися із знатних міщан, совісних, розсудливих, гарної поведінки, бажано освічених, законороджених, знаючих право, не молодших двадцяти п'яти і не старших семидесяти п'яти років, не дуже заможних, бо вони привикли суспільство утискувати, але й не дуже бідних, бо ці через бідність будуть раді служити, а не судити, а середнього достатку і не жадібних; обирати їх мають у звичайний час на зборах усіх міщан, а також цехових людей і усіх посполитих; так само треба обирати ратушних урядників у непривілейованих містах; у ратушах має бути війт і три бурмистри.

Пункт 2

При тих же магістратах і ратушах мають бути й інші урядники, а саме: писар, межових справ комісар або межовщик, городничий, один або два возні, через яких позови, листи і таке інше відсилається; а обирати урядників із таких же вищезазначених гідних людей, а після обрання всі члени і урядники мають прийняти таку ж присягу, як і судді та члени суду...

Якщо б хто-небудь вважав, що рішення магістратського і градського суду є несправедливим і образливим, той має апелювати до належного вищого суду...

Пункт 6

Якщо хто-небудь із магістратських і ратушних урядників або міщан зазнає кривди від війта або інших урядників, то на війта необхідно скаржитись до вищого суду, оскільки він є начальником над іншими урядниками, а на урядників – до того ж магістрату або до ратуші; скривджений вїт може шукати справедливості у тій же ратуші або магістраті, але у такому випадку він не може брати участь у розгляді своєї справи і засідати у тій ратуші або магістраті; таку справу інші члени магістрату або ратуші повинні за совістю і у відповідності з правом розглянути.

Глава двадцять сьома

Артикул 21

Про владу пана над вільним слугою

Пункт 1

Будь-який пан може вільного слугу, що служить за плату, у різних справах використовувати, змушувати й іншому тимчасово передавати для послуг; а те, що таким слугою під час служби у пана буде придбане, але буде розташоване у помісті панському, має належати панові; а коли б за дозволом пана слуга у когось іншого щось заробив, то те має належати йому.

Пункт 2

Вільний слуга, хоча б як довго не служив, та давність не може зробити його невільним...

Пункт 3

Пан може вільного, але неслухняного слугу до закінчення терміну служби звільнити, а за проступки може судити і карати на свій розсуд, тільки щоб не мордував і щоб не скалічив, і, особливо, щоб не умертвив; а якщо пан поступить так жорстоко із вільним слугою, що того буде скалічено або позбавлено життя, то він буде нести відповідальність так само, якби він таке учинив над сторонньою людиною...

Артикул 22

З яких причин невільні люди можуть отримати волю

Невільні і закріпачені люди можуть отримати свободу і бути вільними з таких причин: 1) якщо б їх пан виготовляв фальшиві монети, а вони про те повідомили і доказали б; 2) якщо повідомлять і докажуть, що пана убили або отруїли спадкоємці, щоб заволодіти спадщиною, або що вони знають про те, хто його убив і приховують; 3) коли пана свого на війні або від розбійників порятовують, або ж запобіжать великій шкоді, яка могла б бути заподіяна панові, або коли ж хто-небудь їхнього пана

на війні або у дорозі убив, а вони, його вбивство, законним шляхом будуть шукати помсти; 4) якщо захистять від насилля дочку або дружину пана, або повідомлять про насильство над ними; 5) якщо б під час голоду таких невіільних людей своїх пан вигнав з дому, або пан відмовився б їх утримувати, або вони самі через бідування свого пана втекли від нього і усі ті голодні роки в іншого кормились і там до, суду відповідного звернулися б і повідомили про себе; 6) якщо пан невіільну свою хвору людину прожене з дому або у небезпечному місці покине без поважної на те причини, а та ж людина звернеться до суду і доведе те; 7) якщо б невіільна людина мала двох панів і один би хотів відпустити и на волю, а інший заперечував, то той, що заперечує, має від іншого пана або від самої невіільної людини отримати половину вартості; 8) коли б невіільна людина на землі пана свого або на чужій землі знайшла невідомий скарб, і той скарб або його частина дісталася панові.

Текст подано за виданням: Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. – К. : Вікар, 2002. – С. 164–180.

Семінарське заняття № 5

ПРАВО В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ другої пол. XIX – поч. XX ст.

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо причин, передумов, змісту та значення реалізованих упродовж 60–70-х рр. XIX ст. в Російській імперії буржуазних реформ, що об'єктивно сприяли скасуванню феодально-кріпосницьких відносин і ствердженню капіталістичного суспільно-економічного укладу, а також контрреформ 80–90-х рр. XIX ст., що спричинили суттєве коригування реформаторського курсу та посилення режиму політичної реакції самодержавства.

Навчальні питання

1. Причини та передумови буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст.
2. Правові засади селянської реформи 1864 р. в Україні.
3. Сутність і значення судової реформи 1864 р.
4. Правові засади земської реформи 1864 р. та міської реформи 1870 р.
5. Поліцейська, військова, фінансова та освітня реформи 60–70-х рр. XIX ст.
6. Правові засади контрреформ 80–90-х рр. XIX ст.

Ключові поняття: «реформа», «контрреформа», «буржуазно-капіталістичні відносини», «вільні сільські обивателі», «тимчасовозобов'язані селяни», «дворові люди (селяни)», «державні селяни», «фабричні селяни», «викупна угода», «викупний акт», «ревізська душа», «указний наділ», «інвентарний наділ», «принцип спадково-сімейного землекористування», «принцип позастановості», «принцип змагальності», «присяжні повірені», «інститут мирових суддів», «почесний мировий суддя», «присяжні засідателі», «земства», «земські збори», «земські управи», «гласні земських зборів», «міські думи», «міські управи», «повітове поліцейське управління», «повітовий справник», «становий пристав», «поліцейський урядник», «поліцмейстер», «корпус жандармів», «всестанова загальна військова повинність», «генерал-губернатор», «тимчасовий генерал-губернатор», «земські дільничні начальники».

Теми рефератів

1. Систематизація права України XVIII – першої половини XIX ст.
2. Основні напрямки розвитку державно-правової системи Російської імперії, особливості її функціонування в українських губерніях на поч. XX ст.

3. Основні зміни в праві українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій в умовах I Світової війни.
4. Еволюція правового статусу селянства у контексті реалізації реформи 1861 року.
5. Юридична процедура набуття права власності на землю за селянською реформою 1861 року.
6. Соціальна стратифікація як наслідок селянської реформи 1861 року.
7. Суб'єкти поліцейської діяльності за реформами 60–70-х рр. XIX ст.
8. Інститут присяжних засідателів за судовою реформою 1864 року.
9. Виключні положення 1881 та 1892 рр.
10. Адміністративно-судова контрреформа 1889 року.
11. Інститут тимчасового генерал-губернатора за контрреформами 80–90-х рр. XIX ст.

Методичні вказівки

Під час відповіді на перше питання необхідно з'ясувати причини та визначити передумови буржуазних перетворень у Російській імперії, що були реалізовані царатом протягом 60–70-х рр. XIX ст. Розгляд означеної проблеми доцільно здійснювати в контексті аналізу широкого спектру соціально-економічних проблем, що накопичилися у самодержавній Росії. У середині XIX ст. більшість політичного істеблішменту та широкі кола громадськості дійшли висновку щодо неможливості збереження феодально-кріпосницьких відносин і нагальної необхідності створення розвиненої та узгодженої нормативно-правової бази для ствердження буржуазно-капіталістичних відносин. Характеризуючи специфіку соціально-політичної ситуації в українських землях напередодні буржуазних реформ, студенти обов'язково мають зважити на процеси, що протікали в інших територіях Російської імперії.

Під час визначення правових засад реалізації в українських землях Російської імперії селянської реформи 1861 року необхідно урахувати, що реформування аграрного сектору здійснювалося на основі законодавчих актів загальнонаціонального рівня, а також низки указів і постанов, призначених виключно для українських губерній. На українські терени водночас було поширено дію трьох місцевих положень, що спричинило диференціацію земельних угідь (наділів) та конфіскаційний характер аграрної реформи в окремих регіонах.

Особлива увага має бути приділена Положенню від 19 лютого 1861 року, яким скасовувалася кріпосна залежність селян, декларувалося їх наділення особистими і майновими правами, правом створення органів місцевого самоврядування, а також правами у сфері судочинства. Формально-правова характеристика вищезазначеного

Положення повинна поєднуватися з аналізом існуючого на той час правового механізму реалізації набутої селянством правоздатності. За цих умов особливого значення набуває виявлення особливості правового статусу тимчасовозобов'язаних селян.

Цілісне розуміння селянської реформи 1861 року неможливе без чіткого усвідомлення сутності механізму обчислення викупної суми повного указанного подушного наділу.

Зважаючи на наявність у селянському середовищі спеціальних груп (дворових людей, державних селян, селян дрібнопомісних поміщиків, фабричних селян), необхідно здійснити глибокий сутнісний аналіз законодавчих актів, що визначали специфіку їх правового статусу. Так, варто акцентувати увагу на затяжний характер розробки законів про державних селян, які набули нового статусу лише відповідно до законів від 18 січня 1866 року та 24 листопада 1866 року. Як наслідок, відмова від кріпосницько-поміщицької форми феодального ладу призвела до ствердження державного феодалізму. Дотримання диференційованого підходу під час визначення правосуб'єктності окремих груп селян зумовило збереження у пореформений період суттєвих відмінностей у їх правовому становищі.

Одним з наслідків аграрної реформи 1861 року була глибока стратифікація суспільства. Хоча еволюційний характер перетворень сприяв збереженню політичної влади та економічних привілеїв за дворянством, цей суспільний стан розколовся на землевласницьку буржуазію та дворян-напівкріпосників, які зберегли відробіткову систему. Зважаючи на це, доцільно охарактеризувати привілеї та пільги дворянства, його корпоративну організацію, судово-адміністративні повноваження на місцях тощо. Не менше значення має аналіз обставин появи феномену робітничого класу (фабрично-заводських робітників).

Судова реформа 1864 року належить до найліберальніших буржуазних реформ. Усвідомлення її правової природи неможливо без визначення сутності буржуазних принципів правосуддя (безстановості, змагальності, усності, гласності, незалежності, презумпції невинуватості) і аналізу правового статусу мирових суддів, присяжних і приватних повірених, присяжних засідателів. Попереднє розслідування поділялося на дізнання і попереднє розслідування, скасовувалася система формальних доказів що була замінена системою вільної оцінки за внутрішнім переконанням. Виокремлювалися стадії процесу (підготовчі до суду дії, судове слідство з дебатами сторін, винесення вироку).

Органи земського самоврядування в Україні було створено відповідно до Положення про губернські та повітові земські установи 1864 року. Під час аналізу сутності інституту земства необхідно охарактеризувати

специфіку виборчого процесу до губернських і повітових земських зборів, а також особливість правового статусу їх виконавчих органів – губернських і повітових земських управ. Окремо доцільно зупинитися на системі державного контролю за діяльністю земських установ.

Зміст і напрями міської реформи було визначено Міським положення від 16 червня 1870 року. Під час аналізу специфіки реалізації міської реформи в Україні необхідно визначити динаміку реформаторських потуг, акцентувати увагу на особливостях формування, структурі та компетенції органів міського самоврядування – міських дум (розпорядчих органів) і міських управ (виконавчих органів), а також висловитись щодо обґрунтованості тези про визначення «господарського самоврядування» як єдиної функції органів громадського управління міст. Окремо слід зосередитися на характеристиці інституту міського голови та розглянути механізм взаємодії між органами державної влади і органами міського самоврядування та механізм контролю за діяльністю міських дум і управ.

Поліцейська, військова, фінансова та освітня реформи були зумовлені прагненням скоригувати існуючу систему державного управління в ключових сферах суспільних відносин. Визначаючи обґрунтованість та ефективність реформ, слід окреслити спектр накопичених проблем, на вирішення яких були спрямовані реформаторські потуги самодержавства, проаналізувати правову основу реформ та визначити їх наслідки.

Контрреформи 80–90-х рр. XIX ст. в Російській імперії були спричинені спробою уряду Олександра III запобігти революційним тенденціям. Цілісне розуміння глибини та розмаху політичної реакції неможливо без з'ясування сутності царського маніфесту від 29 квітня 1881 року, Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою від 14 серпня 1881 року, циркуляру міністра внутрішніх справ від 16 жовтня 1881 року, Положення про земських дільничних начальників від 12 червня 1889 року, положень від 1890 року та 1892 року.

Література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000. – 472 с.

Допоміжна

3. Бандурка О. М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.) : [монографія] / О. М. Бандурка, В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Х. : Золота миля, 2012. – 616 с.
4. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / І. Й. Бойко. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. університету, 2013. – 408 с.
5. Гавриленко О. А. Генеза паспортної системи Російської імперії в Україні (XVIII – початок XX ст.) / О. А. Гавриленко // Право та державне управління. – 2012. – № 2 (7). – С. 9–13.
6. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження : монографія / О. М. Головка – Х. : СИМ, 2005.
7. Гуз А. Земство в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності / А. Гуз // Нова політика. – 1996. – № 4.
8. Доморослий В. Українська громада в II Державній думі / В. Доморослий // Віче. – 1998. – № 4. – С. 130–134.
9. Зайцев Л. О. Нормативні засади боротьби з українофільством (історико-правова характеристика Валуєвського циркуляру 1863 року) / Л. О. Зайцев // Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність : матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції, 19–22 вересня 2013 р., м. Феодосія – Київ ; Сімферополь : Універсум, 2013. – С. 298–303.
10. Захарченко П. П. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.) : монографія / П. П. Захарченко. – К., 2008.
11. Історія держави і права України : підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
12. Калугін С. А. Нагляд за діяльністю земського самоврядування в Росії в кінці XIX – на початку XX ст. С. А. Калугін // Вісник Ун-ту внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7., ч. 1. – С. 53–65.
13. Кодан С. В. М. М. Сперанский и систематизация законодательства в России (XIX в.) / С. В. Кодан // Советское государство и право. – 1989. – № 6. – С. 103–110.
14. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М. Г. Коротких. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1989. – 183 с.
15. Кіселичник В. П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.) : монографія / В. П. Кіселичник. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 472 с.
16. Кириченко В. Є. Правова регламентація селянського землеволодіння і землекористування в Україні наприкінці XIX – початку XX століть / В. Є. Кириченко. – Х., 1992.
17. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження : монографія / М. М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.

18. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – 471 с.
19. Нелин А. И. Собрание малороссийских прав 1807 г., его содержание и значение / А. И. Нелин. – К., 1990.
20. Нелін О. І. Про розвиток зобов'язального права на Україні на початку XIX ст. / О. І. Нелін // Пробл. правозн. – 1990. – Вип. 51.
21. Пастухов В. П. Законодавство про виконання судових рішень удореволюційній Росії / В. П. Пастухов // Вісн. Київського ун-ту. Сер.: «Право». – 1969. – Вип. 10.
22. Петрухин И. Л. Меры пресечения в дореволюционной России / И. Л. Петрухин // Сов. государство и право. – 1988. – № 7.
23. Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска / А. Пиджаренко. – К., 1994.
24. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
25. Сидорчук М. О систематизации законодательства в России (1826–1832 гг.) / М. Сидорчук // Правоведение. – 1990. – Вып. 6.
26. Холод Ю. А. Регламентация полицейских заходів за законодавством Російської імперії другої половини XIX ст. / Ю. А. Холод // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2000. – Вип. 11. – С. 197–200.
27. Холод Ю. А. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. / Ю. А. Холод // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 175–181.
28. Шигаль Д. А. Організаційні особливості інституту мирових суддів, введеного за судовою реформою 1864 р. на території українських губерній / Д. А. Шигаль // Проблеми законності. – 2006. – Вип. 82.
29. Ярмиш О. Н. Адміністративно-судова реформа 1889 р. / О. Н. Ярмиш, О. А. Гавриленко // Юридична енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1: А–Г. – С. 55–56.
30. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 288 с.

Пам'ятки права

Заснування судових установ (20 листопада 1864 року) (Витяги)

Введение

1. Власть судебная принадлежит:
Мировым судьям.
Съездам Мировых Судей.
Окружным Судам.
Судебным Палатам и

Правительствующему Сенату в качестве верховного кассационного суда.

2. Судебная власть означенных в предшедшей 1-й статье установлений распространяется на лица всех сословий и на все дела, как гражданские, так и уголовные.

Примечание. Судебная власть духовных, военных, коммерческих, крестьянских и инородческих судов определяется особыми о них постановлениями.

3. Мировой судья есть власть единоличная; съезд мировых судей, окружные суды, судебные палаты и Сенат суть установления коллегиальные.

5. Мировые судьи, их съезды, окружные суды и судебные палаты рассматривают дела по существу; Правительствующий же сенат в качестве верховного кассационного суда, не решая дел по существу в общем порядке судопроизводства, наблюдает за охранением точной силы закона и за единообразным его исполнением всеми судебными установлениями империи.

6. Для производства следствий по делам о преступлениях и проступках состоят Судебные Следователи.

7. Для определения, в уголовных делах, вины или невинности подсудимых, к составу судебных мест, в случаях, означенных в Уставе уголовного судопроизводства, присоединяются Присяжные Заседатели.

8. Для прокурорского надзора при судебных местах состоят Обер-Прокуроры, Прокуроры и их Товарищи.

Раздел I. О мировых судьях и их съездах

12. Мировые Судьи состоят по уездам и по городам. Уезд, с находящимися в нем городами, составляет мировой округ.

14. Мировой округ разделяется на мировые участки, число которых определяется особым расписанием.

15. В каждом мировом участке находится участковый Мировой Судья.

16. В мировом округе, кроме участковых состоят также почетные мировые судьи.

17. Собрание как почетных, так и участковых мировых судей каждого мирового округа составляет высшую мировую инстанцию, именуемую съездом мировых судей.

19. В Мировые Судьи могут быть избираемы те из местных жителей, которые: *во-первых*, имеют не менее 25 лет от роду; *во-вторых*, получили образование в высших или средних учебных заведениях, или выдержали соответствующее сему испытание или прослужили не менее трех лет

в таких должностях, при исправлении которых могли приобрести практические сведения в производстве судебных дел, и, *в-третьих*, если притом они сами или их родители или жены, владеют, хотя бы в разных местах: или пространством земли вдвое против того, которое определено для непосредственного участия в избрании гласных в Уездные Земские Собрания..., или другим недвижимым имуществом, ценою не ниже пятнадцати тысяч рублей, а в городах недвижимою собственностью, оцененною для взимания налога: в столицах не менее шести тысяч, в прочих же городах не менее трех тысяч рублей.

23. Мировые Судьи, как почетные, так и участковые, избираются на три года.

24. Выборы Мировых Судей производятся на Уездных Земских Собраниях.

40. В столичных городах С.-Петербурге и Москве обязанности Уездных Земских Собраний по выборам Мировых Судей возлагаются на Общие Городские Думы.

42. Должность участкового мирового судьи как требующая постоянных занятий и безотлучного пребывания в участке не может быть соединена с другой должностью по государственной или общественной службе.

45. Участковый Мировой Судья, отказавшийся от следующего ему по этой должности содержания, получает название «почетного участкового» Мирового Судьи, сохраняя оное во все время безвозмездного заведывания участком.

50. Почетный мировой судья ... обязан производить суд и расправу по всем делам, подлежащим мировому разбирательству, в тех случаях, когда обе стороны обратятся к его посредничеству.

51. Почетные мировые судьи никаких сумм на содержание и расходы по своей должности не получают.

52. Съезды Мировых Судей собираются в назначенные сроки, для окончательного решения дел, подлежащих мировому разбирательству, а также для рассмотрения, в кассационном порядке, просьб и протестов об отмене окончательных решений Мировых Судей.

Раздел II. Об общих судебных местах

77. Окружной Суд учреждается на несколько уездов и состоит из Председателя и членов.

81. Присяжные Заседатели избираются из местных обывателей всех сословий: *во-первых*, состоящих в Русском подданстве; *во-вторых*, имеющих не менее 25 и не более 70 лет от роду, – и, *в-третьих*,

жительствовавших не менее двух лет в том уезде, где производится избрание в Присяжные Заседатели.

84. В общие списки Присяжных Заседателей вносятся:

- 1) Почетные Мировые Судьи.
- 2) Все состоящие в государственной гражданской службе, по определению от Правительства, в должностях пятого и ниже классов, за исключением:
 - а) членов судебных мест, участковых Мировых Судей, Обер-Секретарей и Секретарей судебных мест, Судебных Приставов и Нотариусов;
 - б) лиц прокурорского надзора при судебных местах;
 - в) Вице-Губернаторов;
 - г) чиновников, занимающих должности Казначеев, а также Лесничих казенных лесов, и
 - д) чиновников полиции вообще.
- 3) Все состоящие на местной службе по выборам дворянских и губернских обществ, кроме Городских Голов.
- 4) Крестьяне, избранные в очередные судьи волостных судов или добросовестные волостных и сельских расправ и равных с ними сельских судов, а также занимавшие беспорочно не менее трех лет должности волостных старшин, голов, сельских старост или другие соответствующую сим должности в общественном управлении сельских обывателей разных наименований, или бывшие церковными старостами.
- 5) Все прочие лица, владеющие землею в количестве не менее ста десятин или другим недвижимым имуществом ценою: в столицах не менее двух тысяч рублей, в губернских городах и градоначальствах не менее тысячи, а в прочих местах не менее пятисот рублей или же получающие жалование или доход от своего капитала, занятия, ремесла или промысла: в столицах не менее пятисот, а в прочих местах – не менее двухсот рублей в год.

85. Не подлежат внесению в списки Присяжных Заседателей:

- священнослужители и монашествующие;
- все военные чины, состоящие в действительной военно-сухопутной или морской службе, а также те из гражданских чиновников, которые находятся при войсках или служат по военносудной части в военном и морском ведомствах, – и учителя народных школ.

86. В списки Присяжных Заседателей не могут также быть вносимы все те, которые находятся в услужении у частных лиц.

110. Судебная Палата учреждается в каждом округе, состоящем из нескольких губерний или областей, по особому расписанию.

114. В составе Правительствующего Сената образуются, для заведывания судебного частью в качестве верховного кассационного суда, два Кассационных Департамента, один для уголовных, другой для гражданских дел.

Раздел III. О лицах прокурорского надзора

124. Прокурорский надзор вверяется обер-прокурорам, прокурорам и их товарищам под высшим наблюдением министра юстиции как генерал-прокурора.

125. При каждом окружном суде и при окружной палате состоит особый прокурор и определенное штатами число товарищей прокурора.

127. При кассационных департаментах Сената состоят обер-прокуроры и их товарищи.

131. По всякому делу, производящемуся в суде гражданском или уголовном, каждый прокурор может заменить своего товарища, приняв это дело на свою ответственность.

135. Предметы занятий лиц, коим вверен прокурорский надзор, ограничиваются делами судебного ведомства.

Раздел VI. Об определении, увольнении и перемещении должностных лиц судебного ведомства

200. В должности по судебному ведомству могут быть определяемы только русские подданные.

201. В должности по судебному ведомству не могут быть назначаемы:

1) состоящие под следствием или судом за преступления или проступки, а равно и подвергшиеся по судебным приговорам за противозаконные деяния заключению в тюрьме или иному более строгому наказанию, и те, которые, быв под судом за преступления или проступки, влекущие за собой такие наказания, не оправданы судебными приговорами;

2) исключенные из службы по суду, или из духовного ведомства за пороки, или же из среды обществ и дворянских собраний по приговорам тех сословий, к которым они принадлежат;

3) объявленные несостоятельными должниками и

4) состоящие под опекою за расточительность.

202. Должности председателей, товарищей председателей и членов судебных мест, в том числе и судебных следователей, а равно чинов прокурорского надзора, обер-секретарей, секретарей и их помощников замещаются ... не иначе как из числа лиц, имеющих аттестаты университетов или других высших учебных заведений об окончании

курса юридических наук или о выдержании экзамена в сих науках или же доказавших на службе свои познания по судебной части.

203. Членами окружного суда могут быть назначаемы лица, служившие по судебной части не менее трех лет в званиях не ниже секретаря окружного суда.

204. В члены окружного суда могут также быть определяемы и присяжные поверенные, состоявшие в сем звании не менее десяти лет и получившие аттестаты советов присяжных поверенных, а также свидетельства судебных мест, при которых они состояли, о точном, исправном и безукоризненном во все сие время исполнении своих обязанностей.

205. Судебными следователями могут сверх лиц, указанных в предыдущих 203 и 204-х статьях, быть назначаемы состоящие при судебных местах кандидаты на судебные должности ..., достигшие двадцатипятилетнего возраста, если они занимались судебною практикою не менее четырех лет и, по удостоверениям председателей судебных мест и состоящих при иных прокуроров, приобрели достаточные познания по следственной части.

206. Председатели и товарищи председателей окружных судов и члены судебных палат определяются из числа лиц, состоявших по крайней мере, три года в судебном ведомстве в должностях не ниже членов и прокуроров окружного суда.

207. Должности председателей судебных палат замещаются лицами, состоявшими по крайней мере три года в судебных должностях не ниже прокурора, или члена судебной палаты, или же председателя, или товарища председателя окружного суда.

210. В должности чинов прокурорского надзора могут быть назначаемы лица, занимавшиеся судебною практикою, для должности товарища прокурора окружного суда – не менее четырех лет; для должности прокурора окружного суда и товарища прокурора судебной палаты – не менее шести лет; для должностей прокурора судебной палаты и товарища обер-прокурора – не менее восьми лет; для должности обер-прокурора – не менее двенадцати лет.

Примечание. К занятиям судебною практикою, дающим право на определение в должности прокуроров и их товарищей, причисляются и занятия присяжных поверенных.

212. Председатели, товарищи председателей и члены окружных судов, в том числе и судебные следователи, и также старшие председатели, председатели департаментов и члены судебных палат назначаются высочайшею властью по представлениям министра юстиции.

216. Сенаторы кассационных департаментов Сената и первоприсутствующие как сих департаментов, так и общего оных собрания назначаются высочайшими именными указами по непосредственному усмотрению императорскою величества.

219. Обер-прокуроры кассационных департаментов Сената и прокуроры судебных палат определяются по представлениям министра юстиции именными высочайшими указами.

221. Товарищи обер-прокуроров и прокуроров судебных палат, а также прокуроры окружных судов определяются по представлениям министра юстиции высочайшей властью.

225. Каждый назначенный в первый раз в должность судьи приводится к особой на это звание присяге духовным лицом своею вероисповедания в публичном заседании всех департаментов или отделений суда, в который поступает...

261. Должностные лица судебного ведомства подвергаются ответственности: или в порядке дисциплинарного производства, или по приговорам уголовного суда.

Раздел IX. О лицах, состоящих при судебных местах

353. Присяжные Поверенные состоят при судебных местах для занятия делами по избранию и поручению тяжущихся, обвиняемых и других лиц, в деле участвующих, а также по назначению в определенных случаях, советов присяжных поверенных и председателей судебных мест.

354. Присяжными поверенными могут быть лица, имеющие аттестаты университетов или других высших учебных заведений об окончании курса юридических наук или о выдержании экзаменов в сих науках, если они сверх того прослужили не менее пяти лет по судебному ведомству в таких должностях, при исправлении которых могли приобрести практические сведения в производстве судебных дел, или не менее пяти лет состояли кандидатами на должности по судебному ведомству (ст. 407), или же занимались судебною практикою под руководством присяжных поверенных в качестве их помощников.

355. Присяжными поверенными не могут быть:

- 1) не достигшие 25-летнего возраста;
- 2) иностранцы;
- 3) объявленные несостоятельными должниками;
- 4) состоящие на службе от правительства или по выборам, за исключением лиц, занимающих почетные или общественные должности без жалованья;
- 5) подвергшиеся по судебным приговорам лишению или ограничению прав состояния, а также священнослужители, лишенные духовного сана по приговорам духовного суда;

6) состоящие под следствием за преступления и проступки, влекущие за собою лишение или ограничение прав состояния, и те, которые, быв под судом за такие преступления или проступки, не оправданы судебными приговорами;

7) исключенные из службы по суду, или из духовного ведомства за пороки, или же из среды обществ и дворянских собраний по приговорам тех сословий, к которым они принадлежат;

8) те, коим по суду воспрещено хождение по чужим делам, и также исключенные из числа присяжных поверенных.

356. Присяжные поверенные приписываются к судебным палатам и избирают место жительства в одном из городов округа той палаты, к которой приписаны.

357. Присяжные поверенные каждого округа судебной палаты избирают из среды себя ... для надзора за всеми состоящими в том округе поверенными особый при судебной палате совет, а также председателя сего совета и товарища председателя, который в случае болезни или отсутствия председателя занимает его место.

360. Избрание совершается по простому большинству голосов. При равенстве голосов, полученных несколькими кандидатами на одну и ту же должность, избранным считается тот, кто прежде записан в список присяжных поверенных.

367. К обязанностям и правам совета присяжных поверенных принадлежат:

1) рассмотрение прошений лиц, желающих приписаться к числу присяжных поверенных или выйти из этого звания, и сообщение судебной палате о приписке их или отказ им в этом;

2) рассмотрение жалоб на действия присяжных поверенных и наблюдение за точным исполнением ими законов, установленных правил и всех принимаемых ими на себя обязанностей сообразно с пользою их доверителей;

3) выдача присяжным поверенным свидетельств в том, что они не подвергались осуждению совета;

4) назначение поверенных по очереди для безвозмездного хождения по делам лиц, пользующихся на суде правом бедности;

5) назначение по очереди поверенных для ходатайства по делам лиц, обратившихся в совет с просьбою о назначении им таковых (ст. 392);

6) определение количества вознаграждения поверенному по таксе в случае несогласия по сему предмету между ним и тяжущимся и когда не заключено между ними письменного условия;

7) распределение между присяжными поверенными процентного сбора, установленного 398-ю статьею сего Учреждения;

8) определение взысканий с сих поверенных как по собственному усмотрению совета, так и по жалобам, поступающим в совет.

368. Совет присяжных поверенных имеет право своею властью подвергать их за нарушение принятых ими на себя обязанностей:

1) предостережениям;

2) выговорам;

3) запрещению отправлять обязанности поверенного в продолжение определенного советом срока, впрочем, не более одного года;

4) исключению из числа присяжных поверенных;

5) преданию уголовному суду в случаях, особенно важных.

Примечание. Исключенные из числа присяжных поверенных лишаются права поступать в это звание во всем государстве.

378. Где нет совета присяжных поверенных или отделения оного, там права и обязанности его принадлежат местному окружному суду.

379. Желаящий поступить в число присяжных поверенных должен подать о том прошение в совет сих поверенных, объяснив в прошении: в каком именно городе избирает он себе место жительства, а также что для поступления его в звание присяжного поверенного нет ни одного из тех препятствий, которые означены в 355-й статье сего Учреждения, с тем, что ежели в последствии откроется противное, то он подлежит не только исключению, из числа присяжных поверенных, но и преданию суду. К прошению прилагаются все документы, необходимые для установления в том, что проситель удовлетворяет условиям, требуемым для поступления в присяжные поверенные.

380. Совет присяжных поверенных, рассмотрев документы, означенные в предшедшей 379-й статье, и приняв в соображение все сведения, которые признает нужными, постановляет или о принятии просителя в число присяжных поверенных, о чем выдается ему надлежащее свидетельство, или же об отказе в принятии.

381. По представлении принятым в присяжные поверенные означенного в предшедшей 380-й статье свидетельства в то судебное место, при коем состоит совет или отделение совета присяжных поверенных, место сие делает распоряжение о приводе его к присяге... Каждый присягает по правилам своего вероисповедания.

382. По приводе к присяге принятый в число присяжных поверенных вносится в список сих поверенных, о чем делается надлежащая надпись на свидетельстве, выданном ему советом, и о принятии его в присяжные поверенные публикуется от судебного места во всеобщее сведение.

383. Присяжные поверенные могут принимать на себя хождение по делам во всех судебных местах округа судебной палаты, к которой они приписаны.

386. Тяжущиеся сохраняют право являться в суд лично, равно как подавать просьбы и другие бумаги и доверять подачу их посторонним лицам, а также объяснять свои дела и требования без обязанности избирать присяжных поверенных.

390. Присяжные поверенные производят гражданские дела или на основании доверенности, данной им тяжущимися, или вследствие объявления, поданного тяжущимся в суд, или по назначению вследствие просьбы тяжущихся советом присяжных поверенных ... или, наконец, по назначению председателя суда...

391. Тяжущийся имеет право означить, доверяет ли он присяжному поверенному ходение по своему делу во всем его объеме до совершенного его окончания или уполномочивает его только на определенное какое-либо действие. Не воспрещается иметь по одному и тому же делу нескольких присяжных поверенных.

393. В делах уголовных присяжные поверенные принимают на себя защиту подсудимых или по соглашению с ними, или по назначению председателя судебного места.

394. Присяжный поверенный, назначенный для производства дела советом или председателем судебного места ... не может отказаться от исполнения данного ему поручения, не представив достаточных для сего причин.

395. Количество вознаграждения присяжных поверенных за ходение по делам зависит от соглашения их с доверителями. Условие о сем должно быть письменное.

407. На каждые три года устанавливается министром юстиции по представлению судебных палат и советов присяжных поверенных особая такса, которая, по утверждении ее в законодательном порядке, публикуется во всеобщее сведение: во 1-х, для означения в судебных решениях количества судебных издержек, подлежащих взысканию с обвиненного по делу в пользу противной стороны за наем поверенного, и во 2-х, для определения количества вознаграждения поверенных в тех случаях, когда тяжущиеся не заключили с ними письменных о том условий.

396. По делам лиц, пользующихся на суде правом бедности, означенное в ч. 1-м предшедшей 396-й статьи взыскание за наем поверенного обращается в пользу того присяжного поверенного, который был назначен советом поверенных для ходения по делу со стороны бедного лица (ст. 367, п. 4).

397. Из вознаграждения, получаемого присяжными поверенными, удерживается со следующей им по таксе суммы известный процент, определяемый одновременно с таксою, для присяжных поверенных,

назначаемых председателями судебных мест для защиты подсудимых. Распределение этой общей суммы делается ежегодно между всеми судебными округами министром юстиции соответственно числу защитников, назначенных председателями из присяжных поверенных, а между поверенными в округах – советами присяжных поверенных.

398. От тяжущегося всегда зависит заменить одного присяжного поверенного другим или принять хождение по делу на самого себя, удовлетворив поверенного за его труды по условию или, при несуществовании оно, по таксе.

399. Присяжным поверенным запрещается покупать или иным образом приобретать права своих доверителей по их тяжбам как на свое имя, так и под видом приобретения для других лиц. Все сделки такого рода признаются недействительными и подвергают поверенных ответственности по постановлению их совета.

400. Присяжный поверенный не может действовать в суде в качестве поверенного против своих родителей, жены, детей, родных братьев, сестер, дядей и двоюродных братьев и сестер.

401. Присяжный поверенный не может не только быть в одно и то же время поверенным обеих спорящих сторон, но и переходить по одному и тому же делу последовательно от одной стороны к другой.

407. Присяжный поверенный не должен оглашать тайн своего доверителя не только во время производства его дела, но и в случае устранения от оно и даже после окончания дела.

402. За пропускание по вине присяжного поверенного узаконенных сроков и всякое другое нарушение установленных правил и форм тяжущийся имеет право, если потерпел от сего какой-либо ущерб, взыскать с поверенного свои убытки чрез тот суд, в котором он вел дело.

403. За умышленные ко вреду доверителей действия присяжные поверенные по жалобе тяжущихся и по исследовании их вины могут, сверх взыскания с них убытков, быть подвергнуты уголовному суду.

Глава 111. О кандидатах на должности по судебному ведомству

407. Окончившие курс юридических наук в высших учебных заведениях, а также лица, имеющие аттестаты о выдержании экзамена в сих науках, могут быть назначаемы кандидатами на должности по судебному ведомству.

408. Кандидаты на должности по судебному ведомству определяются в это звание министром юстиции и распределяются по окружным судам и судебным палатам или же назначаются к лицам прокурорского надзора.

409. Председателям окружных судов и судебных палат предоставляется также право определять к сим местам кандидатов на должности по судебному ведомству.

412. Кандидаты считаются в государственной службе, но штатного жалованья не получают.

414. В свободное от занятий время кандидаты обязаны посещать заседания тех судебных мест, при которых они состоят.

415. Кандидаты на должности по судебному ведомству могут в случае недостатка судебных следователей и крайней в том надобности, быть командированы с разрешения суда для производства следствий по преступлениям и проступкам. При исполнении сих поручений они действуют на правах судебных следователей.

416. При недостатке присяжных поверенных председатели судебных мест могут возлагать на кандидатов защиту подсудимых по делам уголовным, в тех же местах, где нет совета присяжных поверенных, кандидатам может быть, по их желанию или по поручению председателя, предоставляема и защита тяжущихся, пользующихся правом бедности.

420. В столицах, губернских и уездных городах, а в случае надобности и в уездах, состоят Нотариусы, которые заведуют, под наблюдением судебных мест, совершением актов и другими действиями по нотариальной части, на основании особого их Положения.

Текст, подано за виданням: Российское законодательство X–XX веков. Т. 8: Судебная реформа. – М. : Юрид. лит., 1991.

Статут кримінального судочинства (20 листопада 1864 року) ***(Витяги)***

1. Никто не может быть наказан за преступления или проступки, подлежащие ведомству судебных мест, не быв привлечен к ответственности в порядке, определенном правилами сего Устава.

2. Судебное преследование возбуждается как должностными, так и частными лицами.

3. По уголовным делам, подведомственным мировым судебным установлениям, обличение обвиняемых пред судом предоставляется потерпевшим от преступных действий частным лицам, а также полицейским и другим административным властям в пределах, установленных законом (ст. 41, п. 2 и 48).

4. По уголовным делам, подведомственным общим судебным установлениям, обличение обвиняемых пред судом возлагается на прокуроров и их товарищей.

8. Никто не может быть ни задержан под стражей иначе как в случаях, законами определенных, ни содержим в помещениях, не установленных на то законом...

10. Каждый судья и каждый прокурор, который в пределах своего участка или округа удостоверится в задержании кого-либо под стражей без постановления уполномоченных на то мест и лиц, обязан немедленно освободить неправильно лишенного свободы.

14. Никто не может быть наказан за преступление или проступок, подлежащие судебному ведомству, иначе как по приговору надлежащего суда, вошедшему в законную силу.

15. В делах уголовных всякий несет ответственность только сам за себя. В вознаграждении вреда, причиненного преступлением или проступком, за подсудимого могут отвечать и другие лица, но лишь в указанных законом случаях.

21. Оправданный вошедшим в законную силу приговором надлежащего суда не может быть вторично подвергнут следствию и суду по тому же самому преступлению, если бы даже открылись к его изобличению новые обстоятельства.

22. Присужденный вошедшим в законную силу приговором к наказанию или взысканию не может быть вновь судим по тому же делу, хотя бы впоследствии были обнаружены обстоятельства, увеличивающие его вину.

23. Правила, постановленные в статьях 21 и 22-й, не распространяются на те случаи, когда судом будет признано, что прежде состоявшийся приговор был последствием подлога, подкупа или иного преступления.

24. Обвиняемый, о котором дело было прекращено в установленном порядке, но без постановления судебного приговора, может быть привлечен к ответственности по особому о том определению суда, когда прежде истечения срока давности будут обнаружены к его изобличению новые обстоятельства.

25. Открытие доказательств невинности осужденного или понесение им наказания по судебной ошибке свыше меры содеянного признается законным поводом к возобновлению о нем дела в установленном на то порядке.

26. Восстановление чести и прав невинно осужденного допускается во всякое время, несмотря ни на протечение давности, ни на смерть осужденного.

Оправданный решением судебного места имеет право в пределах, установленных законом (ст. 708–784), на вознаграждение за вред и убытки, от неправильного обвинения последовавшие.

Ведомству мировых судей подлежат проступки, за которые в особом уставе о налагаемых ими наказаниях определяются:

- 1) выговоры, замечания и внушения;
- 2) денежные взыскания не свыше трехсот рублей;

- 3) арест на свыше трех месяцев;
- 4) заключение в тюрьме не свыше одного года.

35. Сверх дел, предоставленных разбирательству мировых судей по роду определенных за преступные действия наказаний, ведомству их подлежат собственно для склонения сторон к миру дела, которые хотя и влекут за собой наказания более строгие, но по закону начинаются не иначе как по жалобе потерпевших вред и убытки и могут быть прекращаемы примирением...

42. Мировой судья приступает к разбирательству дел:

- 1) по жалобам частных лиц, потерпевших вред или убытки;
- 2) по сообщениям полицейских и других административных властей (ст. 49);

3) по непосредственно усмотренным им преступным действиям, подлежащим преследованию независимо от жалоб частных лиц.

47. При неимении в виду обвиняемого в том преступном действии, по которому принесена жалоба, или при недостаточности доказательств, подтверждающих обвинение, мировой судья может поручить местной полиции собрать все необходимые по делу сведения, если преступное действие принадлежит к числу тех, которые преследуются независимо от жалоб частных лиц.

48. Лица, потерпевшие от преступного действия вред или убытки, - могут обращаться и прямо в местную полицию, которая обязана произвести разыскание и о последствиях представить мировому судье.

88. Мировой судья разбирает дела изустно и публично.

89. При закрытых дверях разбираются только дела:

- 1) о проступках против прав семейственных;
- 2) об оскорблении женской чести, непотребстве и других бесстыдных или соединенных с соблазном действиях и
- 3) о проступках, преследуемых не иначе как по жалобам частных лиц, когда обе стороны просят о негласном разбирательстве дела.

90. При разбирательстве, дела как обвиняемому, независимо от того, находится ли он налицо или в отсутствии, так и обвинителю или гражданскому истцу предоставляется поручать защиту своих прав поверенным.

91. По предъявлении обвиняемому существа и оснований обвинения мировой судья спрашивает его, признает ли он себя виновным в приписываемых ему действиях.

92. Если обвиняемый не признает себя виновным, то судья выслушивает сначала свидетелей обвинителя, а затем спрашивает и обвиняемого, что может он привести в свое оправдание, и выслушивает как его самого, так и указанных им свидетелей.

100. По выслушивании каждого свидетеля одной стороны мировой судья спрашивает другую, не желает ли она предложить свидетелю какие-либо вопросы.

101. Мировой судья может и по собственному усмотрению предлагать как свидетелям, так и обвинителю и обвиняемому вопросы, необходимые для устранения разноречий и для разъяснения дела.

102. В случае отказа обвиняемого отвечать на предложенные ему вопросы судья, не прибегая к угрозам, обещаниям, ухищрениям или другим вымогательным мерам, переходит к рассмотрению имеющихся в деле доказательств.

105. Осмотры, освидетельствования и обыски производятся или самим мировым судьей, или, по его поручению, чинами местной полиции.

113. Как количество вреда и убытков, так и цена похищенного при разногласии о том сторон определяются мировым судьей по представленным сторонами доказательствам или же по выслушивании мнения сведущих людей.

119. По выслушивании сторон и по соображении всех доказательств, имеющихся в деле, мировой судья решает вопрос о вине или невинности подсудимого по внутреннему своему убеждению, основанному на совокупности обстоятельств, обнаруженных при судебном разбирательстве, а в применении к делу законов руководствуется правилами, постановленными в статьях 12 и 13-й.

250. В делах, которые могут быть прекращаемы примирением сторон, мировой судья обязан склонить их к миру и только в случае неуспеха в том приступить к постановлению приговора в пределах предоставленной ему власти (ст. 33).

120. По признании обвиняемого невиновным мировой судья не медленно отпускает его. Если обвинение было недобросовестное, то судья приговаривает обвинителя к уплате судебных издержек, а в случае просьбы обвиняемого – и к вознаграждению его за понесенные убытки (ст. 32).

124. Приговор мирового судьи считается окончательным, когда им определяются: внушение, замечание или выговор, денежное взыскание не свыше пятнадцати рублей с одного лица или арест не свыше трех дней, и когда вознаграждение за вред или убытки не превышает тридцати рублей.

133. Если обвиняемый в проступке, за который полагается наказание не свыше ареста, не явится и не пришлет поверенного к назначенному сроку или же хотя и пришлет поверенного, но по такому делу, по которому он сам вызывался лично, то мировой судья постановляет заочный приговор.

249. Предварительное следствие о преступлениях и проступках, подсудных окружным судам, производится судебными следователями при содействии полиции и при наблюдении прокуроров и их товарищей.

250. О всяком происшествии, заключающем в себе признаки преступления или проступка, полиция немедленно и никак не позже суток по получении о том сведения сообщает судебному следователю и прокурору или его товарищу.

251. Сведения по преступлениям и проступкам, подлежащим ведомству мировых судей, полиция передаст им по принадлежности.

253. Когда признаки преступления или проступка сомнительны или когда о происшествии, имеющем такие признаки, полиция известится по слуху (народной молве) или вообще из источника не вполне достоверного, то во всяком случае, прежде сообщения о том по принадлежности, она должна удостовериться чрез дознание: действительно ли происшествие то случилось и точно ли в нем заключаются признаки преступления или проступка.

255. Произведенное дознание полиция передает судебному следователю, которому впоследствии сообщает и все дополнительные сведения, собранные ею по тому же предмету. Передавая дознание следователю, полиция доносит о том прокурору или его товарищу.

256. До прибытия судебного следователя полиция принимает меры, необходимые для того, чтобы предупредить уничтожение следов преступления и пресечь подозреваемому способы уклоняться от следствия.

257. Полиция принимает меры к пресечению подозреваемому способов уклоняться от следствия в следующих случаях:

1) когда подозреваемый застигнут при совершении преступного деяния или тотчас после его совершения;

2) когда потерпевшие от преступления или очевидцы укажут прямо на подозреваемое лицо;

3) когда на подозреваемом или в его жилище найдены будут явные следы преступления;

4) когда вещи, служащие доказательством преступного деяния, принадлежат подозреваемому или оказались при нем;

5) когда он сделал покушение на побег или пойман во время или после побега и

6) когда подозреваемый не имеет постоянного жительства или оседлости.

258. В тех случаях, когда полицией застигнуто совершающееся или только что совершившееся преступное деяние, а также когда до прибытия на место происшествия судебного следователя следы

преступления могли бы изгладиться, полиция заменяет судебного следователя во всех следственных действиях, не терпящих отлагательства, как-то: в осмотрах, освидетельствованиях, обысках и выемках, но формальных допросов ни обвиняемым, ни свидетелям полиция не делает, разве бы кто-либо из них оказался тяжело больным и представилось бы опасение, что он умрет до прибытия следователя.

260. При прибытии судебного следователя полиция передает ему все производство и прекращает свои действия по следствию до получения особых о том поручений.

262. Предварительное следствие не может быть начато судебным следователем без законного к тому повода и достаточного основания.

278. Прокуроры и их товарищи предварительных следствий сами не производят, но дают только предложения о том судебным следователям и наблюдают постоянно за производством сих следствий.

279. По производству дознания о преступных деяниях полицейские чины состоят в непосредственной зависимости от прокуроров и их товарищей.

280. Прокуроры и их товарищи имеют право присутствовать при всех следственных действиях и рассматривать на месте подлинное производство, не останавливая, однако, хода следствия.

283. При взятии обвиняемого под стражу судебный следователь об основаниях такого распоряжения немедленно уведомляет ближайшее лицо прокурорского надзора, которое может требовать, чтобы следователь ограничился мерой строгой, если обвиняемый не навлекает на себя достаточного подозрения в преступлении, влекущем за собой лишение всех прав состояния или потерю всех особенных прав и преимуществ.

286. Прокурор или его товарищ может требовать дополнения предварительного следствия по сделанным им указаниям, хотя бы судебный следователь и признал следствие конченным.

288. Каждый судебный следователь производит предварительное следствие в назначенном ему участке уезда или города.

289. Судебный следователь по законным поводам приступает к следствию:

- 1) когда преступное деяние совершено в его участке;
- 2) когда преступное деяние совершено в ином месте, но обнаружилось в его участке, и
- 3) когда в его участке имеет пребывание обвиняемый или подозреваемый в преступном деянии, хотя бы оно было совершено в ином месте.

297. Законными поводами к началу предварительного следствия признаются:

- 1) объявления и жалобы частных лиц;
- 2) сообщения полиции, присутственных мест и должностных лиц;

- 3) явка с повинной;
- 4) возбуждение дела прокурором и
- 5) возбуждение дела по непосредственному усмотрению судебного следователя.

300. Безыменные пасквилы и подметные письма не составляют законного повода к начатию следствия; но если они заключают в себе указание на важное злоумышление или преступное деяние, угрожающее общественному спокойствию, то служат поводом к полицейскому розыску или дознанию, могущему повлечь за собой и само следствие.

301. Объявления лиц, потерпевших от преступления или проступка, признаются жалобами.

303. Жалобы почитаются достаточным поводом к начатию следствия. Ни судебный следователь, ни прокурор не могут отказать в том лицу, потерпевшему от преступления или проступка.

304. Во все время производства следствия принесшей жалобу имеет право:

- 1) выставлять своих свидетелей;
- 2) присутствовать при всех следственных действиях и предлагать, с разрешения следователя, вопросы обвиняемому и свидетелям;
- 3) представлять в подкрепление своего иска доказательства и
- 4) требовать на свой счет выдачи копии всех протоколов и постановлений.

308. Подача объявления или жалобы не налагает обязанности доказывать преступное деяние, но подвергает ответственности за всякое ложное показание.

311. Прокурор и его товарищи могут возбуждать дела как по – доходящим до них сведениям, так и по непосредственно ими усмотренным преступлениям или признакам преступных деяний.

766. Судьи должны определять вину или невинность подсудимого по внутреннему своему убеждению, основанному на обсуждении о совокупности всех обстоятельств дела.

769. При разделении голосов на два или более мнения за основание решения принимается то из них, которое соединяет в себе наиболее голосов; при равенстве их отдается предпочтение мнению, принятому председателем суда, а если мнения разделились так, что голос председателя не может дать перевеса, то тому из равносильных по числу голосов мнению, которое снисходительнее к участи подсудимого.

771. Суд постановляет приговор:

- 1) или об оправдании подсудимого, когда деяние, в коем он был обвиняем, признается недоказанным, не подлежащим вменению по законным причинам или невоспрещенным законами под страхом наказания;

2) или об освобождении подсудимого от суда, когда преступное его деяние покрывается давностью, милостивым манифестом или другой законной причиной прекращения дела;

3) или же, наконец, о наказании подсудимого, когда он изобличается в таком преступном деянии, которое ему вменяется в вину и от ответственности за которое он не может быть освобожден.

774. При определении наказания на основании законов суду предоставляется право по обстоятельствам, уменьшающим вину подсудимого, смягчить наказание одной или двумя степенями, переходя притом и к ближайшему низшему роду наказаний, если в высшем по Уложению о наказаниях нет степени, ниже назначенной в законе за преступное деяние подсудимого.

775. В чрезвычайных случаях когда представляются особые уважения к облегчению участи подсудимого, суду дозволяется хода тайствовать пред императорским величеством чрез министра юстиции о смягчении наказания в размере, выходящем из пределов судебной власти (ст. 774), или даже о помиловании подсудимого, вовлеченного в преступление несчастным для него стечением обстоятельств.

780. Оправданному подсудимому дозволяется просить вознаграждения за вред и убытки, причиненные ему неосновательным привлечением его к суду.

783. Оправданный подсудимый не лишается права искать вознаграждения и с должностных лиц, в том числе и судебного следователя и прокурора, если может доказать, что они действовали пристрастно, притеснительно, без законного повода или основания или же вообще недобросовестно.

В делах, рассматриваемых с участием присяжных заседателей, председатель суда, вручая их старшине вопросный лист, объясняет им:

1) существенные обстоятельства дела и законы, относящиеся к определению свойства рассматриваемого преступления или проступка, и

2) общие юридические основания к суждению о силе доказательств, приведенных в пользу и против подсудимого.

802. Председатель суда в случае надобности восстановить обстоятельства, неправильно изложенные сторонами или истинный разум закона, не точно ими истолкованного, не должен в объяснениях своих ни обнаруживать собственного своего мнения о вине или невинности подсудимого, ни приводить обстоятельств, не бывших предметом судебного состязания.

804. Председатель суда заключает свое объяснение напоминанием присяжным заседателям, что они должны определить вину или невинность подсудимого по внутреннему своему убеждению, основанному на обсуждении в совокупности всех обстоятельств дела, и что,

в случае осуждения подсудимого, они могут, если найдут достаточные к тому основания, признать его заслуживающим снисхождения.

805. Никакие акты из письменного производства присяжным заседателям не передаются, но председатель суда предуведомляет их, что если они пожелают выяснить какое-либо обстоятельство в деле, то могут возвратиться для сего в зал заседания.

806. Для совещания присяжные удаляются в назначенную для сего комнату, в которую вход охраняется стражей. Выходить из этой комнаты в какую-либо другую, кроме зала заседания, присяжные не могут без разрешения председателя суда.

810. Сосчитав вслух голоса утвердительные и отрицательные, старшина присяжных означает против каждого вопроса последовавшее решение.

811. Решение каждого вопроса должно состоять из утвердительною «да» или отрицательною «нет» с присовокуплением того слова, в котором заключается сущность ответа. Так, на вопросы «Совершилось ли преступление? Виновен ли в нем подсудимый? С предумышленной ли он действовал?» утвердительные ответы должны быть: «Да, совершилось. – Да, виновен. – Да, с предумышлением».

812. Когда присяжные заседатели признают, что одним утверждением или отрицанием невозможно с точностью выразить их мнение, то они могут дать надлежащее значение ответу, прибавлением к установленным выражениям некоторых слов, напр.: «Да, виновен, но без предумышления».

813. Присяжные заседатели должны склонять свои мнения к единогласному решению. Если по надлежащем совещании разномыслие между ними не устранился, то предложенные вопросы разрешаются ими по большинству голосов: при разделении же голосов поровну принимается то мнение, которое последовало в пользу подсудимого.

814. Если по возбужденному самими присяжными заседателями вопросу о том, заслуживает ли подсудимый снисхождения, окажется шесть голосов утвердительных, то старшина присяжных к данным ответам присовокупляет: «Подсудимый по обстоятельствам дела заслуживает снисхождения».

818. Если суд единогласно признает, что решением присяжных заседателей осужден невинный, то постановляет определение о передаче дела на рассмотрение нового состава присяжных, решение которых почитается уже, во всяком случае, окончательным.

819. По решению присяжных заседателей, оправдывающему подсудимого, председатель суда немедленно объявляет его свободным от суда и от содержания под стражей, если он состоит под арестом.

820. По обвинительному решению присяжных заседателей председатель суда предлагает прокурору или частному обвинителю предъявить заключение относительно наказания и других последствий виновности подсудимого, признанной присяжными.

823. Подсудимый и защитник его не вправе отвергать достоверность действий, признанных присяжными заседателями, но могут только доказывать, что эти действия не запрещены законом или что закон не может иметь применения за давностью, милостивым манифестом или другими причинами, или же что вознаграждение, требуемое гражданским истцом, незаконно или слишком велико.

824. Подсудимый и его защитник могут ходатайствовать пред судом о смягчении наказания, требуемого прокурором или частным обвинителем.

Текст подано за виданням: Российское законодательство X–XX веков. – М. : Юрид. лит., 1991. – Т. 8: Судебная реформа.

***Положення про земських дільничних начальників
(12 липня 1889 року)
(Витяги)***

47. Земские начальники исполняют обязанности мировых судей...

48. Ведомству Земских начальников, в порядке гражданского судопроизводства, подлежат дела, указанные в Правилах о производстве судебных дел, подведомственных Земским Начальникам и Городским судьям (ст. 20).

49. Ведомству Земских Начальников, в порядке уголовного судопроизводства, подлежат дела, указанные в Правилах о производстве судебных дел, подведомственных... (ст. 62, 163).

69. В каждом уезде состоит Уездный Съезд.

70. В Уездном Съезде полагаются два Присутствия: административное и судебное.

73. Судебное Присутствие Съезда образуется под председательством Уездного Предводителя Дворянства ... из Уездного Члена Окружного Суда, Почетных Мировых Судей, Городских Судей и Земских Начальников.

88. На Уездный Съезд возлагаются обязанности Съезда Мировых Судей ... а также избрание Городских Судей для присутствования в установлениях...

89. По делам судебным, к ведению Уездного Съезда относятся: пересмотр решений Волостными Суди дел, указанных во Временных Правилах о Волостном Суде в местностях, в которых введено настоящее

положение (ст. 30–32) и рассмотрение жалоб и отзывов по делам гражданским и уголовным, подлежащим разбирательству Земских Начальников и Городских Судей, в случаях, предусмотренных Правилами о производстве этих дел.

В каждой губернии полагается Губернское Присутствие.

Губернское Присутствие состоит, под предводительством Губернатора, из Губернского Предводителя Дворянства, Вице-Губернатора, Прокурора, находящегося в губернском городе Окружного Суда или его Товарища и двух Непременных Членов. Сверх того в состав Губернского Присутствия приглашается на правах членов, для участия в рассмотрении судебных дел, переносимых в него уездных судов, председатель или член местного Окружного Суда.

123. По судебным делам Губернскому Присутствию принадлежит разрешение протестов и просьб об отмене окончательных приговоров и решений Уездных съездов.

130. При рассмотрении и решении судебных дел, указанных в ст. 123, Губернское Присутствие руководствуется Правилами о порядке производства судебных дел, подведомственных Земским начальникам Городским Судьям.

Текст подано за виданням: Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 424–427.

Семінарське заняття № 6

ПРАВО УКРАЇНИ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917–1921 рр.)

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо умов відродження української державності під час революційно-визвольних змагань у 1917–1921 рр., а також специфіки етапів державно-правового будівництва в означений період.

Навчальні питання

1. Держава і право Української Народної Республіки доби Центральної Ради.
2. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського.
3. Українська Народна Республіка за часів Директорії.
4. Держава і право Західноукраїнської Народної Республіки. Державно-правове значення злуки УНР та ЗУНР.
5. Державно-правова розбудова радянської України (кінець 1917–1920 рр.).

Ключові поняття: «Центральна Рада», «універсали Центральної Ради», «Генеральний Секретаріат», «Українська Народна Республіка», «гетьманат», «державна варта», «Директорія», «повітові та губернські комісари», «Конгрес трудового народу України», «Західноукраїнська Народна Республіка», «Державний секретаріат».

Теми рефератів

1. Політико-правові зміни в Україні в умовах буржуазно-демократичної революції в Росії (лютий-листопад 1917 р.).
2. Законодавство Центральної Ради.
3. Генеза та еволюція органів державної влади УНР.
4. Охоронні формування УНР часів Центральної Ради.
5. Система судочинства в УНР.
6. Правовий статус гетьмана в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.).
7. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.).
8. Державно-правова розбудова УНР періоду Директорії (листопад 1918 – листопад 1920 рр.).
9. Дипломатична діяльність ЗУНР.
10. Українська делегація на Паризькій мирній конференції.
11. Створення та діяльність Державної жандармерії ЗУНР.
12. Донецько-Криворізька республіка.

13. Державні утворення у Криму в середині 1918–1920 рр.
14. Основні риси державного права радянської України (кінець 1917 – 1920 рр.).
15. Охоронно-репресивні органи УСРР у 1917–1920 рр.

Методичні вказівки

Висвітлюючи перше питання, студенти мусять охарактеризувати історичні умови генези Центральної Ради як загальнонаціональної громадсько-політичної інституції, що мала на меті втілення невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження державності. Особливу увагу слід приділити періодизації діяльності Центральної Ради, що неможливо без з'ясування змін у її правовому статусі, а також сутнісного аналізу проголошених в універсалах політико-декларативних положень, особливостей законотворчої діяльності і практичних заходів, спрямованих на розбудову української держави. У цьому контексті доцільно простежити еволюцію поглядів лідерів Центральної Ради від підтримки ідеї національно-територіальної автономії до проголошення «самостійної, ні від кого не залежної держави».

Цілісне уявлення щодо правової природи Української Народної Республіки часів Центральної Ради можливо сформулювати лише за умови виявлення специфіки організації державної влади. Зокрема, варто з'ясувати, чи існували правові підстави для визначення Центральної Ради як представницького органу (парламенту), чи притаманні Генеральному Секретаріату (Раді народних міністрів) класичні ознаки виконавчого органу (уряду), чи було вичерпно розмежовано компетенцію місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, чи були обґрунтованими зовнішньополітичні орієнтири української дипломатії, чи було чітко визначено правові засади військового будівництва та наскільки ефективними виявилися спрямовані на втілення військової доктрини заходи, чи було забезпечено розбудову збалансованої правоохоронної системи та системи судочинства. Для цього необхідно піддати аналізу зміст законів УНР. Особливого значення для розуміння спрямованості законотворчої діяльності Центральної Ради має ознайомлення з текстом Конституції УНР від 29 квітня 1918 році, а також виявлення обґрунтованості скасування права власності на землю та смертної кари, надання національно-персональної автономії національним меншинам тощо. Насамкінець варто висловити думку щодо наявності за часів існування Центральної Ради збалансованої доктрини державно-правового розвитку та наявності ефективного механізму держави.

Готуючись до висвітлення другого питання, необхідно з'ясувати причини та передумови приходу до влади гетьмана П. Скоропадського. У цьому контексті доцільно подискутувати щодо наявності підстав для кваліфікації обставин проголошення гетьманату як перевороту. Особливу увагу необхідно приділити формально-правовому аналізу положень «Грамоти до всього українського народу» від 29 квітня 1918 року та Закону «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року, що дає можливість визначити форму державного правління. Під час вивчення системи центральних та місцевих органів державної влади слід охарактеризувати їх структуру, повноваження і ступінь розмежування компетенції. Доцільно порівняти підходи Української гетьманської держави та Української Народної Республіки часів Центральної Ради щодо організації системи судочинства, зовнішньополітичної діяльності та військового будівництва.

Під час розгляду третього питання необхідно охарактеризувати обставини краху Української гетьманської держави. Особливе значення для розуміння правової природи Директорії має аналіз положень Декларації від 26 грудня 1918 року, де, зокрема, було закріплено «трудовий» принцип управління державою. Оскільки специфіка Директорії наглядно виявилася у скликанні Конгресу трудового народу, то варто здійснити компаративний аналіз засад його діяльності з традиціями організації діяльності Центральної Ради, яка свого часу також претендувала на статус парламенту (або ж передпарламенту). Особливою подією для розуміння еволюції Української Народної Республіки часів Директорії стала ухвала Радою народних міністрів УНР Декларації від 12 серпня 1919 року, що символізувала прагнення до втілення європейської моделі державного будівництва. Зважаючи на це, варто зосередитися на виявленні специфіки організації державної влади та територіального устрою упродовж серпня 1919 р. – листопада 1920 р. Аналізуючи законодавство часів Директорії, необхідно з'ясувати, яким чином усувалися колізії з попередніми та паралельними системами законодавства, а також виявити наявність підстав для кваліфікації законодавства «другої» УНР як «законодавства перехідного періоду».

Під час підготовки четвертого питання варто з'ясувати причини дезінтеграції Австро-Угорської імперії, що об'єктивно сприятиме кращому розумінню умов проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Характеризуючи державно-правову природу ЗУНР, не обхідно виявити специфіку побудови системи центральних та місцевих органів влади, а також розкрити порядок формування системи судочинства. Особливу увагу доцільно приділити визначенню спонукальних мотивів та історичного значення об'єднання («злуки»)

Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою у соборну Українську Державу.

Для висвітлення п'ятого питання студентам варто проаналізувати процеси виникнення Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів як органів керівництва революційним рухом, звернути увагу на спроби більшовиків легітимно усунути Центральну Раду. На особливу увагу заслуговує розгляд матеріалів I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, проголошення України республікою Рад (12 грудня 1917 року). Особливу увагу варто приділити огляду надзвичайних органів радянської влади та надати характеристику основних інститутів права УСРР у період, що розглядається.

Література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – 799 с.

Допоміжна

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
2. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / І. Й. Бойко. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. Університету, 2013. – 408 с.
3. Веденєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки : навч. посіб. / Д. В. Веденєєв. – К. : Наук.-вид. від. НА СБ України, 2007. – 260 с.
4. Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії: становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки / Д. Веденєєв, Д. Будков. – К. : К. І. С., 2006. – 296 с.
5. Гавриленко О. А. Органи охорони громадського порядку періоду Центральної Ради / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1998. – № 3–4. – С. 126–137.
6. Даниленко Ю. О. Жандармерія та її роль у захисті Західноукраїнської Народної Республіки / Ю. О. Даниленко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: «Юридические науки». – 2012. – Т. 25 (64), № 1. – С. 225–230.
7. Єфремова Н. В. Суд і судочинство в УНР, Українській державі, ЗУНР (1917–1920 рр.) / Н. В. Єфремова, Б. Й. Тищик, В. Т. Марчук. – Одеса – Львів, 2007.
8. Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917–1921 рр. : монографія / І. М. Заріцька ; за заг. ред. І. Б. Усенка. – К., 2010.

9. Землянська В. Судове законодавство Директорії / В. Землянська // Право України. – 2000. – № 1.
10. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – 445 с.
11. Копиленко О. Л. З досвіду законотворчості УНР та Української держави / О. Л. Копиленко // Право України. – 1995. – № 5–6.
12. Копиленко О. Л. Держава і право України 1917–1920 рр. Центральна Рада. Гетьманат. Директорія / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 206 с.
13. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – 116 с.
14. Кульчицький В. С. Генезис та еволюція української конституції / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко. – Львів, 2007.
15. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів, 1996.
16. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
17. Логвиненко І. А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады / І. А. Логвиненко. – Глобино : Полиграфсервис, 2000. – 96 с.
18. Логвиненко І. А. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та наслідки / І. А. Логвиненко, О. А. Гавриленко // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених : науково-практичний збірник. – 2000. – № 3. – С. 2–10.
19. Мироненко О. М. Світоч української державності : Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К. : НАНУ, 1995. – 328 с.
20. Мищак І. До історії законотворчості Західноукраїнської Народної Республіки / І. Мищак // Право України. – 2008. – № 10. – С. 156–163.
21. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
22. Рогожин А. Й. Земельне законодавство Центральної Ради / А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1994. – Вип. 2.
23. Рум'янцев В. О. Українська державність у 1917–1922 рр. (форми і проблеми розбудови) / В. О. Рум'янцев. – Х. : Основа, 1996. – 545 с.
24. Ситник О. Досвід державного будівництва ЗУНР як вияв прагнення до соборності українських земель [Електронний ресурс] / О. Ситник, М. Кузишин. – Режим доступу : <http://www.iai.donetsk.ua>
25. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук. – Х. : Ун-т внутр. справ, 2000. – 462 с.
26. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко. – Коломия : Світ, 1993. – 119 с.
27. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство) / Б. Й. Тищик // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 44–47.
28. Чалий В. Українська держава 1917–1920 років як суб'єкт міжнародного права / В. Чалий // Нова політика. – 1996. – № 1.

Пам'ятки права

Закон Центральної Ради «Про порядок видання законів» 8 грудня 1917 року

I.

До сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її конституції, виключне і неподільне право видавати закони для Укр. Нар. Респ. належить Українській Центральній Раді.

II

1) Всі закони і постанови, які мали силу на території Укр. Нар. Респ. до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Укр. Ц. Ради, мають силу і надалі, яко закони і постанови Укр. Нар. Республіки.

2) Право видавати розпорядження в обсягу урядування, на основі законів, належить Генеральним Секретарям Укр. Н. Республіки.

3) До видання таких розпоряджень зостаються в силі розпорядження Російського Правительства, які були видані до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони не змінені або не скасовані Укр. Ц. Радою та Ген. Секретаріатом.

III

1) До прийдучих змін законодавчим порядком полишаються в силі і всі державні уряди і установи, які зостаються на території У.Н.Р. по день 7 листопада 1917 року з дотеперішнім їх ділокругом, урядженням і штатами, яко уряди і установи У.Н.Р.

2) Це положення тим часом, до погодження з іншими частинами Рос. Федерації, має стійність і для урядів і установ, які обіймають тільки почасті територію У.Н.Р., і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на українську територію.

3) Всі особи, які займали посади державної служби по день 7 падолисту 1917 р. на території У.Н.Р., чи то за призначенням рос. правительства, чи то за обранням органами самоврядування, зостаються на своїх урядах, без особливих прохань чи заяв.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т.2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 32–33.

Закон Центральної Ради
«Про випуск державних кредитових білетів УНР»
(6 січня 1918 року)

1. Кредитові білети У.Н.Р. випускаються Державним Банком У.Н.Р. в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками У.Н.Р. від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки.

2. Розмір випуску кредитових білетів не повинен ні в якому разі перевищати половини річної суми прибутків від монополій.

3. Випуски кредитових білетів можуть бути зроблені лише законодавчим шляхом.

4. Кредитові білети У.Н.Р. випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів.

5. Українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою, являються законним сплатним засобом і обов'язково повинні прийматися при всіх оплатах.

6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах.

7. Розмін і обмін українських кредитових білетів на російські і навпаки російських на українські обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без якого-небудь комісійного за розмір і обмін винагородження.

8. Обмін українських кредитових білетів одної вартости на другу, а також ветхих білетів на нові переводиться в установах Українського Державного Банку і Скарбницях.

9. Одночасно з випуском в народній обмін кредитових білетів належить оголошувати про прикмети їх неплатности в разі їх попсування.

10. За фальшування українських кредитових білетів винуваті караються позбавлення прав і каторгою.

11. Генеральному Секретарю фінансів надається право виробити зразки кредитових білетів У.Н.Р. і опис їх оголосити до загальної відомости.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogojin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 33.

Закон Центральної Ради
«Про національно-персональну автономію»
(9 січня 1918 року)

Ст. 1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію: тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в межах Української Народної Республіки. Це є невід'ємним правом націй і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в цьому.

Ст. 2. Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш, як 10 тис. громадян УНР без різниці полу і віри, необмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до данної нації. Генеральний суд розглядає заяву в публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців з дня її подання, сповіщає про свою постанову Генеральний Секретаріат і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд парламенту УНР.

Ст. 3. Для здійснення зазначеного в ст. 1 права громадяни УНР, що належать до даної нації, утворюють на території УНР

Національний союз. Членами кожного Національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загального відома, і кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього з огляду на заяву про неналежність його до данної нації.

Ст. 4. Національний союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, яка встановлюється точно в порядку, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Національному союзу виключно належить право представництва данної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадянськими установами. Законодавчі постанови, які видаються національними зборами, в межах компетенції Національного союзу (ст. 9), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

Ст. 5. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування відчисляється в розпорядження Національного союзу на справи, якими він завідує із сум, призначених на ці справи, певні частини, пропорційні кількості членів данного Національного союзу.

Ст. 6. Національний союз визначає свій щорічний бюджет і має право оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування; за своєю відповідальністю робити позики і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного союзу.

Ст. 7. Обсяг справ, належних до компетенції Національного союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ визначаються постановою Установчих зборів данної нації, котрі разом з цим визначають порядок зміцнення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного союзу, належать до розгляду, затвердження Установчими зборами УНР, або її парламенту.

Примітка. Розбіжності, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими зборами і Установчими зборами УНР, або її парламентом розв'язуються погоджуючою комісією, яка складається з рівного числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне затвердження Установчих зборів УНР або її парламенту.

Ст. 8. Національні Установчі збори утворюються з членів, обраних належними до данної нації громадянами УНР, котрим виповнилось 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з дотриманням принципу пропорційного представництва.

Ст. 9. Органи Національного союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного союзу є Національні збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в ст. 8. Вищим виконавчим органом союзу є Національна рада, яка обирається Національними зборами і перед ними відповідає.

Ст. 10. Усі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного союзу з одного боку та органами державного урядування місцевого самоврядування і інших Національних союзів, – з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький ; за ред. В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р – С. 34–35.

***Земельний закон, затверджений
Українською Центральною Радою
(18 січня 1918 року)***

Розділ I. – Загальні засади.

1. Право власности на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народньої Республіки віднині касується.

2. Всі ці землі з їх водами, надземними і їх підземними природними багатствами стають добром народу Української Народньої Республіки.

3. На користування цим добром мають право всі громадяни Української Народньої Республіки без різниці полу, віри і національності, з додержанням правил цього закону.

4. а) Верховне порядкування всіма землями з їх водами, надземними і підземними багатствами належить, до скликання Української Установчої Ради, Українській Центральній Раді.

б) Порядкування в межах цього закону належить: землями міського користування згідно з §§ 6 і 7 – органам міського самоврядування; іншими – сільським громадам, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам, в межах їх компетенції.

5. На верховний і місцеві органи порядкування землею покладається:

а) забезпечення громадянам їх прав на користування землею;

б) охорона природних багатств землі від виснаження і вживання заходів до зросту цих багатств.

Розділ II. – Основні засади користування поверхнею землі.

6. Користування поверхнею землі дозволяється:

а) для загально-громадського господарства, коли органи державної влади, органи міського самоврядування або земельні комітети організують і ведуть різні корисні підприємства загального або місцевого громадського значіння;

б) для приватно-трудоного господарства, яке ведеться власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами;

Примітка. Тимчасово в виключних випадках наймана праця може вживатись згідно з правилами, які встановлюють земельні комітети.

в) під оселі й будівлі окремим особам, товариствам або громадським установам для мешкання, або для торговельних і промислових підприємств.

7. Органам державної влади, органам міського самоврядування і їх союзам та земельним комітетам надається право повертати і призначати потрібні площі земель для громадського користування з метою:

- а) охорони природних багатств землі від виснаження і для більш раціонального їх використання;
- б) визискування багатств землі і повернення прибутків з них на загально-громадські потреби;
- в) заведення досвідних і зразкових полів, розсадників, питомників і селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загально-корисних установ;
- г) будування залізниць і інших шляхів.

8. Землі нарізуються земельними комітетами в приватньо-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам, які встановлюють правила порядкування одведеними їм землями з додержанням вимог цього закону.

9. Нормою наділення для приватньо-трудових господарств повинна бути така кількість землі, на якій сім'я, або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевости способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства.

10. Встановлення цієї норми й урівнення в користуванні землею проводиться земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і з затвердження центрального органу державної влади.

11. Садибні участки під різні будівлі й підприємства нарізуються згідно з правилами, встановленими державними органами, органами міського самоврядування і земельними комітетами.

12. Ніякої платні за користування землею не повинно бути.

Примітка. Оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми, або надзвичайні доходи, які залежать від природних якостей участка, його близости до торговельних центрів і шляхів та інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів хозяйства.

13. Строки користування землею встановлюються сільськими громадами й товариствами на підставі правил, встановлених земельними комітетами згідно з цим законом.

Примітка. Право користування може переходити в спадщину.

14. Передача права на користування участком землі можлива лише з дозволу громад і земельних комітетів.

15. У частки приватньо-трудового користування, на котрих зовсім припиняється господарство, або заводиться нетрудове, переходять в порядкування громад і земельних комітетів.

16. При зміні господарів участків землі, всі заведені попереднім господарем і невикористані земельні поліпшення й меліорації оплачуються йому новим господарем.

17. Сільські громади й товариства хліборобів за порядкування землею відповідають перед земельними комітетами.

18. Для переведення заходів до охорони й розвитку багатств землі, закладається Державний Меліоративний фонд.

19. Для допомоги нормальному розвитку сільського господарства, державою організується сільсько-господарський кредит.

Розділ III. – Переходові міри.

20. Вивласнення всіх земель з їх водами, надземними і підземними природними багатствами в межах Української Народньої Республіки переводиться без викупу.

21. За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів залишаються в користування участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т. и.

в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сім'ї можуть обробити.

Примітка. Трудові сади, виноградники, хмільники й т. и. залишаються в користуванні бувших власників і не врізуються.

22. Всі землі, які до видання цього закону були в розпорядженню органів місцевого самоврядування і різних громадських та наукових установ, в порядку ст. 7-в. (основних засад) залишаються в їх користуванню з постанов повітових земельних комітетів.

23. Садибні участки землі під оселями і різними господарськими торговельними й промисловими підприємствами залишаються в користуванню власників у кількості, яка встановлюється земельними комітетами чи органами міського самоврядування по приналежності (ст. 4).

24. Всі інші землі, не зазначені в §§ 21, 22 і 23, переходять до порядкування земельних комітетів.

25. Одночасно з цими землями від власників переходять до розпорядження земельних комітетів живий і мертвий сільсько-господарський інвентар і будівлі, за винятком тієї кількості їх, котра конче потрібна їм для життя й ведення приватньо-трудового господарства чи торгових і промислових підприємств, згідно з ст. 23.

26. Зазначені в § 25 землі поділяються земельними комітетами на дві частини:

а) на землі для загально-громадського господарства, згідно з ст.ст. 6 і 7, і

б) на землі для приватньо-трудового користування.

27.3 земель, призначених для приватньо-трудоного користування, в першу чергу задовольняються потреби місцевої малоземельної та безземельної хліборобської людности і в другу – потреби місцевої нехліборобської й немісцевої людности.

Примітка. Малоземельними вважаються такі хлібороби, площа землі котрих не задовольняє споживчих потреб їхніх сімей, при веденню господарства звичайним для своєї місцевости способом.

28. Наділення провадиться по нормі, встановленій в порядку ст. 9 і 10 (основних засад).

29. Урівнювання в користуванню землею провадиться шляхом:

а) оподаткування лишків землі поверх встановленої норми відповідно чистого доходу з них;

б) оподаткування надзвичайних доходів з землі, які залежать від природних якостей участка або близости до торговельних центрів і інших соціально- економічних умов, незалежних від праці господарів цих хазяйств;

в) розселення, або зміни меж, участків і їх розмірів.

30. Землі, які залишаються після наділення місцевої людности по установлених нормах, доки буде вироблено центральними органами земельної реформи план розселення й переселення, можуть даватись в користування місцевій людності поверх цих норм на умовах, установлених земельними комітетами.

31. Земля для засіву буряків і інших рослин, за якими буде визнано особливе значіння, нарізується в приватньо-трудоное користування з умовою не зменшувати площі цих культур.

32. Висококультурні господарства передаються цілими в користування товариствам або сільським громадам, котрі будуть вести господарство спільно, по планах затверджених земельними комітетами. На таких самих умовах без поділу передаються в користування сади, хмільники, виноградники й таке инше.

Племенні розсадники й питомники, селекційні та досвідні поля і станції переходять цілими в порядкування земельних комітетів, котрі або самі ведуть на них хазяйнування, або передають їх органам місцевого самоврядування та науковим закладам.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 40–44.

**Мирний договір між Українською Народною Республікою з одної,
а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною
з другої сторони (9 лютого 1918 року)
(Витяги)**

Тому, що Український Народ в протязу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання привернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мировий договір з правительством Української Народної Республіки; вони хотять цим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. ...

Стаття I.

Українська Народна Республіка з однієї і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, які заключають договір, вирішили жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття II.

1) Між Українською Народною Республікою з однієї і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничити- муть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Далі на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда, загально по лінії Білгорай – Цебогшин – Красностав – Пугачів – Радин – Межирічче – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Каменець-Литовськ – Прушани – Вигоновське Озеро.

Подрібно установлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненням бажань населення.

3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала граничити ще з якою іншою державою Почвірного Союзу, то щодо того застерігаються окремі умови.

Стаття III.

Опорожнювання зайятих областей почнеться негайно по ратифікації цього мирового договору.

Спосіб переведення спорожнення і передачі спорожнених областей означуть повновласники інтересованих сторін.

Стаття IV.

Дипломатичні і конзулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення конзулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття V.

Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх воєнних коштів, тобто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI.

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хіба би вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у зв'язку, позлагоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статті.

Стаття VII.

(Подається у вільному викладі.)

Ця стаття регулює економічні зв'язки України з Центральними державами, зокрема, визначає курс української валюти по відношенню до німецької марки та австрійської крони, митні тарифи тощо.

Стаття VIII.

Привернення публічних і приватних правних зносин, вимога воєнних полонених і цивільних інтернованих, справа амнесії, як також справа поступовання з торговельними кораблями, що попали у владу противника, упорядкуются з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять щодо суті складову частину нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним вступають у силу.

Стаття IX.

Умови, прийняті в оцьому мировому договорі, творять неподільну цілість.

Стаття X.

При толкуванні цього договору для зносин між Україною і Німеччиною є міродайним український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною український, німецький і угорський текст, для зносин між Україною і Болгарією український і болгарський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцеві постанови.

Нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоріше у Відні.

Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в ньому нічого іншого не поставлено.

На доказ того повновласники цей договір підписали і свої печаті приложили.

Текст подано за виданням: Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К., 1992. – С. 190–193.

**Закон Центральної Ради
«Про громадянство Української Народної Республіки»
(2 березня 1918 року)**

§ 1. Громадянином Української Народної Республіки вважати кожного, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням та на цій підставі бере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки.

§ 2. Громадяни Республіки зобов'язані підтримувати державу всіма силами і засобами, коритись її законам, боронити від ворогів і підтримувати добрий лад, порядок, свободу, рівність, справедливість.

§ 3. Тільки громадяни Республіки користатимуться з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудованні державним і місцевим життям через пасивну і активну участь в виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування і мають права служби в державних і державно-громадських установах.

§ 4. Для відібрання свідоцтва про приналежність до громадян Української Народної Республіки мешканці Української Народної Республіки, які відповідають умовам § 1, мають на протязі 3 (трьох) місяців від дня опублікування цього закону зложити урочисто клятви (торжественное обещание) на вірність Українській Народній Республіці в порядку, визначеному окремим законом.

§ 5. Хто з визначених в § 1 цього закону осіб не захоче бути громадянином Української Народної Республіки, повинен на протязі 3 (трьох) місяців від дня опублікування цього закону подати про це заяву по місцю проживання місцевому комісарові з визначенням, до громадян якої держави він належатиме, і комісар видає тимчасове посвідчення на перебуття на території Республіки, коли б признав це можливим, на термін не більше 3 (трьох) місяців.

§ 6. Прохання про прийняття в громадянство Республіки осіб, які не відповідають умовам § 1, подають по місцю проживання прохача

місцевій владі, а за кордоном Української Народної Республіки – її представникові, а ті з своїм заключенням передають прохання народному міністрові внутрішніх справ, який остаточно вирішує справу про прийняття прохача в громадянство Республіки.

§ 7. Подавати прохання про прийняття в громадянство Республіки, згідно з § 6, можуть особи, що постійно прожили 3 (три) роки на території Республіки, не помічені були ніколи в діяльності, спрямованій проти Української Держави, і до того тісно зв'язані з її територією своїм промислом чи заняттям.

§ 8. Особи, які не прожили останніх 3 (три) роки на території України, але можуть документами довести тісний зв'язок з Україною, також мають право подавати прохання про прийняття в громадянство Української Народної Республіки на протязі 6 (шести) місяців від дня опублікування цього Закону для країн поза Європою, а після цього вони підпадають вимогам.

§ 9. Жінки слідує громадянству чоловіків, оскільки не заявили противного протягом термінів, вказаних цим Законом в відповідних випадках. Діти до повноліття слідує громадянству батька, але від 14 (чотирнадцяти) літ можуть заявити про своє громадянство самостійно.

§ 10. Громадянин Української Народної Республіки не може бути громадянином іншої держави.

§ 11. Громадяни інших держав для тимчасового перебування на території Республіки повинні одержати від місцевої влади посвідчення, але на термін не більше 6 (шести) місяців.

§ 12. Громадянин Української Народної Республіки має право зрікатися громадянства Української Народної Республіки і через рік після того, як подасть про це заяву місцевій владі про приналежність, вказавши при цьому, в громадянство якої держави він переходить, він позбавляється прав і звільняється від обов'язків українського громадянства.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 48–49.

Закон Центральної Ради «Про державну мову» (березень 1918 року) (Витяги)

Центральна Рада ухвалила:

1. Всякого роду написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинно

писатися державною українською мовою, окрім інших мов ... при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці.

2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів ... виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи.

3. По всіх торгово-промислових банкових і т. п. закладах, конторах ... мовою в діловодстві має бути державна українська.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2 : Лютий 1917 – 1996 р. – С. 51.

**Наказ головнокомандуючого німецькими військами в Україні
генерала Г. фон Ейхгорна про відновлення
землекористування поміщиків та їхнє право на урожай
(6 квітня 1918 року)
(Витяги)**

Там, де селяни не можуть засіяти всієї землі на селі і де ще знаходяться поміщики, останні повинні потурбуватися про засів землі, і у таких випадках уже земельні комітети не можуть відібрати у поміщиків землю для справедливого її розділу між селянами. Селяни ні чим не повинні перешкоджати поміщикам в засіванні полів. Для засіву землі і жнив земельні комітети повинні надавати поміщикам коней, сільськогосподарські знаряддя праці, а також зерно для посіву. Урожай у таких випадках буде належати... тим, хто засіяв землі.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 51–52.

**Грамота до всього українського народу
(29 квітня 1918 року)**

Громадяне України!

Всім Вам, козаки і громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившись Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслася Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цілісність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що пічнеться відбудовання порядку в Державі і економічне життя України ввійде врешті в нормальне русло.

Але надії на це не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатішої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередство призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточному обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України. Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установлюючий порядок виборів до Українського Сойму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законности в Українській Державі, буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власності – як фундамент культури і цивілізації – відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відміняються і скасовуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї тяжкої праці.

В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торга і відчиняється широкий простір приватного підприємства і ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоячої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які б то не були власні побудження і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без ріжниць національності і віросповідування – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 61–62.

Закони про тимчасовий державний устрій України (29 квітня 1918 року)

Тимчасово до обрання Сойму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на наступних законах:

ПРО ГЕТЬМАНСЬКУ ВЛАДУ

1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони і без його санкцій ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти.

6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.

7. Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках,

коли цим не порушуються чий охоронені законом інтереси і громадянські права.

8. Накази і розпорядження Гетьмана закріплюються Міністром або відповідним йому Міністром.

ПРО ВІРУ

9. Первенствуюча в Українській Державі віра є християнська, православна.

10. Всі не належні до православної віри Громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної.

ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ І ГРОМАДЯН

11. Умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно їх згублення визначаються законом.

12. Захист вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

13. Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинності згідно з постановленням закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожою, крім як в випадках, законом визначених.

16. Ніхто не може бути судимий і покаран, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного неторкана. Робити обшукування і виїмку в будинку без згоди його господаря можливе не инакше, як в випадках і порядку, законом визначених.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.

19. Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідне для якої-небудь державної чи громадської користи, можливо не инакше, як за відповідну платню.

20. Українські козаки і громадяни мають право робити зібрання в метах, не шкідливих законом, мирно і без зброї.

21. Кожний може в межах, установлених законом, висловлюватися і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або иншими засобами.

22. Українські козаки і громадяне мають право гуртувати громади і спілки в метах, не противних законам.

ПРО ЗАКОНИ

23. Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24. Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській державі перебуваючих.

25. Закон особисто видан для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не відсувається, коли в ньому такої відміни не постановлено.

26. Закони обнародуються для загального освідомлення в утвореному порядку і перш обнародування до діла не прикладаються.

27. Після обнародування законуві надається обов'язкова сила з часу, призначеного для того в самому законі. В самому виданому законі може бути показане на вживання його, до обнародування, до виконання по телеграфу або через навмисних посланців.

28. Закон не може бути скасований инакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом остаточно не відмінено закон існуючий, він заховує повну його силу.

29. Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його було обнародовано існуючим порядком.

30. Закони розробляються в кожному Міністерстві по приналежності і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів.

31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові.

32. Закони, які торкаються деяких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими Міністерствами.

33. Міністрам дається можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненню законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.

ПРО РАДУ МІНІСТРІВ І ПРО МІНІСТРІВ

34. Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладається на Раду Міністрів.

35. Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

37. За преступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі визначених.

ПРО ФІНАНСОВУ РАДУ

38. Фінансова Рада є вища народна інституція в справах державного кредиту і фінансової політики.

39. Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контролер.

40. На Раду накладається:

- 1) обмірковування часу і умов здійснення державних позичок;
- 2) обмірковування справ дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту і
- 3) попередній, з особистого кожного раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині, належачих вирішенню в законодавчій порядку.

41. Обмірковування Ради подаються на погляд Гетьмана.

ПРО ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомості всі закони і накази Уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судці призначаються Гетьманом.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 63–66.

Закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» (27 травня 1918 року)

1. Право на врожай озимини, посіяної в-осени 1917 р. земле-власниками, належить власникам цих земель. Право на врожай озимини на землях, які здані в-осени 1917 р. власниками земель в оренду, належить особам, що взяли ці землі в оренду, при умові виконання умов оренди орендаром.

2. Право на врожай ярини, засіяної весною 1918 р., відповідно наказу Генерал-Фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 року, належить особам, що засіяли ці землі. За це названі особи зобов'язані:
а) повернути власникам землі, а коли земля була в оренді – орендарам, всі господарські витрати, які власниками чи орендарами були зроблені на цих землях після жнив 1917 року,
б) виплатити державні та земські податки та повинності, які належать

до платні з занятої землі на 1918 р., в) крім того, виплатити за користування зайнятими землями власникам чи орендаторам цих земель відповідно врожаю, але не більш 1/3 частини середньої річної орендної платні за роки 1913–1917 за однорідні землі в відповідній місцевості, г) платежі, зазначені в п. п. а та в, можуть бути вчинені цілком чи часткою натурою із урожаю.

3. Ниви, приготовані власниками чи орендаторами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовольняючий врожай, належать негайній передачі власникам чи орендаторам по належності при умові видачі посліднім зобов'язань пересіву цих нив буряками не пізніше 9 червня.

4. Врожай з нив, оброблених та засіяних під керуванням призначених земельними комітетами управителів, реманентом та насінням, що належали до власників чи орендаторів і за рахунок послідніх найнятими робітниками, належить власникам, чи орендаторам по належності.

5. Спірні питання, які можуть виникнути між власниками та орендаторами з одного боку і тими особами, що запахали землю, – з другого боку з приводу п. п. 2а, 2в, 3 та 4 цього закону, коли питання ці не будуть вирішені взаємною згодою сторін, належать до рішення осібних комісій, які складаються із Голови, який призначається Міністром Земельних Справ на кожний мировий участок, а при недостатчі служачих Міністерства Земельних справ – по згоді Міністрів Земельних Справ та Справ Судових – з числа служачих судового відомства і двох членів, із яких один обирається місцевою організацією землевласників, а другий – сходами сільських громад, для оборони інтересів осіб, що зробили засів. Призначення голов та вибори членів комісії повинно бути переведено негайно.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogojin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 66.

**Закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року
в розпорядження держави»
(15 липня 1918 року)**

1. Вся кількість хліба харчового і кормового врожаю 1918 року, за винятком запасу, який визначається Міністром продовольчих справ по згоді з Міністром Земельних Справ для харчування й господарських

потреб володаря, поступає в розпорядження Української Держави і може відчужуватись тільки Державними продовольчими установами.

2. Під хлібом (ст. 1) розуміється: жито, пшениця, просо, гречка, сочевиця, фасоль й горох, кукурудза, ячмінь і овес, всякого рода борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння й всякі жмихи.

3. Власник хліба є обов'язаний по першій вимозі Державного Продовольчого Органу об'явити: а) кількість і місце хоронення запасів хліба, які маються у нього; б) кількість осіб, які підлягають харчуванню за рахунок його господарства, і в) кількість худоби, яка мається в його господарстві, а також десятин посіву.

4. Весь хліб, який надходить до розпорядження Держави (ст. 1), підлягає здачі Державному Продовольчому Органові в призначені ним строки по твердих цінах.

5. У володарів хліба, які ухиляються від добровольної здачі хліба, провадиться реквізіція, на підставі видаваної Міністром Продовольчих Справ інструкції, зі знижкою установлених твердих цін на тридцять відсотків. У випадкові-ж виявлення у володаря хліба схованих запасів, такі відчужуються з зменшенням твердих цін на п'ядесят відсотків.

6. До здачі хліба володар є обов'язаний хоронити його на свій ризик і страх і нести за хоронення хліба цивільну, а в належних випадках – і карну відповідальність.

7. Державним Продовольчим Органам надається право увільняти володарів від обов'язків хоронити хліб.

8. У випадкові неможливості одержання від продукціонерів в призначений строк хліба в зерні Державному Продовольчому Органові надається право обмолотити підлежачий до здачі хліб за рахунок володаря хліба власними засобами Продовольчого Органу або з використанням помешкання та інвентаря володаря хліба.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 67–68.

***Тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування по-за межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України
(1 серпня 1918 року)***

В разі тяжкої хвороби або смерті Ясновельможного Пана Гетьмана Верховне Управління Державою, тимчасово, аж до одужання або до

вступлення нового Гетьмана, в порядку, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних Правителів Держави.

1. Колегія Верховних Правителів Держави складається з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначає сам Пан Гетьман (див. ст. 3 і 4), одного вибирає Державний Сенат (див. ст. 7) і одного вибирає Рада Міністрів (ст. 7).

2. Про згадане в попередній (2) статті заздалегідне визначення Паном Гетьманом власноручно складається грамота в трьох примірниках, які Пан Гетьман особисто вкладає в окремі конверти за власною і перстневою Його Ясновельможности печатями, при чому перші два примірники для сховку урочисто доручаються Державному Сенатові і Голові Ради Міністрів, а третій примірник передається в Київський Катедральний Собор св. Софії.

3. В грамоті (ст. 3) Пан Гетьман визначає дві особи, а саме – першою – визначеного ним Верховного Правителя, а другою – особу, яка має стати Верховним Правителем, як що перша помре, тяжко занедужає, або складе свої повноваження.

4. Про передачу зазначених в ст. 3 примірників грамоти складається Державним Секретарем акт, який підписується Паном Гетьманом і особою, що прийняла грамоту, і скріплюється Державним Секретарем. Згадані тут акти переходять Державний Сенат, а копії з них Державний Секретарь.

5. Негайно, як тільки стане неможливо для Пана Гетьмана правити Державою через тяжку хворобу, або коли Пан Гетьман помре, Державний Сенат в складі на той час будучих сенаторів, під проводом Президента, а за його відсутністю – старшого з председателів Генеральних Суддів, або осіб, що їх заступають (ст. 29 закона 8 липня 1918 року про утворення Державного Сенату), одкриває конверт з грамотою Пана Гетьмана, той що переходиться Державним Сенатом, а також і конверти з двома другими примірниками грамоти, які негайно мають бути приставлені в Державний Сенат, і оголошує наймення визначеного Паном Гетьманом Верховного правителя й його заступника (ст. 4), відсутність котроїсь з грамот не спиняє оголошення наймення визначеного Паном Гетьманом Правителя та його заступника.

Примітка: визначення моменту, коли сам Пан Гетьман через тяжку хворобу не матиме вже змоги правити Державою, належить самому Пану Гетьману, а як що воля Пана Гетьмана через хворобу не може бути ним виявлена, то Державному Сенатові в купі з Радою Міністрів.

6. Два інші члени Колегії Верховних Правителів після зазначеного в попередній (6) статті оголошення негайно вибираються Державним Сенатом і Радою Міністрів (ст. 2) закритим голосуванням, звичайною більшістю присутніх.

7. Про склад Колегії Верховних Правителів Державний Сенат того ж самого дня оповіщає до загального відома.

8. Колегія Верховних Правителів вступає в правління Державою негайно, не дожидуючись оповіщення Державного Сенату (ст. 8).

9. Колегія Верховних Правителів вступає в усі законом встановлені права й обов'язки Пана Гетьмана, однак Колегії Верховних Правителів не належить право знімати питання про зміну законів, виложених в грамоті Пана Гетьмана від 29 квітня 1918 року.

10. Головою Колегії Верховних Правителів є Правитель, визначений Паном Гетьманом.

11. Всі справи в Колегії Верховних Правителів вирішуються більшістю голосів.

12. На випадок смерті або тяжкої хвороби Верховного Правителя, визначеного Паном Гетьманом, або зложення цим Правителем з себе уповноважень, в Колегію вступає його заступник (ст. 4). На випадок же смерті або тяжкої хвороби прочих Верховних Правителів, або зложення ними своїх уповноважень, заступники їх вибираються в порядку, встановленому в ст. 7 цього закону.

13. На випадок смерті або тяжкої хвороби котрого з заступників Верховних Правителів, новий його заступник негайно вибирається в порядку ст. 7 цього закону, при чому вибори робляться або Державним Сенатом, як що вибув з Колегії обібраний ним заступник, або Радою Міністрів в інших випадках.

14. Про вступлення кожного заступника до Колегії Державний Сенат незабаром оповіщає до загального відома, але заступники вступають до Колегії негайно, не дожидуючи цього оповіщення.

15. При виїзді по-за межі Держави Пан Гетьман, як що знайде потрібним, передає на час своєї відсутності управління Державою Колегії з трьох осіб, з яких одну визначає сам Пан Гетьман, а два інших вибираються в порядку, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 69–70.

***Закон про обов'язкове навчання української мови і літератури,
а також історії та географії України в середніх школах (1918 р.)
(Витяги)***

Ухвалений Радою Міністрів закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах.

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижнево в перших 5-ти класах, а в 2-х останніх класах – не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2-х останніх класах кожної школи...

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 71.

Розпорядження Директорії УНР (15 грудня 1918 року)

1) До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголошує: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить в користування безземельних і малоземельних селян.

Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки.

Ця постанова відноситься також до монастирських, церковних і казьонних земель.

Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні їх попередніх власників непорушними.

2) Завідування і охорона земель і господарств, взятих в порядкування Директорії, а також переведення всієї технічної роботи по земельним справам, накладаються на Губерніяльні, повітові і волосні земельні Управи.

3) Земельні Управи складаються:

Губерніяльні: з губерніяльного агронома, одного члена Губерніяльної Народньої Управи і одного представника губерніяльного Комітету селянської спілки і представника Міністерства Хліборобства.

Повітові: з повітового агронома, члена Повітової Народньої Управи і члена повітового Комітету селянської спілки.

Волосні: з члена призначеного повітовою земельною Управою, члена волосної народньої управи і представника волосного Комітету селянської спілки.

Земельні управи працюють під керуванням Міністерства Хліборобства і згідно його вказанням.

Головою Губерніяльних Управ є представник Міністерства, а повітових – член народньої управи.

4) До остаточного вирішення земельного закону що до всіх господарств обов'язком цих установ в першу чергу подбати про негайне переведення опису рухомого і нерухомого майна всіх поміщицьких господарств.

5) Монополізовані Державою продукти, за винятком потрібних для господарств на посів і корм, а також для потреб власника, його сім'ї і служачих, продаються повітовою земельною управою відповідним державним харчовим установам, а інші продукти можуть продаватися волосною земельною управою, за згодою повітової, звичайним торгом.

6) Гроші за всі продані продукти, а також інші грошові прибутки з господарств, вносяться в депозит повітових земельних управ.

7) Продаж живого і мертвого реманенту, а також породистої худоби, забороняється.

8) Самочинна рубка лісу рішуче забороняється.

9) Касуються невиконані досі умови на рубку лісу і вивіз готового матеріалу господарств, які переходять в порядкування Директорії, заключені попередніми власниками, виключаючи умови, які зроблені безпосереднє або посереднє державними установами, громадськими самоврядуваннями та заводами по нотаріальним договорам, а також дрібні умови на ліс для власного вжитку.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 80–81.

Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (12 листопада 1920 року)

До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народнім Представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах Державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужитковання засад народнього суверенітету, себ-то, що вся Верховна Влада безпосередньо належить Народові і виявляється через Парлямент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без різниці пола, національності і віри, видається цей закон, що визначає тимчасово Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці.

I. Верховна влада

1. Верховна Влада Української Народньої Республіки тимчасово організується шляхом нижчезазначеного розмежування та координування вищих Державних функцій поміж Директорією, Державною Народньою Радою і Радою Народніх Міністрів.

Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної Народньої Ради визначає окремий закон.

II. Директорія Української Народньої Республіки

2. Директорія Української Народньої Республіки в особі Голови Директорії іменем Української Народньої Республіки:

- а) затверджує ухвалені Державною Народньою Радою закони;
- б) затверджує ухвалені Радою Народніх Міністрів призначення та звільнення;
- в) затверджує ухвалені Державною Народньою Радою умови з іншими Державами;
- г) видає на пропозицію Ради Народніх Міністрів акти амнестії та помилування;
- д) репрезентує Українську Народню Республіку перед іншими Державами, за відповідальністю Голови Ради Народніх Міністрів;
- е) покликає Голову Народніх Міністрів та затверджує Членів Ради Народніх Міністрів.

3. Директорія має окремий цивільний лист, що ухвалюється законодавчим шляхом.

4. Коли Голова Директорії не зможе виконувати своїх обов'язків через хворість, відїзд та з інших причин, то його часово з ухвали Державної Народньої Ради заступає Голова Державної Народньої Ради, який виконання своїх обов'язків на той час покладає на Заступника Голови Державної Народньої Ради.

До скликання Державної Народньої Ради, зазначене в § 4 заступництво Голови Директорії надається Колегії, яка складається з трьох членів: Голови Ради Народніх Міністрів, Порядкуючого в Надвищому суді У.Н.Р. і Представника всіх політичних партій України. Цього останнього обирається в спільному засіданні представників Центральних Комітетів цих партій, по одному від кожного. Участь в обранні Члена Колегії може брати лише така партія, яка зареєстрована в законному порядку та існує не менш, як один рік. До складання Колегії Голову Директорії заступає Голова Ради Народніх Міністрів.

III. Законодавство в Українській Народній Республіці

5. Українська Народня Республіка управляється на точній основі законів, у відповідний спосіб виданих.

6. Законопроекти відповідних Міністерств, по ухвалі їх Радою Народніх Міністрів подаються на розгляд Державної Народньої Ради через її Президію.

7. Внесені в Державну Народню Раду законопроекти або ухвалюються нею самою, або передаються нею на остаточне розв'язання Ради Народніх Міністрів.

8. Проекти законів, ухвалених Державною Народньою Радою або Радою Народніх Міністрів (згідно § 7) за належними підписами подаються Головою Державної Народньої Ради, разом з Головою Ради Народніх Міністрів на затвердження Голови Директорії Української Народньої Республіки.

9. Подані на затвердження Голови Директорії Української Народньої Республіки постанови Державної Народньої Ради або Ради Народніх Міністрів, на протязі чотирнадцяти діб або затверджуються Головою Директорії, або повертаються до Державної Канцелярії незатвердженими.

Незатверджені постанови Державної Народньої Ради подаються Головою Ради Народніх Міністрів до Державної Народньої Ради на новий розгляд. Постанова, ухвалена нею в тій же самій редакції набирає остаточно силу закона.

10. Законопроекти, ухвалені Державною Народньою Радою або Радою Народніх Міністрів (§ 7) і затверджені Головою Директорії Української Народньої Республіки, оголошуються у Вістнику Державних Законів, за підписом Голови Ради Народніх Міністрів, відповідного Міністра та Державного Секретаря.

11. Після оголошення закону в Вістнику Державних Законів, закон набирає обов'язуючої для всіх сили в терміні, що зазначено в самому законі, а як що такий термін в законі не зазначено, то з дня одержання на місцях примірника Вістника Державних Законів, де закон надруковано. В самому законі може бути зазначено, що він до оголошення переводиться в життя або по телеграфу, або через посланців.

12. Ухвалені закони оголошуються Державним Секретарем і ним же зберігаються.

13. Коли Державна Народня Рада не функціонує, Рада Народніх Міністрів в необхідних випадках може ухвалювати постанови, що вимагають для свого видання законодавчого шляху; ці постанови, після затвердження Головою Директорії та оголошення звичайним порядком, набирають сили закона (11, 12 §§). Такі постанови поступають по за чергою на перше чергове засідання Державної Ради для затвердження.

У випадку незатвердження таких постанов Державною Народньою Радою вони втрачають обов'язуючу силу після оголошення про це на загальних підставах (§ 11).

14. До скликання Державної Народної Ради всі права і обов'язки покладаються на Раду Народніх Міністрів.

IV. Рада Народніх Міністрів

15. Голова Ради Народніх Міністрів формує Раду Народніх Міністрів, в склад якої входять всі Міністри або Керуючі Міністерствами та Державний Секретар, останній з правом дорадчого голосу.

16. Справи, що відносяться до Міністерств, представники яких неprisутні на засіданні Ради Народніх Міністрів, не можуть вирішуватися в тому засіданні Ради Народніх Міністрів.

17. Державний Контрольор, призначення якого провадиться порядком, відповідним розгляду і затвердженню законів, не входить в склад Ради Народніх Міністрів, але запрошується на всі засідання Ради Народніх Міністрів, в яких розглядається питання, зв'язане з інтересами скарбу, з правом дорадчого голосу і протесту.

18. В обсягу діяльності окремого Міністерства і належних до нього відомств тільки відповідний Міністр або Керуючий Міністерством має право в порядку управління видавати розпорядження, вказівки та інструкції, укладати часово умови і вирішати всі справи Міністерства, за своєю особистою відповідальністю перед Радою Народніх Міністрів.

19. Рада Народніх Міністрів за діяльність уряду відповідає перед Державною Народньою Радою.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 85–87.

Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки (12 листопада 1920 року)

I. Про Державну Народну Раду та її склад

1. До скликання Парляменту Української Народної Республіки Законодавча влада в Українській Народній Республіці належить Державній Народній Раді.

2. Державна Народня Рада є тимчасовий орган Народнього Представництва з компетенцією, зазначеною в IV розділі цього закону. Члени Державної Народної Ради заховують свої уповноваження до скликання Парляменту, але не довше одного року. Як що через рік по скликанню Державної Народної Ради не буде можливим скликати Парляменту, то для продовження законодавчої роботи призначаються нові вибори членів Державної Народної Ради на таких же умовах, що до терміну їх уповноважень.

3. Державна Народня Рада складається з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій і установ. Порядок виборів представників і розподіл їх числа зазначається особливим законом.

4. Список членів Державної Народньої Ради оголошується до загального відома в урядовому часописі.

5. Члени Державної Народньої Ради є представниками громадян Української Держави.

Раз обраного Члена Державної Ради не можна відкликати і в його діяльності в Державній Раді в'язати якими-небудь інструкціями.

6. Мандат Члена Державної Ради тратить силу тільки в наслідок його смерті, уневажання мандату через Державну Раду, добровільного зложення мандату, або утрати виборчого права.

Про страту сили мандату Голова Державної Ради негайно Повідомляє листовно Голову Ради Народніх Міністрів, а цей, через Міністра Внутрішніх Справ, до чотирнадцяти днів по одержанню повідомлення оголошує в урядовім часописі наказ про доповняючий вибір.

7. Міністр Внутрішніх Справ в день створення Державної Ради передає їй всі виборчі акти разом з внесеними протестами.

II. Особисті права Членів Державної Народньої Ради

8. Членам Державної Народньої Ради вручає Міністр Внутрішніх Справ окремі посвідчення, що уповноважують їх до вступу до Державної Ради.

9. Члени Державної Народньої Ради користуються всіма правами і виконують свої обов'язки тільки особисто. За свою діяльність в Державній Народній Раді відповідають вони тільки перед самою Державною Радою.

10. Члени Державної Народньої Ради від хвили обрання їх до складу Державної Народньої Ради до часу, коли скінчаться уповноваження, не виключаючи і перерви між сесіями, не підлягають переслідуванню, ані арештові без згоди Державної Народньої Ради, за винятком охоплення на горячому вчинкові.

В тім останнім разі належить про це донести негайно Голові Державної Народньої Ради і просити дозволу на дальший арешт та дальше карно-судове слідство. На жадання Державної Народньої Ради арешт мусить бути негайно знесений і карно-судове слідство що до Члена Державної Народньої Ради негайно припинено.

В випадку перерви між сесіями повище право належить Голові Державної Ради.

11. Члени Державної Народньої Ради звільняються від заклику в армію і флоту Української Народньої Республіки і не потребують

відпусток від своїх установ для участі в праці Державної Народної Ради. За Членами Державної Народної Ради на весь час перебування їх в цім стані заховуються попередні їх посади на державній і муніципальній службі.

12. Члени Державної Народної Ради за погляди і міркування, висловлені при виконанні своїх обов'язків в засіданнях Державної Народної Ради, відповідають лише перед Державною Народною Радою.

13. Члени Державної Народної Ради на прилюдних і неприлюдних засіданнях Державної Народної Ради і в її комісіях користуються правом цілком свободно висловлювати свої думки, робити внески, вносити запити, розповідати про одержані відомости і т. п.

Якщо Голова або його заступник під час засідання добачить непристойність в поведінці Члена Державної Народної Ради в допущених словах, вчинках чи жестах, що зачіпають честь або самої Державної Народної Ради, або установ, або громадянина, то віддає винного дисциплінарній карі, згідно з регуляміном Державної Народної Ради. Покараний в такий спосіб Член Державної Народної Ради не може бути покараний за ці ж вчинки по скінченні його уповноважень.

Члена Державної Народної Ради, що в своїй промові, або в заяві, в Державній Народній Раді, нарушив права приватної особи, може укривджений притягнути до карно-судової відповідальности. На той випадок судова влада має одержати дозвіл Державної Народної Ради.

14. Член Державної Народної Ради не може купувати, ані арендувати державні добра, або приймати державні роботи, або доставки, не може також одержувати ніякої державної концесії.

15. Члени Державної Народної Ради одержують платню і инше задоволення в розмірах, що їх визначить сама Державна Народня Рада.

16. За згодою Голови Державної Народної Ради може кожен Член Ради звертатись з устним запитом до присутнього в залі Члена Уряду.

III. Порядок скликання сесії та вибору Президії Д.Н.Р.

17. Перша сесія Державної Народної Ради скликається Головою Директорії Української Народної Республіки не пізніше одного місяця з мента, коли увійде в чинність закон про склад Державної Народної Ради і порядок виборів до неї.

18. Сесії Державної Народної Ради поділяються на чергові і надзвичайні. Чергові сесії збираються три рази в рік, перша в терміні зазначеному в статті 17, друга 7 травня 1921 року і третя 1 жовтня того-ж року. Про місце засідання сесії оголошується в офіційальному органі за два тижні до початку сесії. Чергові сесії продовжуються два місяці. Цей термін може бути продовжений або з постанови Державної Народної

Ради, або з вимоги Голови Директорії, або з вимоги Ради Народніх Міністрів.

Надзвичайні сесії скликаються Головою Директорії або з власної ініціативи, або по вимозі Ради Народніх Міністрів, або Президії Державної Народньої Ради. Надзвичайна сесія Державної Народньої Ради розглядає ті питання, що зазначені в офіційному оголошенні про скликання надзвичайної сесії. Після розгляду цих справ сесія закривається.

19. Перше засідання Державної Народньої Ради одкриває Голова Директорії, або з його доручення Голова Ради Народніх Міністрів, відчитуючи наказ про скликання Державної Народньої Ради і покликуючи до тимчасового проводу найстаршого віком Члена Державної Народньої Ради.

20. Державна Народня Рада вибірає зпоміж себе Голову та відповідне число його заступників та секретарів. Всі вони творять Президію Державної Народньої Ради і виконують свої обов'язки аж до вибору нової Президії.

21. Державну Народню Раду можна розв'язати тільки тоді, коли буде обрано Парлямент Української Народньої Республіки.

Тим самим наказом, що розв'язується Державна Народня Рада, скликається рівночасно Парлямент на першу його сесію.

Перерва між розв'язанням Державної Народньої Ради і початком першої сесії Парляменту Української Народної Республіки не може тривати більш одного місяця.

IV. Про компетенцію Державної Народньої Ради

22. До компетенції Державної Народньої Ради належить:

а) обговорення законопроектів, що вступають до Державної Народньої Ради від Голови Ради Народніх Міністрів;

б) розроблення законопроектів, які виникають з власної ініціативи Державної Народньої Ради;

в) обговорення бюджету Республіки та всіх асигнувань з Державної Скарбниці. Обрахунок державних прибутків і видатків повинен бути внесений не пізніше початку другої сесії;

г) розгляд справ про позички та інші державні зобов'язання;

д) контроль діяльності Уряду шляхом:

1) інтерпеляції,

2) запитань,

3) призначення окремих парламентарних анкетних або слідчих комісій;

е) розгляд відчиту Державного Контролю по виконанню бюджету попередніх років, а також по всіх прибутках і видатках з Державної Скарбниці;

- ж) розгляд і ствердження міжнародних умов;
- з) оголошення війни і заключення миру.

23. Тільки Державна Рада має право означувати валюту, ухвалювати емісію Державних Кредитових білетів та державних облігацій порядком, визначеним в окремій законі.

24. На жадання Державної Народньої Ради Голова Ради Міністрів та інші члени Уряду, або їх представники мусять явитися в визначений час на засідання Державної Народньої Ради або її комісії, де і повинні бути вислухані негайно.

Міністри, або визначені ними представники Уряду мають право брати участь в засіданнях Державної Народньої Ради, або її комісій і промовляти поза чергою.

25. Державна Народня Рада має право приймати петиції від громадян Української Народньої Республіки, приватних і державно-зареєстрованих товариств, кооперативів та корпорацій і установ з публично-правовим характером. Державна Народня Рада окремою ухвалою може передати петиції відповідним міністрам і жадати від них пояснень що до справ, до яких відносяться петиції. Міністри мусять дати жадані пояснення, або їх відмовити з поданням причин.

26. Державна Народня Рада для найліпшого проведення своєї роботи утворює зі своїх членів різні комісії, може також установити окрему комісію зі своїх членів, щоб вияснити і усталити спірні форми певної справи.

Може надати право цій комісії взивати свідків і знавців, щоб зложити свої зізнання перед комісією, а також право переслухувати під присягою, послуговуючись відповідними постанови судового поступовання.

27. Державна Народня Рада сама рішає про важність опротестованих обрань членів на підставі окремого внесення своєї мандатної комісії.

Член Державної Народньої Ради, що його обрання опротестовано, користується своїми правами і виконує свої обов'язки до хвилі, коли Державна Рада ухвалить неважність його вибору.

28. Рада Народніх Міністрів, або окремі Міністри, що їм Державна Народня Рада висловить недовір'я, уступають з Уряду.

29. Якщо Голова або Члени Ради Народніх Міністрів навмисне або з важкої недбалосте нарушать в обсягу своєї службової діяльносте основні або інші закони, то вони відповідають перед карним судом.

30. Право обжалування належить Державній Народній Раді. Така постанова ухвалюється Державною Народньою Радою в присутносте найменше половини всіх її членів та двома третями голосів присутніх членів.

Карне поступовання веде Вищий Суд Республіки.

На випадок обжаловання Державною Народною Радою, Голова або Члени Ради Народніх Міністрів мусять негайно здержатися від дальшого виконання своїх службових справ і обов'язків аж до часу, коли Вищий Суд Республіки порушить цю справу.

31. В разі виправдання «Судом обжаловано» особи, вона вертає негайно до виконання своїх урядових справ і обов'язків.

V. Про порядок ведення справ Державної Народньої Ради

32. Ухвали Державної Ради приймаються звичайною більшістю голосів присутніх членів.

33. Ухвалений Державною Народною Радою законопроект Голова Державної Ради разом з Головою Ради Міністрів подає на затвердження на протязі 7 днів Голові Директорії.

Затверджений Головою Директорії законопроект вертає знов до Голови Ради Народніх Міністрів для оголошення через Державну Канцелярію в Вістнику Державних Законів з підписом Голови Директорії, Голови Ради Народніх Міністрів і відповідного Міністра або відповідних Міністрів чи цілої Ради Міністрів і посвідченням Державного Секретаря.

Перед початком тексту закону належить зазначити, що ухвалила його Державна Народня Рада згідно з постановами відповідних артикулів.

34. На випадок відмови затвердження законопроекту Головою Директорії, має він протягом 14 днів звернути законопроект Голові Ради Народніх Міністрів з письменним наведенням причин, чому його не затверджено.

Голова Ради Народніх Міністрів протягом дальших 7 днів відсилає незатверджений законопроект Голові Державної Народньої Ради, який ставить його на денний порядок найблизшого засідання Державної Народньої Ради.

Державна Народня Рада або приймає до уваги Голови Директорії, що до потреби змін в законопроекті, тоді відсилає його до відповідної комісії для дальшого правильного трактування, або приймає заново в цілості без змін.

Прийнятий в цей спосіб законопроект Голова Державної Народньої Ради відсилає Голові Ради Народніх Міністрів з метою негайного оголошення його в Вістнику Державних Законів.

35. Законодавчі питання, що виникають з власної ініціативи Членів Державної Народньої Ради, подаються Президії в листовній формі за підписом не менше десяти Членів Ради.

36. Всі законопроекти, що поступають в Державну Народню Раду, по обговоренню їх ухвалюються або відхиляються нею, або направляються до розроблення комісії.

37. Інтерпеляції до Уряду або його Членів подаються в листовній формі, за підписом трьох Членів Державної Народної Ради і передаються до її Президії, для докладу в засіданню Державної Народної Ради та в випадках їх ухвали, передаються Раді Народніх Міністрів.

38. На внесену інтерпеляцію Уряд може відповісти негайно, або заповісти відповідь на означений термін, або врешті відмовити в відповідній мотивованій заяві.

Державна Народня Рада на окреме внесення може ухвалити відчинення дискусії над відповіддю Міністра на внесену інтерпеляцію.

Може вона на окреме внесення ухвалити, чи вважає відповідь Міністра задовольняючою і приймає її до відома, чи ні, або ухвалити, що переходить до дальших чергових справ з зазначенням мотивів або без їх зазначення.

39. Засідання Державної Народної Ради відбуваються, коли на них присутні не менш як половина Членів Ради, закликаних на дану сесію.

VI. Про прилюдність засідань Державної Народної Ради

40. Засідання Державної Народної Ради є прилюдні.

Засідання Державної Народної Ради можуть бути не прилюдні на жадання Голови Державної Ради, Членів Уряду або найменше 10 Членів Державної Ради на підставі окремої ухвали, що приймається по упущенні публікою залі нарад.

41. Не можна нікого потягати до відповідальности за справоздання з прилюдного засідання Державної Народної Ради, коли воно згідно з правдою.

42. В засіданнях комісій Державної Народної Ради сторонні особи не допускаються; згідно з постановою більшосте комісії можуть бути закликані на засідання комісії Народної Ради з правом дорадчого голосу фаховці.

VII. Про внутрішній устрій Державної Народної Ради

43. Внутрішній устрій та розпорядок праці Державної Народної Ради зазначаються регуляміном, який складається Державною Народною Радою відповідно цьому закону.

Державною Народною Радою регулямін стає обов'язуючим після оголошення його в Вістнику Державних Законів і для своєї важности не потребує затвердження Голови Директорії.

До ухвали Державною Народною Радою свого регуляміну має силу тимчасовий регулямін, який ухвалено Радою Народніх Міністрів.

44. В випадку порушення порядку Членом Державної Народної Ради він може бути згідно з регуляміном усунений з цього засідання,

або позбавлений на якийсь час права брати участь в заняттях Державної Народної Ради лише постановою Державної Народної Ради.

45. Закон цей вводиться в чинність з менту його опублікування.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 88–94.

Резолюція II Всеукраїнського з'їзду Рад «Про державний устрій» (18 березня 1918 року)

Рабочий класс и все трудящиеся массы Украины рассматривали Украинскую Народную Республику как Советскую республику, объединяющую всех живущих на территории Украины трудящихся, независимо от их национальности, и тесно связанную федеративными узами со Всероссийской Рабоче-Крестьянской Республикой.

В настоящее время мирный договор, насилем навязываемый германским империализмом Российской Федерации, формально прекращает федеративную связь Украины со всею Советской Федерацией. Украинская Народная Республика становится самостоятельной Советской Республикой. Но по существу отношения советских республик остаются прежними.

Трудящиеся массы Украины выражают твердую уверенность, что дальнейшей борьбой рабочего класса на Украине и в других странах мира уже в ближайшем будущем должна быть восстановлена эта формальная федеративная связь, и все советские республики объединятся в единую мировую социалистическую федерацию.

Стремясь объединить для борьбы с контрреволюционной Центральной радой всех трудящихся на всей территории Украины, завладеть которой стремится Центральная рада, то есть Украины в рамках 3 и 4 Универсалов, трудящиеся массы Украины рассматривают Украинскую Советскую Республику как республику федеративную, объединяющую все советские объединения – вольные города и республики, как автономные части Украинской Федеративной Советской Республики.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 119.

**«Тимчасове положення про соціалізацію землі (Закон)»,
ухвалене II Всеукраїнським з'їздом Рад
(19 березня 1918 року)
(Витяги)**

Раздел I. ОБЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Ст. 1. Всякая собственность на землю, недра, воды, леса и живые силы природы в пределах Украинской Советской Республики отменяется навсегда.

Ст. 2. Земля без всякого (явного или скрытого) выкупа отныне переходит в пользование всего трудового народа.

Ст. 3. Право пользоваться землей принадлежит лишь тем, кто обрабатывает ее собственным трудом, кроме случаев, особо предусмотренных настоящим законом.

Ст. 4. Право пользования землей не может быть ограничено ни полом, ни вероисповеданием, ни национальностью, ни подданством.

Ст. 5. Распоряжение недрами земли, лесами, водами и живыми силами природы предоставляется, в зависимости от их значения, уездной, губернской, областной и федеральной Советской власти, под контролем последней. Порядок пользования и распоряжения недрами, лесами, водами и живыми силами природы будет определен особым законом.

Ст. 6. Весь частновладельческий живой и мертвый сельскохозяйственный инвентарь переходит без всякого выкупа из нетрудовых хозяйств в распоряжение, в зависимости от их значения, земельных отделов: уездного, губернского, областного и федерального Советов.

Ст. 7. Все постройки означенных в ст. 6 хозяйств, а равно имеющиеся при них сельскохозяйственные предприятия, без всякого выкупа переходят, в зависимости от их значения, в распоряжение уездного, губернского, областного и федерального Советов.

Ст. 9. Распределением земель сельскохозяйственного значения между трудящимися ведают сельские, волостные, уездные, губернские, областные и Главный земельный отделы Советов, в зависимости от значения этих земель.

Ст. 10. Запасным земельным фондом Украинского центрального органа республики ведает Главный земельный отдел Советов Украины.

Ст. 11. В задачи распоряжения землей со стороны земельных отделов местной и центральной Советской власти, помимо справедливого распределения земель сельскохозяйственного значения среди трудового земледельческого населения и наиболее продуктивного использования национальных богатств, входит:

а) Создание условий, благоприятствующих росту производительных сил страны, в смысле увеличения плодородия земли, поднятия

сельскохозяйственной техники и, наконец, поднятия уровня сельскохозяйственных знаний в трудовых массах земледельческого населения.

б) Создание запасного фонда земель сельскохозяйственного значения.

в) Развитие сельскохозяйственных промыслов, как-то: садоводства, пчеловодства, огородничества, скотоводства, молочного хозяйства и проч.

г) Ускорение перехода от малопродуктивных к более продуктивным системам полеводства путем равномерного расселения трудящихся земледельцев.

д) Развитие коллективного хозяйства в земледелии, как более выгодного в смысле экономии труда и продуктов, за счет хозяйств единоличных, в целях перехода к социалистическому хозяйству....

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 120–123.

Постанова РНК РСФРР «Про набатний дзвін» (30 липня 1918 року)

1. Виновные в созыве населения набатным звоном, тревожными гудками, рассылкой гонцов и т[ому] п[одобными] способами с контрреволюционными целями предаются Революционному трибуналу.

2. Соучастники, пособники, подстрекатели (как-то: призывающие устно, письменно или печатно к пользованию означенным в п. 1 способом возбуждения тревоги и т. п.) и вообще прикосновенные лица отвечают перед Революционным трибуналом наравне с главными виновниками.

3. Покушение на совершение означенного деяния наказуется как оконченное деяние.

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 33.

Постанова РНК РСФРР «Про червоний терор» (5 вересня 1918 року)

Совет Народных Комиссаров, заслушав доклад председателя Всероссийской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности о деятельности этой комиссии, находит, что при данной ситуации обеспечение тыла путем

террора является прямой необходимостью; что для усиления деятельности Всероссийской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности и внесения в нее большей планомерности необходимо направить туда возможно большее число ответственных партийных товарищей; что необходимо обеспечить Советскую Республику от классовых врагов путем изолирования их в концентрационных лагерях; что подлежат расстрелу все лица, прикосновенные к белогвардейским организациям, заговорам и мятежам; что необходимо опубликовать имена всех расстрелянных, а также основания применения к ним этой меры.

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 33–34.

**Тимчасове положення
про народні суди і революційні трибунали УСРР
(14 лютого 1919 року)**

I. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

1. Вся судебная власть на территории Украинской Социалистической Советской Республики принадлежит:

- 1) Народным Судам и Советам (Съездам Народных Судей).
- 2) Революционным Трибуналам.

Примечание: Устройство, подсудность и порядок функционирования армейских Революционных Трибуналов определяется особым законом.

2. Право вынесения приговоров по уголовным делам и решений по гражданским делам принадлежит исключительно указанным в ст. 1 сего Положения органам Судебной власти.

Примечание: По делам особой важности, требующим безотлагательного разрешения, Чрезвычайным комиссиям по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией предоставляется право вынесения приговоров, с доведением об этом в каждом отдельном случае до сведения соответствующих Революционных Трибуналов.

**II. ВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ О РЕВОЛЮЦИОННЫХ ТРИБУНАЛАХ
А. КОНСТРУКЦИЯ**

3. Революционные Трибуналы учреждаются в количестве не менее одного на каждую губернию, установления числа приходящихся на губернию Революционных Трибуналов и территориальных районов и действия возлагается на Губисполком.

4. Для содействия Революционным Трибуналам учреждаются:

- 1) Особые Народные Следователи,
- 2) Коллегия Обвинителей,
- 3) Коллегия Правозаступников и
- 4) Трибунальные Исполнители.

5. Члены Революционного Трибунала, особые Народные Следователи и Члены Коллегий Обвинителей и Правозаступников избираются Губисполкомом из числа лиц, удовлетворяющих условиям, установленным для Советских избирателей. Трибунальные Исполнители избираются из числа тех же лиц Революционным Трибуналом.

6. Число подлежащих избранию Членов Революционного Трибунала особых Народных Следователей и Членов Коллегий Обвинителей и Правозаступников, равно как и число и границы следственных участков территориального района, на который распространяется власть данного Революционного Трибунала, устанавливается Губисполкомом; число Трибунальных Исполнителей из того же территориального района устанавливается Революционным Трибуналом.

7. Члены Революционного Трибунала и особые Народные Следователи избираются на шестимесячный срок; Губисполкомам принадлежит право досрочного смещения тех и других.

Б. ПОДСУДНОСТЬ

8. Революционному Трибуналу подсудны:

- 1) Дела о контрреволюционных деяниях.
- 2) Дела о Государственной измене.
- 3) Дела о шпионаже.
- 4) Дела о преступлениях по должности и о саботаже.
- 5) Дела о спекуляции.

6) Дела о других преступных деяниях, передаваемые на разрешение Трибунала по постановлению Губисполкома.

Примечание: Право передачи дел, означенных в п. 6 ст. 8, на разрешение Трибунала представляются Губисполкомом лишь при наличии соответствующего заключения Юридического отдела.

9. Отдельные дела из числа означенных в п. п. 4 и 5 ст. 8 могут быть по постановлениям Революционных Трибуналов передаваемы на разрешение Народных Судов.

В. СУДОПРОИЗВОДСТВО

10. Предварительно разследование по делам, подсудным Революционным Трибуналам, производится Особыми Народными Следователями.

11. Революционному Трибуналу предоставляется право признавать ненужным производство предварительного разследования по

отдельным судебным делам и принимать таковые непосредственно к своему рассмотрению.

12. Особым Народным Следователям предоставляется право своею властью принимать следующие меры пресечения:

- 1) арест,
- 2) отобрание залога,
- 3) установление поручительства,
- 4) наложение секвестра на имущество.

13. Жалобы на действия Следователей приносятся в Революционный Трибунал и рассматриваются последним[и] в распорядительном заседании.

14. Вопрос о допущении защиты в стадии предварительного следствия разрешается по усмотрению следователя.

15. По окончании следствия дело поступает в Трибунал, который, рассмотрев таковое в распорядительном заседании:

- 1) или постановляет дело прекратить за отсутствием состава преступления, за наличностью законных оснований ненаказуемости или за недостатком улик,
- 2) либо назначает дело к слушанию в судебном заседании,
- 3) либо направляет дело к доследованию.

16. При рассмотрении дел Революционный Трибунал не связан никакими ограничениями в отношении способов открытия истины.

17. Судебное следствие ведется публично; в особо исключительных случаях, под личною ответственностью данного состава присутствия, Революционному Трибуналу предоставляется право закрывать двери заседания; приговоры Трибунала провозглашаются во всяком случае публично.

18. Каждое дело разрешается Революционным Трибуналом в судебном заседании при наличности пяти членов в составе присутствия.

19. Каждое дело разбирается Революционным Трибуналом при участии представителей обвинения и защиты, намеченных Трибуналом из числа членов соответствующих коллегий (ст. 4 Временного Положения). Народному Комиссариату Юстиции и Юридическому отделу Губисполкома предоставляется право делегировать для участия в деле в качестве и обвинителей, и защитников, и других лиц.

20. Революционный Трибунал при разрешении вопроса о виновности руководствуется внутренним убеждением в оценке доказательств.

21. При определении наказаний Революционный Трибунал безусловно подчиняется декрету Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, в особенности в отношении наибольшей и наименьшей меры

наказания; поскольку мера наказания этими декретами не определена, Революционный Трибунал при установлении таковой руководствуется в первую очередь интересами Социалистической Революции, а затем социалистическим правосознанием.

22. Ходатайства о помиловании и смягчении участи лиц, осужденных приговором Революционного Трибунала, разрешаются Временным Рабоче-Крестьянским Правительством Украины и подаются через Революционный Трибунал; в случае поступления такого хода тайства, а также возбуждения такового по собственному усмотрению, Революционный Трибунал может приостановить исполнение приговора.

23. Все приговоры Революционного Трибунала провозглашаются «именем Украинской Социалистической Советской Республики».

III. ВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ О НАРОДНЫХ СУДАХ

A. КОНСТРУКЦИЯ

24. Народные Суды учреждаются в количестве не менее одного на каждый Советский район, уездный или городской.

25. Число Народных Судов каждого района, равно как и границы судебных участков, находящихся в их ведении, определяются соответствующим совдепом – по городам, и по уездам – исполкомом (ст. 24).

26. Для содействия Народным Судам учреждаются Народные Следователи, к которым применяются соответственно правила 24 и 25 ст. сего положения.

27. Для содействия Народным Судам учреждаются Коллегии Обвинителей и Правозаступников, а также Судебные Исполнители; число тех и других устанавливается Совдепом или Исполкомом данного района (ст. 24).

28. Для участия в разрешении дел, подсудных Народным Судам, кроме постоянных Народных Судей, привлекаются очередные Судьи – Народные Заседатели.

29. Постоянные Народные Судьи, Народные Заседатели, Народные Следователи и Члены Коллегии Обвинителей и Правозаступников избираются из числа лиц, удовлетворяющих условиям, установленным для Советских избирателей: по уездам – соответствующими Исполкомами, а по городам – Совдепами, Судебные исполнители избираются Советом Народных Судей.

30. Народные Судьи и Народные Следователи избираются на один год; избравшим их органам Советской власти представляется право досрочного смещения избранных Судей и Следователей.

31. Списки Народных Заседателей составляются на шесть месяцев; избранные распределяются по сессиям Народных Судов и Советов Народных Судей. Общее число Заседателей, подлежащих включению в список, число подлежащих избранию каждой сессии, продолжитель-

ность сессий устанавливаются: по уездам – Исполкомами, по городам – Совдепами.

32. Для разрешения в кассационном порядке дел, подсудных Народным Судам, учреждается в каждом Советском районе (ст. 24 сего положения) Совет (Съезд) Народных Судей, состоящий из всех постоянных Судей данного района.

33. Для участия в Совете Народных Судей при разрешении судебных дел постоянные Народные Судьи привлекаются по очереди, устанавливаемой местными Совдепами (в городах) или Исполкомом (в уездах).

34. В случае, указанном в ст. 53, к участию в разрешении Судебных дел Советом Народных Судей могут быть привлечены Народные Заседатели.

Б. ПОДСУДНОСТЬ

35. Народным Судам подсудны:

- 1) все гражданские дела,
- 2) все уголовные дела, за исключением подведомственных Революционным Трибуналам.

В. СУДОПРОИЗВОДСТВО

36. В стадии разрешения дел по существу Народный Суд функционирует в составе одного постоянного Народного Судьи и шести Народных Заседателей:

- 1) по делам по посягательству на человеческую жизнь, об изнасиловании, причинении тяжёлых ран или увечья, разбоев, грабежей, подлоге документов и подделке денежных знаков;

- 2) по делам о других преступлениях и проступках по особому для каждого случая постановлению Народного Судьи.

37. В стадии разрешения дел по существу Народный Суд действует в составе одного постоянного Народного Судьи и двух Народных Заседателей:

- 1) по уголовным делам, кроме предусмотренных ст. 36 сего положения;

- 2) по гражданским делам по особому для каждого случая постановлению Народного Судьи.

38. В стадии, указанной в предшествующих (36 и 37) статьях сего положения, Народный Суд действует в одном составе постоянного Народного Суда при разрешении гражданских дел вне случая, предусмотренного 2 п. 37 ст.

39. Дознание по делам, подсудным Народным Судам, производится судебной уголовной милицией, а предварительное следствие Народными Следователями или непосредственно постоянными Народными Судьями по их усмотрению.

40. Производство предварительного следствия обязательно по делам, указанным в п. 1 ст. 36 положения сего, за исключением того случая, если постоянный Народный Судья признаёт предварительное следствие ненужным.

41. По остальным уголовным делам предварительное следствие производится не иначе, как по особому постановлению постоянного Народного Судьи.

42. В отношении мер пресечения и допущения защиты в стадии предварительного следствия соблюдается соответствующее правило Временного Положения о Революционных Трибуналах.

43. Жалобы на действия Народных Следователей разрешаются Постоянным Народным Судьёй.

44. По окончании предварительного следствия дело поступает в Народный Суд, который предварительно в составе одного лишь постоянного Народного Судьи решает вопрос о том, подлежит ли дело доследованию, прекращено на основании, указанном в ст. 15, или дальнейшему направлению, и в последнем случае назначает дело к слушанию в судебном заседании.

45. Обвинение и защита в Народном Суде осуществляется членами Коллегии Обвинителей и Правозаступников по очереди, устанавливаемой Советом (Съездом) Народных Судей.

46. Участие представителей Обвинения и защиты Обязательно:

1) по делам, предусмотренным 36 ст.

2) по прочим делам по усмотрению Народного Суда.

При участии представителей обвинения требуется участие также и представителей защиты и наоборот.

47. Для защиты интересов лиц, участвующих в гражданских делах, а также защиты гражданских интересов по уголовным делам, допускается участие членов коллегии правозаступников, привлекаемых к участию в деле в порядке, устанавливаемом Советом (Съездом) Народных Судей.

48. При производстве дела Народный Суд не связан никакими ограничениями в отношении способов раскрытия истины.

49. При разрешении дел Народный Суд безусловно подчиняется декретам Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, а поскольку те или иные вопросы не предусмотрены декретами, руководствуются критериями, указанными в ст. 21.

50. На разрешения и приговоры Народного Суда стороны могут в месячный, с момента объявлений резолюций, срок произвести кассационную жалобу в Совет (Съезд) Народных Судей.

51. Рассмотрение дел в кассационном порядке производится Советом Народных Судей в составе трёх постоянных Народных Судей.

52. Совет (Съезд) Народных Судей отменяет решение или приговор 1-й инстанции в случаях:

- 1) существенного, влияющего на силу решения или приговора нарушения закона;
- 2) явной несправедливости обжалованного решения или приговора.

53. По отмене решения, Совет Народных Судей направляет дело для нового рассмотрения по существу в Народный Суд в другом Составе присутствия, либо разрешает дело сам; в этом последнем случае к составу присутствия Совета Народных Судей присоединяются Народные Заседатели в количестве двух или шести, соответственно правилам 36–37 ст. сего Положения.

54. При рассмотрении дел в Советах Народных Судей применяется правило 47 ст. сего Положения, допущение и привлечение представителей обвинения и защиты определяется усмотрением суда, с соблюдением правила 2-й части 46 ст. сего Положения.

55. В отношении помилования и смягчения наказаний променяется пра[ви]ло 22 ст. сего Положения.

56. Народные Судьи и Советы Народных Судей провозглашают приговоры и решения именем Украинской Социалистической Республики.

57. Решения и приговоры Народных Судов и Советов Народных Судей подлежат пересмотру при наличии вновь открывшихся обстоятельств дела, если таковые были раньше неизвестны стороне, подающей просьбу о пересмотре, или она не могла по уважительной причине сослаться на эти обстоятельства.

58. Просьба о пересмотре дел разрешается Судом 1-й инстанции; решения Суда по существу дела, последовавшие в результате этих просьб, подл[е]жат обжалованию на общем основании.

О ПОРЯДКЕ ПЕРЕСМОТРА ДЕЛ, РАЗРЕШЁННЫХ ПРЕЖНИМИ СУДЕБНЫМИ УСТАНОВЛЕНИЯМИ

1) Вступившие в законную силу решения и приговоры судебных мест, упразднённых декретом Временного Рабоче-Крестьянского Правительства о Суде (ст. 1 декрета), подлежат пересмотру в порядке и на основании означенных в ст. 57 и 58 «Временного Положения о Народных Судах и Революционных Трибуналах».

2) При отсутствии условий, указанных в ст. 57 «Временного Положения», допускаются подача просьб о пересмотре Народным Судом, при чем от усмотрения Народного Судьи зависит обращение дела к новому рассмотрению по существу.

3) В случае, указанном в ст. 2, решение по существу дела, вынесенное Народным Судом или в случае обжалования, Советом

Народных Судей, подлежит утверждению со стороны Юридического Отдела Губисполкома.

Харьков, 14 февраля 1919 г.

Заместитель Председателя Совнаркома Украины

Народный Комиссар Юстиции

Управляющий Делами Правительства

Артем

Хмельницкий

Грановский

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 34–39.

Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 року)

І. ОСНОВНІ ПОСТАНОВИ

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експлуатуємих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного подавлення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних клас. Після здійснення цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, по остаточнім оформленню майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей.

3. В цілях здійснення свого основного завдання Українська Соціалістична Радянська Республіка:

а) провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва;

б) в області будівництва державного життя закріплює владу за робітничою класою, усталюючи в здійсненню державної влади виключно для працюючих мас і цілком усуваючи пануючі класи від такої участі;

в) утворює для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи;

г) організує озброєну оборону здобутків соціалістичної революції притягненням до цієї оборони всіх трудових елементів країни.

4. Пориваючи рішучо з минулим, намагаючись знищити, разом з поділом загалу на класи, а також і національний гніт і національну ворожнечу, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє свій твердий намір увійти в склад єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовини для її збудови. Разом з тим Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині існуючими вже Радянськими Республіками і про свій намір вступити з ними в тісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції, в тісніше співробітництво в області комуністичного будівництва, можливого лише в міжнародньому масштабі.

5. Влада працюючих мас на території Української Соціалістичної Радянської Республіки здійснюється через Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів та інші органи влади по означенню Рад.

II. КОНСТРУКЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

A. ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ

6. До відому Центральної Радянської Влади на Вкраїні належать:

1) Всі питання загально-державного значення, а зокрема:

а) затвердження, зміна і доповнення Конституції;

б) установлення і зміна державних меж Республіки;

в) зносини з чужоземними державами, зокрема і оголошення війни й усталення згоди;

г) усталення основ організації збройних сил;

д) загальне керовництво внутрішньою політикою;

е) цивільне, карне і процесове законодавство;

ж) усталення основ соціалістичного будівництва в області народнього господарства;

з) керування грошовою системою і організація фінансового господарства Республіки;

1) державна контроля над діяльністю Радянської влади, зокрема над правильністю, закономірністю і доцільністю грошових витрат.

2) Всі питання, що не мають загально-державного значення і які будуть взяті на розгляд органами Центральної Радянської влади.

7. Центральна Радянська влада має свої органи, а саме:

1) Всеукраїнський з'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів;

2) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад;

3) Раду Народніх Комісарів.

8. З'їзд скликається В.Ц.В.К. не менш як два рази на рік, а по постанові В.Ц.В.К. може скликатися і частіш.

9. Лад виборів до з'їзду Рад установлюється В.Ц.В.К.Р.

10. З'їзд Рад є вищою Владою Української Соціалістичної Республіки. В протязі між двома з'їздами такою владою є В.Ц.В.К.Р. З числа питань, зазначених в ст. 6, виключному віданню з'їзду належить питання, зазначене в п. а), а також з застереженням, зазначеним в ст. 13, питання про оголошення війни та установа згоди.

11. В.Ц.В.К. і з'їзд дають загальний напрямок діяльносте Робітничо-Селянського уряду і всіх органів Радянської влади в країні, зокрема виключному віданню В.Ц.В.К.Р, належать: вибори і звільнення Народніх Комісарів і Голови Ради Народніх Комісарів, розклад державних прибутків і зборів між центральною і місцевою владою, а також розв'язування питань, зазначених в ст. 19 Конституції. Питання, зазначені в пп. а), б), в) (п. 2), г), д), ж), а також річного бюджету розв'язуються як владою з'їзду, так і В.Ц.В.К.Р.

12. В.Ц.В.К.Р. відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім в кількості по призначенню з'їзду на реченець до слідуєчого з'їзду. Рада Народніх Комісарів відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і перед В.Ц.В.К.Р.

Увага: На місце вибувших членів В.Ц.В.К. заступники призначаються постановою Ц.В.К. Всі інші питання, щодо законодавства і загального керування в країні, розв'язується також В.Ц.В.К. з поясненням, вказаним в ст. 16.

Увага: Питання про оголошення війни та заключення згоди розв'язується В.Ц.В.К.Р. на випадок негайносте при неможливосте скликати з'їзд в належний час.

14. Завідування окремими галузями керування країною накладається на окремі відділи В.Ц.В.К.Р., Народні Комісаріяти на чолі з Завідуєчими, обраними В.Ц.В.К.Р. Кількість, межі відання відділів і їх внутрішня організація усталюється В.Ц.В.К.

15. Рада Народніх Комісарів складається з Голови і Народніх Комісарів, у число котрих входять:

- а) всі Керовники окремими відділами В.Ц.В.К.Р. (ст. 14);
- б) інші особи, що обіраються окремо В.Ц.В.К.Р. з його розсуду.

Члени Ради Н. К. кожного року можуть звільнитись владою В.Ц.В.К.

16. Рада Народніх Комісарів має право брати на свій розгляд питання і справи, що стосуються до законодавства і загального керування країною, але має право вирішати своєю владою ті чи інші питання, або справи лише з загальним, або спеціальним уповноваженням В.Ц.В.К., а коли нема такого уповноваження, постанови Р.Н.К., даються на затвердження В.Ц.В.К.Р.

Увага: Питання, зазначені в ст.ст. 18 або 11, можуть бути переданими Ц.В.К. на остаточне розв'язання Р.Н.К.

17. Стан Народнього Комісару належить виключно членам Р.Н.К. У.С.Р.Р. і жодними іншими представниками Радянської влади як в центрі, так і на місцях не може присвоюватися.

Б. ОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА МІСЦЯХ

18. Органи Радянської влади на місцях слідуючі:

а) Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми);

б) З'їзди Рад (губерніяльні, повітові і волосні), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми).

19. Реченець і порядок виборів місцевих органів Радянської влади, норма представництва і загальні постанови щодо внутрішньої організації цих органів, означених меж відання і влади між ними, як і розмеження останніх ними і органами Центральної Радянської влади, встановлюється В.Ц.В.К.Р.

20. Право вибору мають незалежно від релігії, народности, осілоste, стану і т. п. слідуючі громадяне У.С.Р.Р., які до дня виборів досягли 18 років:

а) всі, що здобувають засоби до життя продукційною і загально-корисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючи першим можливість продукційної праці, себто різні робітники і служачі, заняті в промисловості, торгівлі, сільським господарстві та инш., селяни й козаки рільники;

б) солдати Червоної Армії і матроси Червоної Фльоти;

в) громадяне, що не входять в категорії, переведені н. п. а) і б) за утратою працездатности, відповідно засвідченої.

Увага: 1. Місцеві Ради можуть по постанові Центральної влади зменшувати усталену в цій ст. норму віку.

Увага: 2. Чужинці, які належать до робітничої класи і трудового селянства, користуються також виборчим правом.

21. Позбавляються виборчого права і права бути обраним слідуючі особи, хоч би вони й входили в одну з вищезазначених категорій:

а) особи, що користуються найманою працею з корисною метою;

б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме прибутки з підприємства, з маєтків і т.п.;

в) приватні торговці, комерційні посередники;

г) ченці і духовні настоятелі церковей і релігійних культів;

д) служачі і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени панувавшего в Росії дому;

е) особи, визнані усталеним ладом божевільними, а рівно особи, що перебувають під опікою;

ж) особи, засуджені за користливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом, або судовим вироком.

ІІІ. ДЕКЛЯРАЦІЯ ПРАВ І ОBOB'ЯЗКІВ ПРАЦЮЮЧОГО І ЕКСПЛЮАТУЄМОГО НАРОДУ УКРАЇНИ

22. Для повного проведення основ диктатури пролетаріату і біднішого селянства У.С.Р.Р. надає працюючим масам всі права і можливість в області громадянського і політичного життя.

23. Відповідно цьому загальному становищу і з метою забезпечення за працюючими дійсної волі совісти, а також припинення можливості використання релігії і церкви в інтересах залишення класового строю, церква відокремлюється від держави і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціальних і політичних завдань, а також анти-релігійних наук, котріх дух не перечить комуністичним поглядам.

24. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи висловлення своїх думок – У.С.Р.Р. усуває залежність преси від капіталу і віддає в руки робітничої класи і селянської бідноти всі технічні і матеріальні засоби до видання газет, брошур, книг та інших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій Україні.

25. В цілях забезпечення за працюючими дійсної свободи зборів – У.С.Р.Р., визнаючи право за працюючими Радянської Республіки вільного влаштування зборів, союзів і т. п., віддає в розпорядження робітничої класи і селянської бідноти всі відповідні для влаштування народніх зборів помешкання з світлом і отопленням.

26. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи спілок У.С.Р.Р., зламавши економічну і політичну владу заможніх клас і усунувши цим всі перепони, які до цієї пори перешкоджали в буржуазній суспільності робітникам і селянам користуватись свободою організацій і акцій – дає робітникам і біднішим селянам усяку допомогу матеріальну та іншу для їх об'єднання і організації.

27. В цілях забезпечення за працюючими дійсного доступу до знання – У.С.Р.Р. ставить своїм завданням дати робітникам і селянам повну, всебічну і даремну освіту.

28. У.С.Р.Р. визнає обов'язки всіх громадян Республіки на працю і проголошує гасло: «не працюючий не їсть».

29. З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції – У.С.Р.Р. визнає обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На нетрудові елементи накладається виконання інших військових обов'язків.

30. Виходячи з солідарности працюючих всіх націй, У.С.Р.Р. надає всі політичні права українських громадян – працюючим чужинцям, що живуть на території Української Республіки і належать до робітничої класи, або до селянства, що не визискує чужої праці.

31. У.С.Р.Р. дає право притулку всім чужинцям, що терплять пересліди за релігійні проступки, а також за проступки, направлені проти інтересів уряду, забороняючого інтереси буржуазних класів.

32. У.С.Р.Р., визнаючи рівні права за працюючими, незалежно від їх раси і національності – обявляє суперечним основним законам Республіки, уставлення, або пропущення яких-небудь привілеїв, на підставі, а також яке б не було пригнічення національних меншостей, або обмеження їх рівноправности.

33. З огляду інтересів робітничої класи в цілому – У.С.Р.Р. позбавляє політичних прав окремі особи і окремі групи, які користуються цими правами на шкоду соціалістичної революції.

В. ПРО ГЕРБ І ПРАПОР У.С.Р.Р.

34. Герб У.С.Р.Р. – має на червоному полі в проміннях сонця – малюнок золотого серпа і молота, навкруги яких – уміщено вінок і написи на Українській та Російських мовах:

1) У.С.Р.Р.

2) Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

35. Торговельний, морський і військовий прапор У.С.Р.Р. – має на червоному полі в лівому куті – напис золотими літерами – Українська Соціалістична Радянська Республіка, або лише літери: У.С.Р.Р.

Місце Харків, року 1919, Березоля 10–14 дня Президія III Всеукраїнського З'їзду Рад

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т.2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 140–145.

**Постанова ВУЦВК про необхідність об'єднання військових
і матеріальних сил радянських республік
(18 травня 1919 року)**

Общность врага требует от всех советских республик общности борьбы и единства руководства ею. Необходимость самого бережного отношения к материальным силам республик требует общего планомерного распоряжения ими. Поэтому ЦИК С[оветов] У[краины], вместе с Киевским Советом рабочих депутатов, Киевским уездным съездом (Советов) крестьянских депутатов и представителями

киевских профессиональных союзов и фабрично-заводских комитетов постановил:

1) Вся вооруженная борьба с врагами советских республик должна быть объединена во всех существующих советских республиках.

2) Все материальные средства, необходимые для ведения этой борьбы, должны быть сосредоточены вокруг общего для всех республик центра.

Исходя из этого, ЦИК поручает своему президиуму обратиться в ЦИК всех советских республик с предложением выработать конкретные формы организации единого фронта революционной борьбы.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 146.

***Постанова ВУЦВК, РНК УСРР, НКВС і ВУНК про затвердження
«Положення про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії»
(30 травня 1919 року)***

1) Всеукраинская Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом является центральным органом, объединяющим деятельность местных ЧК, планомерно проводящим в жизнь непосредственную борьбу с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом на всей территории Украинской Социалистической Советской Республики.

2) Всеукраинская Чрезвычайная комиссия является органом Народного комиссариата внутренних дел, работающим на правах отдела последнего.

3) Во главе ВУЧК стоит председатель и его заместитель, назначаемые Совнаркомом.

4) При председателе ВУЧК состоит коллегия из семи лиц, утверждаемых Народным комиссариатом внутренних дел.

5) Председатель ВУЧК входит в коллегия Народного комиссариата внутренних дел с правом решающего голоса, в отсутствие председателя один из его заместителей входит в коллегия Народного комиссариата внутренних дел с правом решающего голоса.

6) Смета ВУЧК проходит по смете Наркомвнудел.

7) ВУЧК и все местные чрезвычайные комиссии имеют право на организацию при себе особых вооруженных отрядов, численность коих на местах устанавливается местными исполкомами по соглашению с ВУЧК, кредиты на отряды местным чрезвычайным комиссиям отпускаются в общем порядке через местные исполкомы.

8) Всеми делами по непосредственной борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности на местах ведают организованные местными Советами или исполкомами, на одинаковых правах с остальными своими отделами, местные губернские чрезвычайные комиссии.

Примечание: Чрезвычайные комиссии могут, с утверждения ВУЧК, организовываться и в уездных городах, если местный губисполком признает это необходимым.

9) Члены местной Чрезвычайной комиссии избираются и отзываются местными исполкомами.

10) Председатели местных ЧК избираются местными исполкомами и утверждаются ВУЧК.

11) Высшие органы чрезвычайных комиссий имеют право посылать в низшие органы своих представителей с решающим голосом в количестве не свыше двух человек.

12) Постановления местных ЧК могут быть приостановлены и отменяемы соответствующими высшими органами чрезвычайных комиссий.

13) Местный исполком имеет право:

а) приостанавливать исполнение приговоров, выносимых местными ЧК до санкции соответствующими высшими органами чрезвычайных комиссий.

Примечание: Во всех случаях, когда местный исполком приостанавливает исполнение приговора без передачи дела судебным и следственным властям, требуется санкция [на исполнение] вынесенного приговора ВУЧК.

б) направлять дела, находящиеся в производстве ЧК, судебным и следственным властям во всех случаях по своему усмотрению.

14) Все сметы местных ЧК предварительно утверждаются местным исполкомом и проходят в общем порядке по смете ВУЧК. Все ассигнования на местные ЧК переводятся Чрезвычайной комиссией, Всеукраинской ЧК через местный исполком.

15) В задачи Чрезвычайной комиссии входят: борьба со всеми контрреволюционными проявлениями, шпионажем и бандитизмом как на внутреннем фронте, так и в армии и во флоте УССР.

16) Для выполнения этих задач чрезвычайным комиссиям предоставляются следующие права:

а) принимать меры пресечения и предупреждения в случаях всякого рода контрреволюционных выступлений, погромов и черносотенных беспорядков, вплоть до применения вооруженной силы;

б) испрашивать от исполкома, в случаях нарушения революционного порядка, усиления вооруженных сил;

в) входить с представлением в исполком о необходимости введения в губернии и уезде чрезвычайного или военного положения;

г) производить обыски, аресты, выемки, облавы, налагать запрещение на имущество, вести следствие в отношении частных, должностных лиц и организаций, заподозренных в контрреволюции, шпионаже и бандитизме;

д) выносить приговоры по делам лиц, уличенных в деяниях, указанных в ст. 15, при условии, когда эти дела по своему характеру представляются особо важными и требующими безотлагательного решения;

е) с особого разрешения местного исполкома производить следствие и выносить приговоры и по иным делам, кроме означенных в ст. 15;

ж) иметь войсковые части, объединенные в Особом корпусе при ВУЧК;

з) подвергать аресту ответственных сотрудников советских учреждений каждый раз с ведома исполкома, а в экстренных случаях только председателя исполкома. Аресты ответственных сотрудников народных комиссариатов производятся с ведома наркома или его заместителей.

17) В целях установления контакта в деятельности ЧК и органов Народного комиссариата юстиции устанавливаются следующие правила:

а) по всем делам, находящимся в производстве Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией, допускается участие с правом совещательного голоса представителей: Наркомюстиции в отношении дел, производящихся во всех без исключения чрезвычайных комиссиях УССР, в том числе Всеукраинской ЧК и местных (губернских, уездных и городских), юридических отделов в отношении дел, производящихся в соответствующих местных чрезвычайных комиссиях;

б) указанным в пункте «а» сей статьи представителям НКЮ и юридических отделов местных исполкомов предоставляется право участия во всех следственных действиях, совершаемых чрезвычайными комиссиями, а также право обзора всего делопроизводства Чрезвычайной комиссии;

в) означенным в пункте «а» сей статьи представителям НКЮ и юридических отделов местных исполкомов предоставляется право требовать от ЧК передачи дел судебным следственным властям; в случае несогласия Чрезвычайной комиссии с этими требованиями, вопрос о дальнейшем направлении дела передается на разрешение: 1) СНК, если упомянутое требование исходит от представителя НКЮ;

2) соответствующего местного исполкома, если требование это предъявлено представителями юридического отдела.

18) В развитие настоящего постановления ВУЧК издает инструкции и положения, с утверждением Народного комиссариата внутренних дел, по местным ЧК.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 147–150.

**Декрет Всеросійського ЦВК про військовий союз радянських
республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії
для боротьби проти імперіалістів
(1 червня 1919 року)**

Советские социалистические республики, созданные трудящимися массами на территории России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии, неоднократно и во всеуслышание заявляли о своей готовности вступить в мирные переговоры с целью прекратить навязанную им войну. Охваченные безумной надеждой – покорить себе весь мир, стремящиеся к ничем не ограниченной эксплуатации богатств этих стран, сплотившиеся против мирового движения трудящихся, силы международного империализма прошли мимо мирных предложений трудящихся масс России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии и напрягают ныне все свои усилия к подавлению Советской власти всюду, где она создана массовым революционным движением рабочих и крестьян. Мобилизовав против Советской власти все силы монархической и капиталистической контрреволюции, мировой капитал стремится общим наступлением на всех фронтах задушить власть рабочих и крестьян. Отпор этой попытке вновь ввергнуть в рабство десятки миллионов русских и украинских, латышских, литовских, белорусских и крымских рабочих и крестьян требует от них теснейшего объединения боевых сил, централизации и руководства в тяжелой борьбе на жизнь и на смерть. Военный союз всех упомянутых советских социалистических республик должен быть первым ответом на наступление общих врагов. Поэтому, стоя вполне на почве признания независимости, свободы и самоопределения трудящихся масс Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии и Крыма, исходя как из резолюции Украинского Центрального Исполнительного Комитета, принятой на заседании 18 мая 1919 г., так и предложения советских правительств Латвии, Литвы и Белоруссии, Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов признает необходимым провести

тесное объединение: 1) военной организации и военного командования; 2) Советов народного хозяйства; 3) железнодорожного управления и хозяйства; 4) финансовой и 5) комиссариатов труда советских социалистических республик России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии и Крыма с тем, чтобы руководство указанными отраслями народной жизни было сосредоточено в руках единых коллегий.

Объединение должно быть проведено путем соглашения с Центральным Исполнительным Комитетом и Советами Народных Комиссаров указанных советских республик.

Для осуществления указанных шагов Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет избирает комиссию, которой поручает немедленно вступить в переговоры с представителями соответствующих Центральных Исполнительных Комитетов и совместно с ними выработать конкретные нормы объединения, а впредь до момента выработки окончательного объединения, немедленно создать формы деятельности.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 151–152.

***Тимчасове положення Всеукраїнського революційного комітету
про організацію Радянської влади на Україні
(22 грудня 1919 року)***

До освобождения Украины от разбойничьей контрреволюции и до созыва Всеукраинского съезда Советов крестьянских, рабочих и красноармейских депутатов, приноравливаясь к условиям войны с контрреволюцией, издается следующее временное «Положение об организации Советской власти на Украине».

1. Во главе политико-административной власти на Украине стоит временный Всеукраинский ревком, который составлен из пяти человек (три коммуниста-большевика, один коммунист-боротьбист и один украинский левый эсер-борьбист).

2. При Всеукраинском ревкоме имеется аппарат по управлению и урегулированию советского строительства на Украине:

а) во главе каждой отрасли советского строительства стоит коллегия (из двух-трех человек), назначенная Украинским ревкомом;

б) хозяйственные коллегии (народного хозяйства, путей сообщения, почт и телеграфа, социального обеспечения, труда и др.) работают в полном контакте с соответствующими центрами РСФСР под контролем Украинского ревкома;

в) практические отношения отдельных коллегий между собой регулируются Украинским ревкомом;

г) все денежные выдачи на советское строительство Наркомфин РСФСР по соглашению с Украинским ревкомом разассигновывает по утвержденным Украинским ревкомом сметам губревкомам;

д) Украинский ревком по мере надобности имеет право переводить кредиты на др. нужды, передавать за счет одного ревкома другому, закрывать их и т. д.;

е) Украинский ревком имеет в своем распоряжении денежные суммы для удовлетворения непредвиденных расходов советских учреждений как в центре, так и на местах, а также для своих расходов по руководству советским строительством на Украине и на устройство городского и сельского хозяйства.

3. Всеукраинский ревком в прифронтовой полосе (сто верст), по соглашению с высшим военным командованием, а в некоторых местах с губернскими комитетами партии, назначает губернские ревкомы. Губернские ревкомы состояются из представителей КПУ (большевиков), УКП [боротьбистов] и украинских левых эсеров (борьбистов).

4. Уездные ревкомы назначаются губернскими по соглашению с военными властями на таких же основаниях, как и губернские (по возможности из местных работников).

5. Волостные и сельские ревкомы – соответствующими высшими инстанциями.

Примечание. Отношения между ревкомами остаются такие же, какие существовали между исполкомами. Каждый низший ревком подчинен высшему по инстанции.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 157.

Постанова Всеукраїнського революційного комітету про поширення на Україну декретів РРФСР (27 січня 1920 року)

В развитие соглашения Всеукраинского ЦИК и Всероссийского ЦИК от 1 июня 1919 г. об объединении деятельности обеих республик, впредь до окончательного оформления взаимоотношений последних, объявляется:

1. Все декреты и постановления УССР, касающиеся органов власти и подведомственных учреждений, связанных с вышеуказанным соглашением (как-то: военные, ВСНХ, продовольствия, трудособеза, путей

сообщения, почты и телеграфа и финансов), аннулируются и каменяются декретами РСФСР, вступающими в силу на всей территории Украины с момента опубликования сего и подлежащими немедленному исполнению.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 163.

**Постанова Всеукраїнського революційного комітету про
застосування виняткової міри покарання – розстрілу
до активних контрреволюціонерів в Україні
(2 лютого 1920 року)**

В действие вводится по телеграфу.

Всеукраинский революционный комитет, обсудив вопрос о применении высшей меры наказания, т. е. расстрела, по приговорам чрезвычайных комиссий и ревтрибунала в пределах территории Украины, в связи с постановлением об отмене смертной казни в РСФСР, находит: отмена смертной казни в РСФСР, явившаяся результатом: 1) полного подавления шпионской, дезорганизаторско-мятежнической деятельности агентов Антанты и служащих ей царских генералов в тылу Красной Армии; 2) разгрома контрреволюции на фронтах; 3) уничтожения крупнейших тайных организаций контрреволюционеров и бандитов и 4) достигнутым вследствие этого укреплением Советской власти, – не может быть ныне осуществлена в пределах территории Украины, где все вышеуказанные условия, угрожающие существованию Советской власти на Украине, еще не ликвидированы, где враг оказывает нашей Красной Армии еще достаточное сопротивление, где с каждым днем обнаруживаются все новые заговоры против Советской власти на Украине, а посему впредь до полного уничтожения препятствий, нарушающих устойчивость Советской власти на Украине, Всеукраинский революционный комитет, ответственный перед рабоче-крестьянской массой Украины за всемерное укрепление ее, в своей неуклонной и решительной борьбе со всякими попытками контрреволюционного характера, не может остановиться ни перед какими мерами, вплоть до применения системы красного террора.

Но пусть украинский народ, убедившись на примере Советской России, знает, что террор и все тяжелые репрессии в отношении врагов рабочих и крестьян навязываются нам исключительно свергаемой

буржуазией и ее наемниками, и что эти тяжелые меры отменяются, как только укрепление власти рабочих и крестьян считается завершенным.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 163.

**Закон Ради Народних Комісарів УСРР про хлібну розкладку
(26 лютого 1920 року)
(Витяги)**

Окончательное освобождение Украины от власти помещиков и генералов, изгнание из ее пределов банд Деникина, насилувавших, разорявших и грабивших трудовое население, ставит ныне перед Советской властью задачу окончательного закрепления этих побед – передачу земель крестьянству, восстановление разрушенного народного хозяйства, в особенности же Донецкого бассейна и железных дорог.

Эти великие задачи могут быть осуществлены только в том случае, если будет устранен продовольственный кризис.

Должна быть накормлена доблестная Красная Армия, освободившая Украину, защищающая ее ныне от нападения контрреволюции и международных капиталистов, все еще не потерявших надежды установить свою кровавую власть и забрать землю у крестьянства.

Должны быть накормлены железнодорожные рабочие, на которых возлагается тяжелая задача восстановления путей сообщения.

Должно быть обеспечено хлебом наиболее нуждающееся крестьянство, вовсе его лишенное.

Необходимо накормить рабочих, добывающих уголь, без которого становятся фабрики, заводы, железные дороги, благодаря чему до крайности сокращаются запасы товаров, необходимых для населения и в первую голову для крестьянства.

Должны быть обеспечены дети, приюты, больницы, лазареты и т. д.

Наконец, должен быть образован особый фонд (запас) для нужд обсеменения полей.

В целях удовлетворения всех перечисленных выше неотложных потребностей Совет Народных Комиссаров Украины постановляет произвести на всем протяжении страны государственную разверстку на хлебные продукты согласно следующих правил:

1. Сельское население, производящее зерновые продукты, обязуется под страхом строгой ответственности сдать государству по указанным ниже твердым ценам положенное количество зерновых продуктов, согласно государственной разверстки.

2. Учитывая тяжкие последствия гражданской войны, особенно для мелких крестьянских хозяйств, волостную разверстку на зерновые продукты начать производить с хозяйств, площадь пахотной земли которых превышает три десятины.

Однако, если установленная законом разверстка в размере 30 % не будет выполнена полностью к первому положенному сроку (см. ст. 5. наст. зак.) потому ли, что более зажиточные крестьяне не выполняют своего долга перед социалистическим государством, или потому, что менее зажиточные крестьяне возьмут на себя позорную роль укрывателей хлеба у зажиточных крестьян, – обязанность выполнения разверстки должна быть распространена также на хозяйства, площадь пахотной земли которых менее трех десятин, а виновные в укрывательстве должны быть подвергнуты строжайшей каре вплоть до конфискации их имущества.

Принимая во внимание состояние крестьянских хозяйств, потерпевших от белогвардейских банд, а также и то, что крестьянство охотно помогало продуктами Красной Армии, Совнарком Украины исчисляет количество хлебных продуктов, подлежащих сдаче государству, лишь в пределах, безусловно необходимых для удовлетворения перечисленных нужд и значительно ниже общего количества излишков, производимых сельским населением. Эти последние определяются для 1920 г., благодаря очень высокому урожаю 1919 г., цифрой до 600 миллионов пудов, между тем разверстка исчисляется лишь в размере около одной четвертой этого количества...

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 168–170.

Ухвала «трійки» Кримської ударної групи про розстріл врангелівських офіцерів

1920 года Ноября 28-го дня, ст. Джанкой.

Я Начальник Крымской Ударной Группы 2-го пункта ПЕТРОВ и помощник Начальника Крымской Ударной Группы 2-го пункта т. КАЛЯЕВ и уполномоченный Начособотдарма 13 т. ДАЛЬСКИЙ, рассмотрев список и анкеты всех Врангельских офицеров и принимая во внимание, что все эти лица, будучи в рядах белой армии Корниловцы, Дроздовцы и Марковцы, принимавших деятельное участие в укреплении Сивашских и Перекопских районов, наносившие вред Рабоче-Крестьянской Власти, постановили:

Всех Врангельских офицеров, как вредный элемент, мешающих строительству Рабоче-Крестьянской Республики, в количестве ТРИСТА ДВАДЦАТЬ человек «РАССТРЕЛЯТЬ»

Приговор привести в исполнение в течение 24 часов.

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 61.

**Наказ № 8 по Кримській ударній групі управління особливих
відділів Південного та Південно-Західного фронтів
(7 грудня 1920 року)
(Витяги)**

§ 1. Для расправы и ликвидации с оставшимися белогвардейским и контрреволюционным элементом в районе г. Севастополя составит тройку под председательством Зам. начособоотдела Черноазморей тов. Михайлова в составе членов Начособоотделения 46-й дивизии тов. Кудряшева и нач. агентуры Особоотдела Черноазморей тов. Петрова, запасным членом назначается старший следователь Особого Отдела тов. Крастынь, коим предоставит право вынесения приговора высшей меры наказания.

§ 2. Для расправы с оставшимися белогвардейскими и контрреволюционными элементами в районе от г. Ялты до Феодосии (включая) составит тройку под председательством Начособоотдела Черазморей т. Чернобровым в составе членов тов. Петрова и т. КАЛЯЕВА коим предоставит право вынесения приговоров высшей меры наказания.

§ 3. За энергичную работу по борьбе с контрреволюцией выразить революционную благодарность и выдать золотые часы следующим товарищам...

Всем остальным революционную благодарность и приготовить на них подарки, а также товарищам красноармейцам.

§ 4. Нижеследующим т.т. сотрудникам Особоотделения 46-й дивизии выразить сердечную благодарность и выдать серебрянные часы с надписью «За энергичную работу от Особого Отдела Южного фронта»...

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 62.

Семінарське заняття № 7

ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА УСРР-УРСР У 1920–1930-х рр.

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо особливостей розвитку права України під час реалізації нової економічної політики та упродовж 30-х рр. XX ст., коли відбувалося становлення соціалістичної правової системи, характерними рисами якої було закріплення примату державних інтересів і забезпечення репресивної спрямованості державного механізму.

Навчальні питання

1. Джерела права УСРР.
2. Конституційне (державне) право УСРР у 20–30 рр. XX ст.
3. Основні риси адміністративного, фінансового, кримінального права УСРР в 20–30 рр. XX ст.
4. Основні риси цивільного, земельного, кооперативного, трудового права УСРР в 20–30 рр. XX ст.
5. Основні риси процесуального права УСРР в 20–30 рр. XX ст.

Ключові поняття: «нова економічна політика», «кодекс», «Українська Соціалістична Радянська Республіка», «Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет», «Президія ВУЦВК», «Рада Народних Комісарів УСРР», «Цивільний кодекс УСРР», «Земельний кодекс УСРР», «Кодекс законів про працю УСРР», «Кримінальний кодекс УСРР», «Кримінально-процесуальний кодекс УСРР», «Закон про ліси УСРР», «Цивільно-процесуальний кодекс УСРР», «Тимчасові будівельні правила УСРР», «Ветеринарний кодекс УСРР», «Виправно-трудова кодекс УСРР», «Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР», «Адміністративний кодекс УСРР».

Теми рефератів

1. Нормативно-правове закріплення входження Радянської України до складу Радянського Союзу.
2. Правове становище України у складі СРСР.
3. Джерела права УРСР періоду нової економічної політики.
4. Устрій та діяльність каральних органів УРСР у 1921–1939 рр.
5. Конституційно-правове регулювання правовідносин УСРР та СРСР.
6. Правові засади українізації.
7. Правовий статус Криму у 20-х рр. XX ст.
8. Принцип матеріальної зацікавленості в цивільному праві УСРР.

9. Злочини та покарання за Кримінальними кодексами УСРР 1922 р. та 1927 р.
10. Характерні риси виправно-трудового права УСРР.
11. Органи влади і управління за Конституцією УРСР 1937 р.
12. Деформації в цивільному праві УСРР у 30-х рр. XX ст.
13. Становлення колгоспно-кооперативного права УСРР у 30-х рр. XX ст.

Методичні вказівки

Знання джерел права є необхідною передумовою для з'ясування належності національної правової системи до певної світової правової сім'ї, а також визначення рівня її розвиненості та виокремлення засадничих принципів розвитку. Право УРСР періоду нової економічної політики та упродовж 30-х рр. XX ст. еволюціонувало у руслі радянської класової правової доктрини, що ґрунтувалася на принципі революційної законності. Такий підхід об'єктивно зумовив необхідність першої кодифікації права УСРР. Під час аналізу специфіки нового законодавства України, слід співвіднести його з аналогічним законодавством СРСР та РСФРР, що дає можливість з'ясувати рівень автентичності тогочасної української правової системи.

Під час визначення особливостей конституційного (державного) права УСРР, слід послідовно проаналізувати тексти конституційних актів УСРР від 1925 р, 1929 р. та 1937 р. з метою визначення основоположних тенденцій у конституційно-правовому регулюванні. У цьому контексті студент має акцентувати увагу на спробі політичного керівництва Радянського Союзу завуалювати тенденцію уніфікації законодавства та централізації державного управління, передбачивши, з одного боку, безумовне дотримання принципу відповідності конституційних актів УСРР положенням Конституції СРСР, а з іншого боку, можливість опротестування неконституційних актів союзних наркоматів (наприклад, з посиланням на ст. 42, 59 Конституції СРСР від 1924 р.). Під час аналізу конституційного (державного) права УСРР в означений період необхідно, у першу чергу, зосередитися на визначенні правового статусу громадян (з акцентуацією на диференціації правового стану робітників, селянства та інтелігенції), з'ясуванні форм державного правління та державного устрою (зокрема, доцільно визначити особливості адміністративно-територіального поділу УСРР та правового статусу національних районів у її складі), правовому закріпленні командно-адміністративної системи та номенклатури як нового як своєрідного державного феномена, а також посиленні ролі та одержавленні партійних органів.

Під час виокремлення характерних рис адміністративного, фінансового, кримінального права УСРР у 20–30-ті рр. XX ст. необхідно

звернути увагу на специфіці правового регулювання адміністративних відносин, становленні та розвитку фінансового права, а також злочинах і покараннях за Кримінальними кодексами УСРР (з акцентуацією на перманентному посиленні обвинувачувально-каральної спрямованості кримінального законодавства у 30-х рр. XX ст.).

Під час визначення основних рис цивільного, земельного, кооперативного та трудового права УСРР слід зосередитися на визначенні форм власності, майнових прав та принципу матеріальної зацікавленості, а також характеристиці договірних відносин, спадкового права, правового забезпечення трудового землекористування, суб'єктів трудового права, тривалості робочого часу тощо. Окремо слід зосередити увагу на правовому підґрунті відновлення позаринкової економіки, деформаціях у цивільному праві (праві власності, зобов'язальному, спадковому праві, шлюбно-сімейному праві) і бурхливому розвитку колгоспно-кооперативного права.

Під час розгляду п'ятого питання слід виокремити основні риси процесуального права УСРР, що охоплювало кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право і виправно-трудове право (з акцентуацією на специфіці виправно-трудового законодавства). У контексті розгляду цього питання необхідно торкнутися проблеми незаконних і позасудових репресій, проілюструвавши поширення цієї тенденції в Україні на прикладі найгучніших політичних процесів (Шахтинська справа, справа Промпартії, справи СВУ, Українського національного центру тощо).

Література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т.2: Лютий 1917 – 1996 р. – 799 с.

Допоміжна

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
2. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / І. Й. Бойко. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. університету, 2013. – 408 с.

3. Гавриленко О. А. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки непу / О. А. Гавриленко // Вестник Международного славянского университета (Харьков). – 1999. – Т. 2, № 1. – С. 44–50.
4. Заруба В. М. Історія держави і права України : навчальний посібник / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2006. – 416 с.
5. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів, 1996.
6. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
7. Нагорна Л. П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х / Л. П. Нагорна // Укр. істор. журн. – 1993. – № 1.
8. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
9. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник. – К., 1997.
10. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І. Б. Усенко. – Х., 1995.
11. Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу / В. А. Чехович. – Х., 1995.

Пам'ятки права

Постанова ВУЦВК «Про заміну продрозкладки натуральним податком» (27 березня 1921 року)

Для забезпечення правильного і спокійного провадження господарства на основі більш вільного користування хліборобами продуктами своєї праці і своїми господарчими засобами, для зміцнення селянського господарства і піднесення їх продукційності, а також з метою точного встановлення припадаючих на хліборобів державних зобов'язань, розкладка, як засіб державного заготовлення продовольства, сировини і фуражу заміняється натуральним податком.

Цей податок мусить бути меншим припадавшого до цього часу шляхом розкладки оподаткування. Сума податку повинна бути вирахована так, щоб забезпечити самі необхідні потреби армії, робітничого, міського і нехліборобського населення.

Загальна сума податку повинна постійно зменшатись в міру того, як відбудова транспорту і промисловости дасть можливість Радянській

Владі одержувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти.

Податок береться, яко відсоток, або доля вироблених господарством продуктів. При визначенні податку на кожне господарство береться на увагу загальна кількість десятин заможности, кількість їдців, кількість товару в кожному господарстві.

Податок мусить бути поступовим. З податку який поступає, утворюються способом відрахування від 10 до 20 % губернський продовольчий фонд, який має своїм призначенням задоволення негайних потреб незаможного селянства і придбання краму з-за кордону для постачання селянству. Господарі-селяне, що збільшують площу засіву свого господарства, а рівно ж ті, що збільшують продукційність господарства в цілому, одержують тільки по виконанню натурального податку.

Здача державі продуктів, що належить як податок, кінчається в певні точно зазначені законом терміни.

Одповідальність за виконання податку покладається на кожного окремого господаря, під контролем комнезамів і Волвиконкомів.

Органам Радянської влади доручається накладати кару на кожного, хто не виконає податку.

Усі запаси харчові, сировини і фуражу, що залишаються у хліборобів після виконання ними податку, є в повному їх розпорядженні, можуть бути використувані ними для поліпшення стану свого господарства, для підвищення особистого споживання і для обміну на продукти фабрично-заводської і кустарної промисловості. Обмін дозволяється у межах місцевого господарчого обороту, як через кооперативні організації, так і на ринках і базарах.

Тим хліборобам, котрі побажають здати лишки, що залишаться у них після виконання податку, державі, або кооперативам по дорученню держави, в обмін на лишки, котрі здаються добровільно, повинні бути дані речі широкого споживання, що має складатися, як з продуктів, внутрішнього виробництва, так і з продуктів, закуплених за кордоном. Для цього відмічується частина державного золотого фонду і частина заготовленої сировини.

Постачання біднішому сільському населенню проводиться у державному порядку на окремих правилах.

Для розвитку цього закону Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет пропонує Раді Народніх Комісарів не пізніше 15-го квітня видати відповідне подрібне положення.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 186–187.

**Постанова Ради праці та оборони РРФСР
(12 серпня 1921 року)
(Витяги)**

1. Признать необходимым при первых же признаках противодействию сбора продналога или замедления в его взносе немедленно применять самые решительные меры принудительного характера, вводя в упорствующие волости и селения воинские части, немедленно направляя туда выездные сессии Ревтрибуналов и строжайше карая упорствующих...

2. При вводе воинских частей в селения их продовольственное снабжение возлагать на сельские общества в полном объеме боевого пайка ... крестьянство предупреждается, что войсковые части немедленно будут выведены по выполнении установленной для данного срока доли налога и что от самого крестьянства зависит срок стоянки воинских частей и их довольствие за счет селения.

3. Предложить ВЦСПС в боевом порядке разрешить все вопросы, связанные с мобилизацией для продинспектуры и воєндружин и провести эти мобилизации...

Текст подано за виданням: Гавриленко О. А. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки непу / О. А. Гавриленко // Вестник Международного славянского университета. – 1999. – Т. 2, № 1. – С. 46.

**Постанова ВУЦВК про скасування Всеукраїнської надзвичайної
комісії та про утворення Держполітуправління
(22 березня 1922 року)**

1. Всеукраинскую Чрезвычайную комиссию по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности и ее местные органы упразднить.

2. При Народном комиссариате внутренних дел, под личным председательством народного комиссара или назначаемого Совнаркомом его заместителя, образовать Государственное политическое управление для выполнения по всей территории УССР нижеследующих задач:

- а) подавления открытых контрреволюционных выступлений, в том числе бандитизма, и принятия необходимых мер для своевременного предупреждения таковых;
- б) принятия мер охраны и борьбы со шпионажем;
- в) охрана железнодорожных и водных путей сообщения;
- г) политической охраны границ республики;
- д) борьбы с контрабандой и переходом границ республики без соответствующих разрешений;

е) выполнения специальных поручений Президиума Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета или Совета Народных Комиссаров по охране революционного порядка.

3. Местными органами Госполитуправления являются его губернские отделы, образуемые при губернских исполнительных комитетах и действующие на основании особого положения, утверждаемого Президиумом ВУЦИК.

4. Председатель Госполитуправления УССР по соглашению с ГПУ РСФСР является полномочным представителем последнего на Украине и, в целях объединения руководства деятельностью всех органов ГПУ на Украине, ему подчиняются и ведущие борьбу с преступлениями в армии и на транспорте на территории УССР особые и транспортные отделы, а также и войска ГПУ на Украине.

5. При необходимости принятия мер пресечения в отношении лиц, причастных к контрреволюционным выступлениям, бандитизму, шпионажу, хищениям на железнодорожных и водных путях сообщения, контрабанде и переходу границ без разрешения, Госполитуправлению, его губернским отделам, а также и уполномоченным их в уездах предоставляется право производства обысков, выемок вещественных доказательств и необходимых документов и ареста на следующих основаниях:

а) В отношении лиц, застигнутых на месте преступления, аресты, обыски или выемки агентами Госполитуправления или его отделов могут быть произведены без специального постановления и особого ордера Госполитуправления или его отделов, с последующей санкцией председателя ГПУ или председателя губотдела в течение 48 часов после принятия мер пресечения; во всех остальных случаях арест, а также обыски и выемки допускаются не иначе, как по специальному постановлению ГПУ или губотдела ГПУ за подписью председателей их по особым ордерам, порядок выдачи таковых определяется вырабатываемой Госполитуправлением и утверждаемой Народным комиссариатом юстиции инструкцией.

б) Не позднее 2-х недель со дня ареста должно быть предъявлено обвинение арестованному.

в) Не позднее 2-х месяцев со дня ареста ГПУ или освобождает арестованного, или испрашивает у Президиума ВУЦИК разрешение на дальнейшую изоляцию, если того требуют особые обстоятельства дела, на срок, определяемый Президиумом ВУЦИК, или направляет дело в суд, зачисляя за ним арестованного.

6. Все уголовные дела по спекуляции, должностным и прочим преступлениям, находящиеся до опубликования настоящего постановления в производстве ВУЦИК и ее органов, подлежат в 2-х недель-

ный срок передаче в ревтрибуналы и народные суды по принадлежности, и впредь все дела о преступлениях, направленных против Советского строя или представляющих нарушение законов УССР, подлежат разрешению исключительно в судебном порядке ревтрибуналами или народными судами по принадлежности.

Общий надзор за выполнением статей 5-й и 6-й настоящего постановления возлагается на Народный комиссариат юстиции.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 187–189.

Декрет ВЦВК Про адміністративне вислання (10 серпня 1922 року)

1. В целях изоляции лиц, причастных к контрреволюционным выступлениям, в отношении которых испрашивается у Президиума ВЦИК разрешение на изоляцию свыше двух месяцев, в тех случаях, когда имеется возможность не прибегать к аресту, установить высылку за границу или в определенные местности РСФСР в административном порядке.

2. Рассмотрение вопросов о высылке отдельных лиц возложить на особую комиссию при Народном Комиссариате внутренних дел, действующую под председательством Народного Комиссара внутренних дел, и представителей от Народного Комиссариата внутренних дел и Народного Комиссариата юстиции, утверждаемых Президиумом ВЦИК.

3. Постановления о высылке каждого отдельного лица должны сопровождаться подробными указаниями причин высылки.

4. В постановлении о высылке должен указываться район высылки и время ее.

5. Список районов высылки утверждается Президиумом по представлению комиссии.

6. Срок административной высылки не может превышать трех лет.

7. Лица, в отношении которых применена административная высылка, лишаются на время высылки активного и пассивного избирательного права.

8. Высланные в известный район поступают под надзор местного органа Государственного политического управления, определяющего местожительство высылаемого в районе высылки.

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 86.

Кримінальний Кодекс УСРР (1922 р.)
(Витяги)

ОБЩАЯ ЧАСТЬ

I. Пределы действия Уголовного Кодекса

1. Действие Уголовного Кодекса распространяется на все преступления, совершенные в пределах У.С.С.Р., как ее гражданами, так и иностранцами, если последние по своему дипломатическому положению не пользуются правом экстерриториальности.

2. Действие сего Кодекса распространяется на граждан У.С.С.Р. и в том случае, когда преступные деяния совершены ими за пределами Республики.

3. Действие сего Кодекса распространяется также на пребывающих в У.С.С.Р. иностранцев, совершивших вне пределов Республики преступления против основ государственного строя и военной Мощи У.С.С.Р.

4. Изъятия из действия ст.ст. 2 и 3 Уголовного Кодекса могут иметь место лишь в порядке особых договоров, заключенных У.С.С.Р. с отдельными государствами.

II. Общие начала применения наказания

5. Уголовный Кодекс У.С.С.Р. имеет своей задачей правовую защиту государства трудящихся от преступлений и от общественно-опасных элементов и осуществляет эту защиту путем применения к нарушителям революционного правопорядка наказания или других мер социальной защиты.

6. Преступлением признается всякое общественно-опасное действие или бездействие, угрожающее основам советского строя и правопорядку, установленному рабоче-крестьянской властью на переходный к коммунистическому строю период времени.

7. Опасность лица обнаруживается совершением действий, вредных для общества, или деятельностью, свидетельствующей о серьезной угрозе общественному правопорядку.

8. Наказание и другие меры социальной защиты применяются с целью:

а) общего предупреждения новых нарушений как со стороны нарушителя, так и со стороны других неустойчивых элементов общества; б) приспособления нарушителя к условиям общежития путем исправительно-трудового воздействия; в) лишения преступника возможности совершения дальнейших преступлений.

9. Назначение наказания производится судебными органами по их социалистическому правосознанию с соблюдением руководящих начал и статей настоящего Кодекса.

10. В случае отсутствия в Уголовном Кодексе прямых указаний на отдельные виды преступлений, наказания или меры социальной защиты применяются согласно статей Уголовного Кодекса, предусматривающих наиболее сходные по важности и роду преступления, с соблюдением правил общей части сего Кодекса.

III. Определение меры наказания

24. При определении меры наказания учитывается степень и характер опасности, как самого преступника, так и совершенного им преступления.

Для установления этого изучается обстановка совершенного преступления, выясняется личность преступника, поскольку возможно уяснить ее на основании его образа жизни и прошлого, а также устанавливается, насколько само преступление в данных условиях времени и места нарушает основы общественной безопасности.

25. Поэтому для определения меры наказания различается:

- а) совершено ли преступление в интересах восстановления власти буржуазии, или в интересах чисто личных совершившего преступление;
- б) направлено ли преступление против государства или отдельной личности;
- в) совершено ли преступление в состоянии голода и нужды или нет;
- г) совершено ли преступление из низменных, корыстных побуждений или без таковых;
- д) совершено ли преступление с полным сознанием причиняемого вреда или по невежеству и неосознанности;
- е) совершено ли преступление профессиональным преступником или рецидивистом, или оно совершено в первый раз;
- ж) совершено ли преступление группой (шайкой, бандой), или одним Лицом;
- з) совершено ли преступление посредством насилия или без такового;
- и) обнаружено ли совершающим преступление заранее обдуманное намерение, жестокость, хитрость, или преступление совершено в состоянии запальчивости, по неосторожности, легкомыслию, или под влиянием угроз и принуждения другого лица.

IV. Роды и виды наказаний и других мер социальной защиты

32. Наказания, налагаемые по Уголовному Кодексу, суть:

- а) изгнание из пределов У.С.С.Р. на срок или бессрочно;
- б) лишение свободы со строгой изоляцией или без таковой;
- в) принудительные работы без содержания под стражей;
- г) условное осуждение;
- д) конфискация имущества – полная или частичная;
- е) штраф;
- ж) поражение прав;
- з) увольнение от должности;
- и) общественное порицание;
- к) возложение обязанности загладить вред.

33. По делам, находящимся в производстве революционных трибуналов, впредь до отмены Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом, в случаях, когда статьями настоящего Кодекса определена высшая мера наказания, в качестве таковой применяется расстрел.

Примечание. Высшая мера репрессии не может быть применена к лицам, не достигшим в момент совершения преступления 18-летнего возраста.

ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ

ГЛАВА 1.

Государственные преступления

1. О контрреволюционных преступлениях

57. Контрреволюционным признается всякое действие, направленное на свержение завоеванной пролетарской революцией власти рабоче-крестьянских Советов и существующего на основании Конституции У.С.С.Р. Рабоче-Крестьянского Правительства, а также действия в направлении помощи той части международной буржуазии, которая не признает равноправия приходящей на смену капитализма коммунистической системы собственности и стремится, к ее свержению путем интервенции или блокады, шпионажа, финансирования прессы и т.п. средствами.

58. Организация в контрреволюционных целях вооруженных восстаний или вторжения на советскую территорию вооруженных отрядов или банд, а равно участие во всякой попытке в тех же целях захватить власть в центре и на местах или насильственно отторгнуть от У.С.С.Р. какую-либо часть ее территории, или расторгнуть заключенные ею договоры, карается высшей мерой наказания и конфискацией всего имущества, с допущением при смягчающих обстоятельствах понижения наказания до лишения свободы на срок не ниже пяти лет со строгой изоляцией и конфискацией всего имущества.

При установлении судом неосведомленности участника о конечных целях означенного в сей статье преступления, участие в нем карается лишением свободы на срок не ниже трех лет.

58. Сношение с иностранными государствами или их отдельными представителями с целью склонения их к вооруженному вмешательству в дела Республики, объявлению ей войны или организации военной экспедиции, равно как способствование иностранным государствам уже после объявления им войны или посылки экспедиции, в чем бы это способствование не выразилось, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч. 58-й ст. Уголовного Кодекса.

59. Участие в организации, действующей в целях совершения преступлений, означенных в ст. 58-59 Уголовного Кодекса, карается наказаниями, предусмотренными 1 и 2 ч.ч. 58-й статьи.

60. Участие в организации или содействие организации, действующей в направлении помощи международной буржуазии, указанной в ст. 57 Уголовного Кодекса, карается теми же наказаниями.

61. Участие в организации, действующей в целях, означенных в 57 статье Угол. Код., путем возбуждения населения к массовым волнениям, неплатежу налогов и невыполнению повинностей или всяким иным путем в явный ущерб диктатуре рабочего класса и пролетарской революции, хотя бы вооруженное восстание или вооруженное вторжение и не являлось ближайшей задачей деятельности этой организации, карается теми же наказаниями.

62. Участие в организации, противодействующей в контрреволюционных целях нормальной деятельности советских учреждений или предприятий, или использующей таковые в тех же целях, карается теми же наказаниями.

63. Участие в выполнении в контрреволюционных целях террористических актов, направленных против представителей Советской власти или деятелей революционных рабоче-крестьянских организаций, хотя бы отдельный участник такого акта и не принадлежал к контрреволюционной организации, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч 58-й статьи.

64. Организация в контрреволюционных целях разрушения или повреждения взрывом, поджогом или другим способом железнодорожных или иных путей и средств сообщения, средств народной связи, водопроводов, общественных складов и иных сооружений или строений, а равно участие в выполнении указанных преступлений, карается наказаниями, предусмотренными 1 и 2-й ч. 58-й статьи.

65. Участие в шпионаже всякого рода, выражающееся в передаче, сообщении или похищении, или собирании сведений, имеющих характер государственной тайны, в особенности военных, иностранным державам или контрреволюционным организациям в контрреволюционных целях или за вознаграждение, карается наказаниями, предусмотренными 1 частью 58-й статьи.

Оглашение тех же сведений, при отсутствии контрреволюционных или корыстных целей и неосведомленности о возможных последствиях таковой деятельности, карается наказаниями, предусмотренными 2 частью 58-й статьи.

66. Активные действия и активная борьба против рабочего класса и революционного движения, проявленные на ответственных

должностях при царском строе, караются наказаниями, предусмотренными 1 частью 58-й статьи.

67. Укрывательство и пособничество всякого рода преступлениям, предусмотренным ст.ст. 58–67, не связанные с непосредственным совершением означенных преступлений, или при неосведомленности об их конечных целях, карается лишением свободы на срок не ниже одного года.

68. Пропаганда и агитация, выражающаяся в призыве к свержению власти Советов путем насильственных или изменнических действий или путем активного или пассивного противодействия Рабоче-крестьянскому Правительству, или массового невыполнения возлагаемых на граждан воинской или налоговых повинностей, карается лишением свободы на срок не ниже трех лет со строгой изоляцией.

За те же преступления, совершенные в военной обстановке или при народных волнениях, наказание повышается до высшей меры наказания.

Призыв к невыполнению или противодействию распоряжениям центральной или местной власти, при неустановленности контрреволюционных целей, карается наказаниями, предусмотренными 83-й ст. Угол. Кодекса.

69. Пропаганда и агитация в направлении помощи международной буржуазии, указанной в ст. 57-й, карается изгнанием из пределов УССР или лишением свободы на срок не ниже трех лет.

70-1. Скупка недвижимого имущества, а равно ценных бумаг или иных имуществ, изъятых из собственности иностранных граждан национализацией, а равно продажа иностранцам недвижимых имуществ, ценных бумаг и иных ценностей, национализированных у граждан Советских Республик, с целью увеличить претензии иностранных государств или их граждан к Советским Республикам, карается наказаниями, предусмотренными первой и второй частью 58-й статьи.

70. Самовольное возвращение в пределы УССР в случае применения наказания по пункту а ст. 32-й, карается высшей мерой наказания.

71. Изготовление, хранение с целью распространения и распространение агитационной литературы контрреволюционного характера карается лишением свободы на срок не ниже одного года.

72. Измышление и распространение в контрреволюционных целях ложных слухов или непроверенных сведений, могущих вызвать общественную панику, возбудить недоверие к власти или дискредитировать ее, карается лишением свободы на срок не ниже шести месяцев.

При недоказанности контрреволюционности означенных действий, наказание может быть понижено до трех месяцев принудительных работ.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 195–200.

**Циркуляр адміністративно-організаційного управління ОДПУ
щодо позбавлення виборчих прав адміністративно-виправаних
(18 травня 1928 року)**

ВСЕМ ОРГАНАМ ОГПУ

В соответствии с циркулярным разъяснением Секретариата Президиума ВЦИКа от 7/III-28 г. Административно-Организационное Управление ОГПУ предлагает принять к руководству нижеследующее:

все административно-высланные независимо оттого: воспрещено ли им проживание в определенных местностях СССР без прикрепления или с прикреплением к определенному месту – лишаются на все время высылки активных и пассивных избирательных прав.

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 89.

**Постанова ВЦВК та РНК СРСР «Про вислання та заслання,
що застосовуються за судовими вироками»
(10 січня 1930 року)
(Витяги)**

3. Приведение в исполнение приговора о высылке производится через местный административный орган, которому суд посылает копию приговора. От осужденного при объявлении приговора отбирается подписка о том, что он обязуется покинуть местность, проживание в которой ему запрещено, в недельный срок по вступлении приговора в законную силу и не возвращаться в нее в течение определенного приговором срока. Высылаемый имеет право проживать по своим личным документам во всех других местностях по своему усмотрению и там не подлежит каким-либо видам регистрации и надзора...

5. На место ссылки осужденный направляется под конвоем.

7. Осужденный, отбывающий ссылку, не соединенную с принудительными работами, может избирать себе любые занятия и ограничивается в правах лишь постольку, поскольку это указано

в приговоре (поражение прав, запрещение заниматься определенной деятельностью и пр.). В течение всего времени отбывания этого вида ссылки осужденный находится под постоянным наблюдением местного административного органа, который устанавливает порядок и сроки явки и регистрации отбывающих ссылку осужденных как для целых групп, так и для отдельных отбывающих ссылку лиц.

8. Ссылка в определенную местность в соединении с принудительными работами применяется к тем же лицам и по тем же основаниям, что и простая ссылка, в случаях, когда суд признает целесообразным оказать на осужденного исправительно-трудовое воздействие; этот вид ссылки может применяться лишь в качестве основной меры социальной защиты.

Принудительные работы в местах ссылки организуются местными административными отделами и проводятся в различных областях общественно полезной деятельности (разработка земли, расчистка леса, обслуживание учреждений и предприятий и пр.).

Суд может оговорить в приговоре способ использования осужденного (физическая работа или служба в учреждении). Принудительные работы проводятся по правилам Исправительно-трудового кодекса и могут назначаться судом как на весь срок ссылки (до десяти лет), так и на часть его.

11. Осужденные к ссылке, не имеющие средств к существованию, до подыскания себе работы получают государственное пособие по смете НКВД в размере, устанавливаемом последним.

Текст подано за виданням: Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії „Реабілітовані історією”». – К. – Х. : Оригінал, 2005. – С. 89–90.

**Оперативний наказ Народного комісара
внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00486
(15 серпня 1937 року)**

С получением настоящего приказа приступите к репрессированию жен изменников родины, членов право-троцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных военной коллегией и военными трибуналами по первой и второй категории, начиная с 1-го августа 1936 года.

При проведении этой операции, руководствуйтесь следующим:

ПОДГОТОВКА ОПЕРАЦИИ

1) В отношении каждой, намеченной к репрессированию семьи производится тщательная ее проверка, собираются дополнительные установочные данные и компрометирующие материалы.

На основании собранных материалов составляются:

а) подробная общая справка на семью с указанием: фамилии, имени и отчества осужденного главы семьи, за какие преступления, когда, кем и какому наказанию подвергнут; именной список состава семьи (включая и всех лиц, состоявших на иждивении осужденного и вместе с ним проживавших), подробных установочных данных на каждого члена семьи; компрометирующих материалов на жену осужденного; характеристики, в отношении степени социальной опасности детей старше 15-ти летнего возраста; данных о наличии в семье престарелых и нуждающихся в уходе родителей, наличии тяжело или заразно больных, наличии детей, по своему физическому состоянию, требующих ухода.

б) отдельная краткая справка на социально-опасных и способных к антисоветским действиям детей старше 15-ти летнего возраста.

в) именные списки детей до 15 лет отдельно дошкольного и школьного возраста.

2) Справки рассматриваются соответственно наркомами внутренних дел республик и начальниками управлений НКВД краев и областей.

Последние:

а) дают санкцию на арест и обыск жен изменников родины;
б) определяют мероприятия в отношении детей арестуемой;
в) указывают мероприятия в отношении родителей и других родственников, состоявших на иждивении осужденного и совместно с ним проживающих.

ПРОИЗВОДСТВО АРЕСТОВ И ОБЫСКОВ

3) Намеченные к репрессированию арестовываются. Арест оформляется ордером.

4) Аресту подлежат жены, состоявшие в юридическом или фактическом браке с осужденным в момент его ареста.

Аресту подлежат также и жены, хотя и состоявшие с осужденным, к моменту его ареста, в разводе, но:

а) причастные к контрреволюционной деятельности осужденного;
б) укрывавшие осужденного;
в) знавшие о контр-революционной деятельности осужденного, но не сообщившие об этом соответствующим органам власти.

5) Аресту не подлежат:

а) беременные; жены осужденных, имеющие грудных детей, тяжело или заразно больные; имеющие больных детей, нуждающихся в уходе; имеющие преклонный возраст.

В отношении таких лиц временно ограничиваться отобранием подписки о невыезде с установлением тщательного наблюдения за семьей.

б) жены осужденных, разоблачившие своих мужей и сообщившие о них органам власти сведения, послужившие основанием к разработке и аресту мужей.

б) Одновременно с арестом производится тщательный обыск. При обыске изымаются: оружие, патроны, взрывчатые и химические вещества, военное снаряжение, множительные приборы (шапирографы, стеклографы, пишущие машинки и т. п.), контрреволюционная литература, переписка, иностранная валюта, драгоценные металлы в слитках, монетах и изделиях, личные документы и денежные документы.

7) Все имущество, лично принадлежащее арестованным (за исключением необходимых белья, верхнего и нижнего платья, обуви и постельных принадлежностей, которые арестованные берут с собой) – конфискуется. Квартиры арестованных опечатываются.

В случаях, когда совместно с арестуемыми проживают их совершеннолетние дети, родители и другие родственники, то им, помимо их личных вещей, оставляется в пользование необходимые: жилая площадь, мебель и домашняя утварь арестуемых.

8) После производства ареста и обыска арестованные жены осужденных конвоируются в тюрьму. Одновременно, порядком указанным ниже, вывозятся и дети.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕНИЯ ДЕЛ

9) На каждую арестованную и на каждого социально опасного ребенка старше 15-ти летнего возраста, заводится следственное дело, в которое помимо установленных документов, помещаются справки (см. п.п. «а» и «б» ст.1) и краткое обвинительное заключение.

10) Следственное дело направляется на рассмотрение Особого Совещания НКВД СССР.

Начальникам управлений НКВД по Дальне-Восточному и Красноярскому краям и Восточно-Сибирской области, следственных дел на арестованных Особому Совещанию – не высылать. Вместо этого, сообщать по телеграфу общие справки на семьи осужденных (пункт «а», ст.1), которые и будут рассматриваться Особым Совещанием. Последнее свои решения по каждой семье с одновременным указанием места заключения (лагеря) сообщает начальникам перечисленных УНКВД, также по телеграфу.

РАССМОТРЕНИЕ ДЕЛ И МЕРЫ НАКАЗАНИЯ

11) Особое совещание рассматривает дела на жен осужденных изменников родины и тех их детей старше 15-ти летнего возраста,

которые являются социально-опасными и способными к совершению антисоветских действий.

12) Жены осужденных изменников родины подлежат заключению в лагеря на сроки, в зависимости от степени социальной опасности, не менее как 5-8 лет.

13) Социально опасные дети осужденных, в зависимости от их возраста, степени опасности и возможностей исправления, подлежат заключению в лагеря или исправительно-трудовые колонии НКВД, или водворению в детские дома особого режима Наркомпросов республик.

14) Приговора Особого Совещания сообщаются для приведения их в исполнение Наркомам республиканских НКВД и начальникам Управлений НКВД краев и областей по телеграфу.

15) Следственные дела сдаются в архив НКВД СССР.

ПОРЯДОК ПРИВЕДЕНИЯ ПРИГОВОРОВ В ИСПОЛНЕНИЕ

16) Осужденных Особым Совещанием жен изменников родины направлять для отбытия наказания в специальное отделение Темниковского исправительно-трудового лагеря, по персональным нарядам ГУЛАГа НКВД СССР.

Направление в лагеря производить существующим порядком.

17) Осужденные жены изменников родины, не подвергнутые аресту, в силу болезни и наличия на руках больных детей, по выздоровлении арестовываются и направляются в лагерь.

Жены изменников родины, имеющие грудных детей, после вынесения приговора, немедленно подвергаются аресту и без завоза в тюрьму направляются непосредственно в лагерь.

Также поступать и с осужденными женами, имеющими преклонный возраст.

18) Осужденные социальноопасные дети направляются в лагеря, исправительно-трудовые колонии НКВД или в дома особого режима Наркомпросов республик по персональным нарядам ГУЛАГа НКВД для первой и второй группы и АХУ НКВД СССР – для третьей группы.

РАЗМЕЩЕНИЕ ДЕТЕЙ ОСУЖДЕННЫХ

19) Всех оставшихся после осуждения детей-сирот размещать:

а) детей в возрасте от 1–1 1/2 лет и до 3-х полных лет – в детских домах и яслях Наркомздравов республик в пунктах жительства осужденных;

б) детей в возрасте от 3-х полных лет и до 15 лет – в детских домах Наркомпросов других республик, краев и областей (согласно установленной дислокации) и вне Москвы, Ленинграда, Киева, Тбилиси, Минска, приморских и пограничных городов.

20) В отношении детей старше 15 лет, вопрос решать индивидуально. В зависимости от возраста, возможностей самостоятельного существования собственным трудом, или возможностей проживания на иждивении родственников, такие дети могут быть:

а) направлены в детские дома Наркомпросов республик в соответствии с п. «б» ст. 19.

б) направлены в другие республики, края и области (в пункты, за исключением перечисленных выше городов) для трудового устройства или определения на учебу.

21) Грудные дети направляются вместе с их осужденными матерями в лагеря, откуда по достижению возраста 1-1 1/2 лет передаются в детские дома и ясли Наркомздравов республик.

22) Дети в возрасте от 3 до 15 лет принимаются на государственное обеспечение.

23) В том случае, если оставшихся сирот пожелают взять другие родственники (не репрессированные) на свое полное иждивение – этому не препятствовать.

ПОДГОТОВКА К ПРИЕМУ И РАСПРЕДЕЛЕНИЮ ДЕТЕЙ

24) В каждом городе, в котором будет производиться операция специально оборудуются:

а) приемно-распределительные пункты, в которые будут доставляться дети тотчас же после ареста их матерей и откуда дети будут направляться, затем по детским домам.

б) специально организуются и оборудуются помещения, в которых будут содержаться до решения Особого Совещания НКВД социально-опасные дети.

Для указанных выше детей, используются, там где они имеются, детские приемники отделов трудовых колоний НКВД.

25) Начальники органов НКВД пунктов, где расположены детские дома Наркомпросов, предназначенные для приема детей осужденных, совместно с заведывающими или представителями ОБЛОНО производят проверку персонала домов и лиц, политически неустойчивых, антисоветски настроенных и разложившихся – увольняют. Взамен уволенного персонала домов доукомплектовывается проверенным, политически надежным составом, могущим вести учебно-воспитательную работу с прибывающими к ним детьми.

26) Начальники органов НКВД определяют в каких детских домах и яслях Наркомздравов можно разместить детей до 3-х летнего возраста и обеспечивают немедленный и безотказный прием этих детей.

27) Наркомы внутренних дел республик и начальники управлений НКВД краев и областей, сообщают по телеграфу лично заместителю

начальника АХУ НКВД СССР тов. Шнеерсону именные списки детей, матери которых подвергаются аресту. В списках должны быть указаны: фамилия, имя, отчество, год рождения ребенка, в каком классе учится. В списках дети перечисляются по группам, комплектуемым с таким расчетом, чтобы в один и тот же дом не попали дети, связанные между собой родством или знакомством.

28) Распределение детей по детским домам производит заместитель начальника АХУ НКВД СССР. Он телеграфом сообщает наркомам республиканских НКВД и начальникам управлений НКВД краев и областей, каких детей и в какой дом направить. Копию телеграммы посылает начальнику соответствующего детского дома. Для последнего эта телеграмма должна явиться основанием к приему детей.

29) При производстве ареста жен осужденных, дети у них изымаются и вместе с их личными документами (свидетельства о рождении, ученические документы), в сопровождении, специально наряженных в состав группы производящей арест, сотрудника или сотрудницы НКВД, отвозятся:

а) дети до 3-х летнего возраста – в детские дома и ясли Наркомздравов;

б) дети от 3 и до 15-ти летнего возраста – в приемно-распределительные пункты;

в) социально-опасные дети старше 15-ти летнего возраста в специально предназначенные для них помещения.

ПОРЯДОК ОТПРАВКИ ДЕТЕЙ В ДЕТСКИЕ ДОМА

30) Детей на приемно-распределительном пункте принимает заведывающий пунктом или начальник детского приемника ОТК НКВД и специально выделенный оперработник (работница) УГБ.

Каждый принятый ребенок записывается в специальную книгу, а документы его запечатываются в отдельный конверт.

Затем дети группируются по местам назначения и в сопровождении специально подобранных работников отправляются группами по детским домам Наркомпросов, где и сдаются вместе с их документами заведывающему дому под личную его расписку.

31) Дети до 3-х летнего возраста сдаются лично заведывающим детскими домами или яслями Наркомздравов под их личную расписку. Вместе с ребенком сдается и его свидетельство о рождении.

УЧЕТ ДЕТЕЙ ОСУЖДЕННЫХ

32) Дети осужденных, размещенные в детских домах и яслях Наркомпросов и Наркомздравов республик, учитываются АХУ НКВД СССР.

Дети старше 15-ти летнего возраста и осужденные социально-опасные дети учитываются 8 отделом ГУГБ НКВД СССР.

НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ДЕТЬМИ ОСУЖДЕННЫХ

33) Наблюдение за политическими настроениями детей осужденных, за их учебной и воспитательной жизнью возлагаю на Наркомов Внутренних Дел республик, начальников Управлений НКВД краев и областей.

ОТЧЕТНОСТЬ

34) О ходе операции доносить мне трехдневными сводками по телеграфу. О всех эксцессах и чрезвычайных происшествиях немедленно.

35) Операцию по репрессированию жен уже осужденных изменников родины закончить к 25/X с/г.

36) Впредь всех жен изобличенных изменников родины, правотроцкистских шпионов, арестовывать одновременно с мужьями, руководствуясь порядком, устанавливаемым настоящим приказом.

Народный комиссар внутренних дел Союза СССР

Генеральный комиссар государственной безопасности (Ежов).

Текст подано за виданням: Оперативный наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00486 // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К. : Абрис, 1997. – С. 377–384.

Семінарське заняття № 8

ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо особливостей розвитку держави та права України під час другої світової війни (1939–1945 рр.). Своєрідність означеного етапу державно-правового розвитку України була зумовлена міжнародно-правовими стосунками СРСР та умовами воєнного стану і встановленням окупаційного режиму, що спричинило суттєву реорганізацію державного механізму та, як наслідок, коригування правової доктрини.

Навчальні питання

1. Приєднання до складу УРСР західноукраїнських земель: правові аспекти.
2. Перебудова державного механізму на початку Великої Вітчизняної війни.
3. Спроби відновлення української національної державності.
4. Окупаційний режим та органи управління на окупованій території України.
5. Відновлення радянської влади на території України.
6. Зміни в праві УРСР в умовах воєнного стану.

Ключові поняття: «надзвичайні обставини військового часу», «воєнний стан», «стан облоги», «прифронтна смуга», «Державний комітет оборони», «Ставка Головного командування Збройних Сил СРСР», «військовий трибунал», «окупаційний режим», «рейхскомісаріат “Україна”», «партизанський рух», «підпільний рух», «депортація окремих народів», «принцип єдності державної власності», «трудова мобілізація», «трудова повинність».

Теми рефератів

1. Правовий статус західноукраїнських земель між двома світовими війнами.
2. Карпатоукраїнська держава: обставини утворення, органи влади, ліквідація.
3. Правові засади запровадження воєнного стану та стану облоги на території УРСР.
4. Устрій та діяльність радянських каральних органів на території України під час Великої Вітчизняної війни.
5. Правові підстави приєднання західноукраїнських земель до УРСР.
6. Політика «радянзації» на західноукраїнських землях.

7. Організаційні та політико-правові засади рухів опору в Україні під час Другої світової війни: міжнародні норми, окупаційні режими, радянський рух опору, національний рух опору.
8. Перебудова правової системи Української РСР в умовах воєнного стану.

Методичні вказівки

Під час розгляду першого питання необхідно звернути увагу на обставини підписання радянсько-німецького пакту про ненапад та секретного додаткового протоколу до нього. Окрім того, варто опрацювати текст договору між СРСР та нацистською Німеччиною «Про дружбу та кордони» і виявити його наслідки.

Готуючись до відповіді на друге питання студентам варто усвідомлювати, що війна спричинила докорінну перебудову державного механізму. Це було зумовлено прагненням мобілізувати зусилля на виконання низки невідкладних завдань, а саме: перелаштування господарства на воєнний лад; зміцнення обороноздатності; організації евакуації населення та стратегічних підприємств; розгортання партизанського та підпільного руху на тимчасово окупованих територіях тощо. Як наслідок, уповноваженими органами державної влади було прийнято низку нормативно-правових актів (постанов, директив, наказів тощо), без глибокого сутнісного аналізу яких неможливо усвідомити масштаб і глибину змін у державному управлінні. Тому під час підготовки відповіді з першого питання необхідно дати формально-правову характеристику запроваджуваних режимів воєнного стану та стану облоги, визначити правовий статус створених на загальнонаціональному та регіональному рівнях воєнно-політичних органів з надзвичайними повноваженнями, проілюструвати появу та ствердження тенденцій зростання ролі виконавчо-розпорядчих органів, домінування військово-організаційної (мобілізаційної) роботи в діяльності державного апарату, централізації керівництва суб'єктами правоохоронної діяльності, появи репресивних судових інститутів на кшталт військових трибуналів тощо.

Під час розгляду третього питання варто порівняти основні положення політичних програм двох відгалужень організованої української еміграції. Особливу увагу варто приділити визначенню пропонувананих лідерами ОУН шляхів відновлення незалежної та суверенної Української держави, а також проаналізувати вжиті практичні заходи, зокрема, проголошення у Львові Акту про відновлення Української держави від 30 червня 1941 р. та створення Української національної ради. Зважаючи на безрезультатність докладених лідерами ОУН зусиль, треба визначити причини краху планів з відновлення української національної державності.

Під час опрацювання четвертого питання плану необхідно дати характеристику нацистського окупаційного режиму, встановленого у контексті реалізації доктрини «тотальної війни». Студентам пропонується проаналізувати специфіку встановленого окупантами нового територіального та адміністративного поділу українських земель, а також повноваження військово-поліцейських органів, визначити специфіку побудови та функціонування системи судочинства.

Визволення території України від окупантів зумовило удосконалення державного апарату УРСР. Ілюструючи цю тенденцію, студент повинен приділити увагу підвищенню ролі уряду УРСР у відбудові народного господарства, утворенню Народного Комісаріату закордонних справ УРСР та Наркомату оборони УРСР, відновленню мережі місцевих рад депутатів трудящих тощо.

Під час опрацювання шостого питання варто зважати на те, що було забезпечено адаптацію цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального та кримінально-процесуального права УРСР до умов воєнного стану, а саме: створено низку надзвичайних органів влади та управління; перерозподілено фонди у зв'язку з евакуацією та реевакуацією, розширено права господарчих наркоматів; запроваджено планування на квартал; ініційовано переукладання раніше укладених договорів; спрощено порядок підтвердження заповітів та збільшено терміни прийняття спадщини, скасовано податок на спадщину, розширено коло спадкоємців, встановлено чергу спадкоємців; оновлено законодавство про патронат, опіку та всиновлення; передбачено визнання юридичних наслідків лише у випадку зареєстрованого шлюбу та допуск розлучення лише на підставі рішення суду; запроваджено трудову мобілізацію і трудову повинність; переглянуто законодавство про умови та охорону праці; посилено відповідальність за окремими складами злочинів тощо. Варто пам'ятати, що на окупованих територіях постійно зберігалася чинність норм радянського права.

Література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. У 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р.

Допоміжна

1. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. для студентів вищ.

- навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
2. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2006. – 416 с.
 3. Коваль В. Радянсько-німецький пакт 1939 р. / В. Коваль // Минуле України: відновлені сторінки. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 221–264.
 4. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – 289 с.
 5. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
 6. Кульчицький С. В. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності / С. В. Кульчицький // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 80.
 7. Макарчук В. С. Вхідження українського Подунав'я до складу УРСР: радянізація без українізації / В. С. Макарчук, Є. Д. Шибко // Правове регулювання міжнародних відносин в Україні: Історія і сучасність: матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції. – Львів : ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2012. – Вип. 1 – С. 43–50.
 8. Макарчук В. С. Радянська репресивна політика при здійсненні колективізації в Українському Подунав'ї (1940-ві рр.) / В. С. Макарчук, Є. Д. Шибко // Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (25 квітня 2012 р., м. Львів). – Львів, 2012. – С. 43–50.
 9. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фахові висновки робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА. – К., 2005.
 10. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
 11. Україна в Другій Світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945) : в 4 т. / упоряд. В. М. Косика. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 2000.

Пам'ятки права

Таємний додатковий протокол до пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною (23 серпня 1939 року)

При підписанні договору о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны поддерживается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 428.

**Нота уряду СРСР польському посольству в Москві
про вступ радянських військ на територію
Західної України та Західної Білорусії
(18 вересня 1939 року)**

Пане посол!

Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава як столиця Польщі не існує більше. Польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава й її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР та Польщею. Віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі

нейтральним, Радянський уряд не може більше нейтрально ставитись до цих фактів.

Радянський уряд не може також байдуже ставитись до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишились беззахисними.

Зважаючи на таку обстановку, Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної Армії – дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.

Одночасно Радянський уряд має намір вжити всіх заходів до того, щоб визволити польський народ із злополучної війни, куди він був звергнутий його нерозумними керівниками, і дати йому можливість зажити мирним життям.

Прийміть, пане посол, запевнення в цілковитій до вас пошані.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 430.

Німецько-радянський договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною (28 вересня 1939 року)

Правительство СССР и Германское Правительство после распада бывшего Польского государства рассматривают исключительно как свою задачу восстановить мир и порядок на этой территории и обеспечить народам, живущим там, мирное существование, соответствующее их национальным особенностям. С этой целью они пришли к соглашению в следующем:

Статья I

Правительство СССР и Германское Правительство устанавливают в качестве границы между обоюдными государственными интересами на территории бывшего Польского государства линию, которая нанесена на прилагаемую при сем карту и более подробно будет описана в дополнительном протоколе.

Статья II

Обе Стороны признают установленную в статье I границу обоюдных государственных интересов окончательной и устранят всякое вмешательство третьих держав в это решение.

Статья III

Необходимое государственное переустройство на территории западнее указанной в статье I линии производит Германское Правительство, на территории восточнее этой линии – Правительство СССР.

Статья IV

Правительство СССР и Германское Правительство рассматривают вышеприведенное переустройство как надежный фундамент для дальнейшего развития дружественных отношений между своими народами.

Статья V

Этот договор подлежит ратификации. Обмен ратификационными грамотами должен произойти возможно скорее в Берлине. Договор вступает в силу с момента его подписания.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 431–432.

Закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і з'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (1 листопада 1939 року)

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, заслухавши заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України, постановляє:

1. Задовольнити просьбу Народних Зборів Західної України і включити Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.
2. Доручити Президії Верховної Ради призначити день виборів депутатів у Верховну Раду СРСР від Західної України.
3. Запропонувати Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.
4. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки подати на розгляд Верховної Ради СРСР проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 440.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про военний стан»
(22 червня 1941 року)**

1. Военное положение, в соответствии со ст. 49 п. «п» Конституции СССР, объявляется в отдельных местностях или по всему СССР в интересах обороны СССР и для обеспечения общественного порядка и государственной безопасности.

2. В местностях, объявленных на военном положении, все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности принадлежат военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где нет военных советов, – высшему командованию войсковых соединений.

3. В местностях, объявленных на военном положении, военным властям (п. 2) предоставляется право:

а) в соответствии с действующими законами и постановлениями Правительства привлекать граждан к трудовой повинности для выполнения оборонных работ, охраны путей сообщения, сооружений, средств связи, электростанций, электросетей и других важнейших объектов, для участия в борьбе с пожарами, эпидемиями и стихийными бедствиями;

б) устанавливать военно-квартирную обязанность для расквартирования воинских частей и учреждений;

в) объявлять трудовую и авто-гужевую повинность для военных надобностей;

г) производить изъятие транспортных средств и иного необходимого для нужд обороны имущества как у государственных, общественных и кооперативных предприятий и организаций, так и у отдельных граждан;

д) регулировать время работы учреждений и предприятий, в том числе театров, кино и т. д.; организацию всякого рода собраний, шествий и т. п.; запрещать появление на улице после определенного времени, ограничивать уличное движение, а также производить в необходимых случаях обыски и задержание подозрительных лиц;

е) регулировать торговлю и работу торгующих организаций (рынки, магазины, склады, предприятия общественного питания), коммунальных предприятий (бани, прачечные, парикмахерские и т. д.), а также устанавливать нормы отпуска населению продовольственных и промышленных товаров;

ж) воспрещать въезд и выезд в местности, объявленные на военном положении;

з) выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, или из отдельных ее

пунктов лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой.

4. По всем вопросам, предусмотренным пунктом 3-м настоящего Указа, военные власти имеют право:

а) издавать обязательные для всего населения постановления, устанавливая за неисполнение этих постановлений наказания в административном порядке в виде лишения свободы сроком до 6 месяцев или штрафа до 3 000 рублей;

б) отдавать распоряжения местным органам власти, государственным и общественным учреждениям и организациям и требовать от них безусловного и немедленного исполнения.

5. Все местные органы государственной власти, государственные, общественные учреждения, организации и предприятия обязаны оказывать полное содействие военному командованию в использовании сил и средств данной местности для нужд обороны страны и обеспечения общественного порядка и безопасности.

6. За неподчинение распоряжениям и приказам военных властей, а также за преступления, совершенные в местностях, объявленных на военном положении, виновные подлежат уголовной ответственности по законам военного времени.

7. В изъятие из действующих правил о рассмотрении судами уголовных дел, в местностях, объявленных на военном положении, все дела о преступлениях, направленных против обороны, общественного порядка и государственной безопасности, передаются на рассмотрение военных трибуналов, а именно:

а) дела о государственных преступлениях;

б) дела о преступлениях, предусмотренных законом от 7 августа 1932 года об охране общественной (социалистической) собственности;

в) все дела о преступлениях, совершенных военнослужащими;

г) дела о разбое (ст. 167 УК РСФСР и соответствующие ст. ст. УК других союзных республик);

д) дела об умышленных убийствах (ст. ст. 136–138 УК РСФСР и соответствующие ст. ст. УК других союзных республик);

е) дела о насильственном освобождении из домов заключения и из-под стражи (ст. 81 УК РСФСР и соответствующие ей статьи УК других союзных республик);

ж) дела об уклонении от исполнения всеобщей воинской обязанности (ст. 68 УК РСФСР и соответствующие ей статьи УК других союзных республик) и о сопротивлении представителям власти (ст. ст. 73, 73¹ и 73² УК РСФСР и соответствующие статьи УК других союзных республик);

з) дела о незаконной покупке, продаже и хранении оружия, а также о хищении оружия (ст. ст. 164а, 166а и 182 УК РСФСР и соответствующие статьи УК других союзных республик).

Кроме того, военным властям предоставляется право передарить на рассмотрение военных трибуналов дела о спекуляции, злом хулиганстве и иных преступлениях, предусмотренных Уголовными Кодексами союзных республик, если командование признает это необходимым по обстоятельствам военного положения.

8. Рассмотрение дел в военных трибуналах производится по правилам, установленным «Положением о военных трибуналах в районах военных действий».

9. Приговоры военных трибуналов касационному обжалованию не подлежат и могут быть отменены или изменены лишь в порядке надзора.

Настоящий Указ распространяется также на местности, где в силу чрезвычайных обстоятельств отсутствуют местные органы государственной власти и государственного управления СССР.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 451–452.

**Постанова Президії Верховної Ради СРСР,
Ради Народних Комісарів СРСР
і Центрального Комітету ВКП(б)
«Про створення Державного Комітету Оборони»
(30 червня 1941 року)**

Ввиду создавшегося чрезвычайного положения и в целях быстрой мобилизации всех сил народов СССР для проведения отпора врагу, вероломно напавшему на нашу родину, Президиум Верховного Совета СССР, Центральный Комитет ВКП(б) и Совет Народных Комиссаров СССР признали необходимым:

1. Создать Государственный Комитет Оборны в составе:

т. Сталин И. В. (председатель)

т. Молотов В. М. (заместитель председателя)

т. Ворошилов К. Е.

т. Маленков Г. М.

т. Берия И. П.

2. Сосредоточить всю полноту власти в государстве в руках Государственного Комитета Оборны.

3. Обязать всех граждан и все партийные, советские, комсомольские и военные органы беспрекословно выполнять решения и распоряжения Государственного Комитета Обороны.

Текст подано за виданням: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 г. – июнь 1944 г. – М., 1944. – С. 411.

**Акт про відновлення Української Держави
(30 червня 1941 року)
(Витяги)**

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кровавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитисьме на українській землі, боротисьме далше спільно з Союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі...

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 459.

Розпорядження райхсміністра зайнятих східних територій
«Про трудову повинність та примусову працю»
(5 серпня 1941 року)

На основі § 8 указу фюрера про управління новозайнятих східних територій від 17 липня 1941 року наказую:

§ 1

(1) Всі мешканці новозайнятих східних територій у віці 18-45 років відповідно до ступеня працездатності підлягають загальній трудовій повинності.

(2) Райхскомісари можуть розширювати чи скорочувати трудову повинність для певних груп населення.

(3) Для євреїв діє спеціальне положення.

§ 2

Особи, які можуть підтвердити свою постійну громадсько корисну діяльність, до виконання трудової повинності не притягаються.

§ 3

(1) Оплата здійснюється за справедливими ставками.

(2) В межах можливого забезпечити турботу про осіб, які виконують трудову повинність та членів їх сімей.

§ 4

(1) Приписи, необхідні для виконання даного розпорядження, видають райхскомісари.

(2) Порушення даного розпорядження та інструкцій, виданих для його виконання, ведуть за собою тюремне ув'язнення. За винесення вироків відповідають спеціальні суди.

Берлін, 5 серпня 1941 року.

Райхсміністр зайнятих східних територій

Розенберг.

Текст подано за виданням: Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упоряд. і передмова В. Косика. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. – С. 245.

Постанова ДКО «Про загальне обов'язкове
військове навчання громадян СРСР»
(17 вересня 1941 року)

Считая, что каждый гражданин Союза ССР, способный носить оружие, должен быть обучен военному делу, чтобы быть подготовленным с оружием в руках защищать свою Родину, и в целях

подготовки для Красной Армии обученных резервов Государственный Комитет Оборона постановил:

1. Ввести с 1 октября 1941 года обязательное военное обучение граждан СССР мужского пола в возрасте от 16 до 50 лет.

2. Установить, что обязательное военное обучение должно осуществляться вневойсковым порядком без отрыва лиц, привлеченных к прохождению военного обучения, от работы на фабриках, заводах, в совхозах, колхозах, учреждениях.

3. Дни и часы занятий по военной подготовке устанавливать военкоматам с таким расчетом, чтобы не нарушать нормальный ход работы предприятий и учреждений и не наносить ущерба производству.

4. Военное обучение проводить по 110-часовой программе.

5. При прохождении военного обучения особое внимание обратить на строевую подготовку, овладение винтовкой, пулеметом, минометом и ручной гранатой, на противохимическую защиту, рытье окопов и маскировку, а также на тактическую подготовку одиночного бойца и отделения.

6. Окончившим курс обязательного военного обучения военно-обязанным запаса делать отметку в военном билете, а допризывникам выдавать соответствующее удостоверение и брать их в военкомате на учет, как прошедших обязательное военное обучение.

7. В качестве инструкторов военного обучения привлечь средний командный и политический состав и младший начсостав запаса, пользующийся отсрочками от призыва по мобилизации, а также наиболее подготовленный рядовой состав старших возрастов, не призванный в армию.

8. В первую очередь к военной подготовке привлечь допризывников 1923 и 1924 гг. рождения и военнообязанных запаса из числа необученных в возрасте до 45 лет.

9. Организацию обязательного военного обучения граждан СССР возложить на Наркомат обороны и его органы на местах.

10. Образовать в составе Наркомата обороны Главное управление всеобщего военного обучения (Всевобуч), в военных округах, в областных (краевых и республиканских) военкоматах иметь отделы Всевобуча, а в райвоенкоматах иметь 2–3 инструкторов Всевобуча.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 469–470.

**Указ Президій Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію
на період воєнного часу працездатного міського населення
для роботи на виробництві і будівництві»
(13 лютого 1942 року)**

В целях обеспечения рабочей силой важнейших предприятий истроек военной промышленности и других отраслей народного хозяйства, работающих на нужды обороны, Президиум Верховного Совета СССР *постановляет*:

1. Признать необходимым на период военного времени мобилизацию трудоспособного городского населения для работы по месту жительства на производстве и строительстве, в первую очередь в авиационной и танковой промышленности, промышленности вооружения и боеприпасов, в металлургической, химической и топливной промышленности.

2. Установить, что мобилизации для работы на производстве и строительстве подлежит трудоспособное городское население в возрасте: мужчины от 16 до 55 лет и женщины от 16 до 45 лет из числа не работающих в государственных учреждениях и предприятиях.

3. От мобилизации освобождаются:

а) лица мужского и женского пола в возрасте от 16 до 18 лет, подлежащие призыву в школы фабрично-заводского обучения, ремесленные и железнодорожные училища, согласно контингентов, устанавливаемых Совнаркомом СССР;

б) женщины, имеющие грудных детей, а также женщины, имеющие детей в возрасте до 8 лет, в случае отсутствия других членов семьи, обеспечивающих уход за ними;

в) учащиеся в высших и средних учебных заведениях.

4. Порядок, сроки и размеры мобилизации трудоспособных граждан для работы на производстве и строительстве определяет Совет Народных Комиссаров СССР.

5. Установить, что лица, уклоняющиеся от мобилизации для работы на производстве и строительстве, привлекаются к уголовной ответственности и подвергаются по приговору народного суда принудительным работам по месту жительства на срок до 1 года.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Rogozhin, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 478–479.

***Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про підвищення для
колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів»
(13 квітня 1942 року)***

Совет Народных Комиссаров Союза ССР и Центральный Комитет ВКП(б) отмечают, что обязательный минимум трудовней для трудоспособных колхозников, установленный в 1939 г., подавляющим большинством колхозников и колхозниц уже выполняется и перевыполняется.

Ввиду этого и в целях своевременного проведения в колхозах всех сельскохозяйственных работ, чтобы тем самым обеспечить колхозам получение высокого урожая и дальнейшего развития животноводства, а колхозникам – более высоких натуральных и денежных доходов по трудовням, а также в целях обеспечения страны и Красной Армии достаточным количеством продовольствия, что особенно важно в обстановке войны с немецкими захватчиками, Совет Народных Комиссаров Союза ССР и Центральный Комитет ВКП(б) постановляют:

1. Повысить на время войны для каждого трудоспособного колхозника и колхозницы обязательный минимум трудовней в году:

а) до 150 трудовней в хлопковых районах;

б) до 100 трудовней в Московской, Ленинградской, Ивановской, Ярославской, Горьковской, Калининской, Вологодской, Тульской, Рязанской, Смоленской, Архангельской, Мурманской, Кировской, Молотовской, Свердловской, Читинской областях, Хабаровском и Приморском краях, в Карело-Финской ССР, Коми, Марийской и Якутской АССР, в высокогорных зерновых и животноводческих районах по списку Наркомзема СССР;

в) до 120 трудовней – для всех остальных районов СССР.

В целях обеспечения выполнения сельскохозяйственных работ по всем периодам – обработка почвы, посев, уход за посевами, сенокосение, уборка урожая, а также уход за животными – установить, что из обязательного минимума трудовней каждым колхозником и колхозницей должно быть выработано:

а) в колхозах хлопковых районов – до 15 мая не менее 30 трудовней, с 15 мая по 1 сентября – 45 трудовней, с 1 сентября по 1 ноября – 45 трудовней, остальные трудовни могут быть выработаны после 1 ноября;

б) в колхозах второй группы областей, краев и республик: до 1 июня – не менее 25 трудовней, а с 1 июня по 1 августа – 25 трудовней, с 1 августа по 1 октября – 35 трудовней, остальные трудовни могут быть выработаны после 1 октября;

в) в колхозах третьей группы областей, краев и республик: до 15 июня – не менее 30 трудовней, с 15 июня по 15 августа –

30 трудоводней, с 15 августа по 15 октября – 40 трудоводней, остальные трудоводни могут быть выработаны после 15 октября.

2. Предоставить совнаркомам союзных и автономных республик, крайисполкомам и облисполкомам право в пределах 20 % повышать или понижать для отдельных районов (в зависимости от местных условий) количество трудоводней, подлежащих выработке по периодам сельскохозяйственных работ.

3. Установить обязательный минимум трудоводней в году для подростков – членов семей колхозников в возрасте от 12 до 16 лет в размере не менее 50 трудоводней в году. Предложить колхозам выдать подросткам трудовые книжки и учитывать отдельно выработанные подростками трудоводни.

4. В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета Союза ССР от 15 февраля 1942 года установить, что трудоспособные колхозники не выработавшие без уважительных причин обязательного минимума трудоводней по периодам сельскохозяйственных работ, предаются суду и по приговору народного суда караются исправительно-трудовыми работами в колхозах на срок до 6 месяцев с удержанием из оплаты трудоводней до 25 % в пользу колхоза.

Предложить колхозам установить, что трудоспособные колхозники и колхозницы, не выработавшие в течение года обязательного минимума трудоводней, должны считаться выбывшими из колхоза, потерявшими права колхозника и лишаться приусадебного участка.

5. Предложить народным судам все дела, указанные в пункте 5, рассматривать не более чем в 10-дневный срок и приговоры по этим делам приводить в исполнение немедленно.

6. Председатели правлений колхозов и бригадиры за уклонение от предания суду трудоспособных колхозников, не вырабатывающих минимума трудоводней, привлекаются к судебной ответственности.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 480–481.

***Наказ Прокурора СРСР № 46сс «Про кваліфікацію злочинів осіб,
що перейшли на службу до німецько-фашистських
окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом»
(15 травня 1942 року)
(Витяги)***

В ряде случаев лица, перешедшие на службу к немецко-фашистским захватчикам, выдававшие партизан, коммунистов и советский актив, проявившие жестокое обращение с населением временно

захваченних районів, привлекались к ответственности не как изменники Родине, а по ст. 58³ УК РСФСР.

Наряду с этим имели место факты, когда привлекались к ответственности по ст. 51¹ «а» УК РСФСР лица хотя и занимавшие при оккупантах административные должности, но оказавшие помощь партизанам, подпольщикам, саботировавшие требования немецких властей.

В целях устранения недочетов приказываю:

1. Советских граждан, перешедших на службу к немецко-фашистским оккупантам, а также выполнявших указания немецкой администрации по сбору продовольствия, фуража и вещей для нужд немецкой армии, по восстановлению промышленных и коммунальных предприятий, равно другими действиями помогавших немецко-фашистским оккупантам; шпионов; провокаторов; доносчиков, уличенных в выдаче партизан, коммунистов, комсомольцев, советских работников и их семей; участвовавших в разведке и боевых действиях против партизанских отрядов и частей Красной Армии; принимавших участие в работе карательных немецких органов – привлекать к ответственности по ст. 58' «а» УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик.

2. Не привлекать к уголовной ответственности:

а) советских граждан, занимавших административные должности при немцах, если в процессе расследования будет установлено, что они оказывали помощь партизанам, подпольщикам и частям Красной Армии, или саботировали требования немецких властей, помогали населению в сокрытии запасов продовольствия и имущества, или другими способами активно содействовали борьбе с немецко-фашистскими оккупантами;

б) рабочих и мелких служащих административных учреждений и лиц, занимавшихся своей профессией (врачи, агрономы, ветеринары и т.д.), если в результате тщательного расследования будет установлено, что в их действиях отсутствовали признаки, перечисленные в пункте 1 настоящего приказа.

3. ...Не допускать огульного привлечения советских граждан по подозрению в содействовании врагу.

Добровольная явка с повинной при отсутствии тяжких последствий преступной деятельности обвиняемого должна рассматриваться как смягчающее вину обстоятельство.

4. Дела об изменниках Родины направлять на рассмотрение военных трибуналов или Особого совещания при НКВД СССР.

Постанова ДКО № ГОКО-192сс
«Про членів сімей зрадників Батьківщини»
(24 червня 1942 року)

1. Установить, что совершеннолетние члены семей лиц (военнослужащих и граждан), осужденных судебными органами или Особым совещанием при НКВД СССР к высшей мере наказания по ст. 58¹ «а» УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик за шпионаж в пользу Германии и других воюющих с нами стран, за переход на сторону врага, предательство, за содействие немецким оккупантам, службу в карательных или административных органах немецких оккупантов на захваченной ими территории и за попытку измены Родине и изменнические намерения, подлежат аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет.

2. Установить, что аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет подлежат также семьи лиц, заочно осужденных к высшей мере наказания судебными органами или Особым совещанием при НКВД СССР за добровольный уход с оккупационными войсками при освобождении захваченной противником территории.

3. Применение репрессий в отношении членов семей, перечисленных в пунктах 1 и 2, производится органами НКВД на основании приговоров судебных органов или решений Особого совещания при НКВД СССР.

Членами семьи изменника Родине считаются: отец, мать, муж, жена, сыновья, дочери, братья и сестры, если они жили совместно с изменником Родине или находились на его иждивении к моменту совершения преступления или к моменту мобилизации в армию в связи с началом войны.

4. Не подлежат аресту и ссылке семьи тех изменников Родине, в составе которых после должной проверки будет установлено наличие военнослужащих Красной Армии, партизан, лиц, оказавших в период оккупации содействие Красной Армии и партизанам, а также награжденных орденами и медалями Советского Союза.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 483.

Семінарське заняття № 9

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК УРСР У ПОВОЄННИЙ ЧАС (1945–1991 рр.)

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо особливостей розвитку держави та права України у повоєнний час (1945–1991 рр.).

Навчальні питання

1. Зміни у правовому статусі населення УРСР у періоди «відлиги» та «застою».
2. Причини та правові засади приєднання Криму до складу УРСР.
3. Правові основи організації та діяльності органів державної влади УРСР у другій половині 40-х – наприкінці 80-х рр. XX ст.
4. Джерела та основні риси права УРСР у другій половині 40-х – наприкінці 80-х рр. XX ст. Друга кодифікація права радянської України.
5. Розпад СРСР та проголошення незалежності України.

Ключові поняття: «десталінізація», «кодифікація», «Верховна Рада», «Рада Міністрів», «ради депутатів трудящих», «культ особистості», «режим особистої влади», «командно-адміністративна система», «тоталітаризм», «десталінізація», «хрущовська відлига», «конституція», «ради народних депутатів», «виконком», «перебудова», «демократизація», «суверенітет», «парад суверенітетів».

Теми рефератів

1. Зміни в органах державної влади і управління у повоєнні роки (1945 – перша половина 1960-х рр.).
2. Діяльність органів радянської влади в західних областях України, боротьба з національним підпіллям.
3. Джерела права УРСР середини 50-х – середини 80-х рр. XX ст.
4. Друга кодифікація права в УРСР.
5. Основні риси конституційного права УРСР середини 50-х – середини 80-х рр.
6. Правоохоронні та правозахисні органи УРСР у середині 50-х – на початку 90-х рр. XX ст.
7. Нормативно-правове закріплення курсу на «перебудову» в СРСР та УРСР (середина 80-х – 1991 рр.).

Методичні вказівки

Приступаючи до вивчення першого питання, студент має усвідомлювати, що разом з десталінізацією у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. розпочався процес демократизації державно-правового життя. Але процес цей не був послідовним. З одного боку, відбувалися намагання поліпшити життя людей, розширити їх права, а з іншого – відбувалося посилення ролі партії. Включення Криму до складу України породило згодом низку проблем. Незважаючи на територіальну і етнічну спорідненість України і Криму, півострів був ще й історичною батьківщиною кримських татар, яких Сталін депортував звідти в 1944 році. Крім того, за даними перепису 1959 р., в Криму проживало близько 860 тис. росіян і лише 250 тис. українців. Ця обставина з часом надзвичайно ускладнила політичну ситуацію в Криму, яку на свою користь використовували і використовують різні політичні сили. Наприкінці 1962 р. почався наступ на «шістдесятників». Багато з них зазнали репресій.

У другому питанні варто звернути увагу на такий аспект: незважаючи на те, що видання указу дехто називає особистою ініціативою тісно пов'язаного з Україною Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова, сучасні історики стверджують, що таке твердження не відповідає істині. Як вважають деякі українські дослідники, ця передача виявилася вимушеною мірою через важку економічну ситуацію на півострові, викликану післявоєнною розрухою та браком робочої сили після депортації кримських татар, а переселенці з російських регіонів не мали навичок господарювання в степових зонах Криму. Тому у 1954 р. Кримська область була передана Україні з наступним формулюванням: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість та тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР». 25 січня 1954 року на засіданні Президії ЦК КПРС було затверджено проект Указу Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. Перший секретар Кримського обкому КПРС Павло Титов, який виступив проти передачі області до складу Української РСР, був знятий з посади та відправлений до Москви. 5 лютого 1954 року Президією Верховної Ради РРФСР було ухвалено передати Кримську область до складу Української РСР. 19 лютого 1954 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». 26 квітня того ж року Верховна Рада СРСР законом «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» затвердила указ Президії і внесла відповідні зміни до статті 22 і 23 Конституції СРСР (головував на засіданні про передачу Кримської області Г. М. Маленков;

указ від 19 лютого та закон від 26 квітня підписав голова Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилов).

Під час розгляду третього питання необхідно звернути увагу, що незважаючи на всі позитивні зрушення в суспільстві, в своїй основі тоталітарний режим правління не був ліквідований. Як складова частина ідеологічної обробки суспільства посилювалася антицерковна пропаганда. Проводилася русифікація української освіти. Регулярно відбувалися різноманітні трансформації в управлінні державою та економікою. У роки деєталінізації зросла роль Ради Міністрів УРСР як органу центрального управління, а міністерств – як органів галузевого управління. Вони були піддані значній реорганізації. Ради, як і раніше, залишалися сліпими виконавцями волі партійних органів. Головною формою діяльності Рад була сесія. Сесії сільських, селищних, міських і районних Рад скликалися не менше шести разів на рік, а сесії обласних і міських Рад – не менше чотирьох. Курсанти мають простежити, які зміни відбулися в праві радянської України в означений період. У 70–80-х рр. у державному будівництві суттєвих змін не відбувалося. Найвищим конституційним органом УРСР вважалася Верховна Рада України. Це був найвищий законодавчий орган. Важливим органом влади республіки була Президія Верховної Ради УРСР. Нормативні акти, які вона видавала, за своєю юридичною силою йшли за законами. Президія була підзвітна Верховній Раді УРСР. Найвищим органом державного управління залишалася Рада Міністрів УРСР. За Конституцією це був вищий законодавчий і найвищий розпорядчий орган республіки. Свої нормативні повноваження Рада Міністрів здійснювала шляхом видання постанов і розпоряджень, які були обов'язковими на всій території України. Центральними органами державного управління були союзні та республіканські міністерства й відомства. Значний вплив на розвиток правової системи УРСР мала прийнята 20 квітня 1978 року Конституція УРСР, яка з певними доповненнями та поправками діяла до 28 червня 1996 року.

В четвертому питанні студенти мусять звернути увагу, що протягом 40–50-х рр. на території України все ще залишалися чинними прийняті раніше республіканські кодекси із застарілими нормами, що вже не відповідали політичним і соціально-економічним умовам. З огляду на це 14 травня 1956 року Президія Верховної Ради Української РСР прийняла постанову «Про перегляд кодексів законів Української РСР». XX з'їзд КПРС (1956 р.) проголосив курс на демократизацію суспільства й розширення прав союзних республік. Незадовго перед цим Верховна Рада Союзу РСР прийняла Закон «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів». Таким чином,

до компетенції Союзу РСР тепер входило лише видання основ законодавства з перелічених галузей. З 1957 р. почалася друга за всю історію радянської влади кодифікація права. Вводився новий принцип кодифікації: спочатку приймалися загальносоюзні Основи законодавства СРСР і союзних республік, а вже потім, на розвиток цих Основ, у союзних республіках розроблялися та приймалися кодекси. Завдяки кодифікації в УРСР були прийняті Закон про судоустрій УРСР (1959 р.), Кримінальний кодекс УРСР (1960 р.), Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (1969 р.), Цивільний кодекс УРСР (1963 р.), Цивільно-процесуальний кодекс УРСР (1963 р.), а також багато інших важливих нормативних актів, які сприяли удосконаленню правової системи.

Під час підготовки до відповіді на останнє питання студентам необхідно проаналізувати соціально-політичні та економічні відносини в СРСР, які загострилися наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. Варто визначити чинники, що призвели до «параду суверенітетів» та розпаду Союзу, надати докладну характеристику Декларації про державний суверенітет України та Акту проголошення нехалежності України.

Література

Основна

1. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Румянцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013. – 704 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти : у 2 т. Т. 2. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2000.

Допоміжна

1. Алексєєв Ю. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1991 рр.) / Ю. Алексєєв, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – К.: «ЕксОб», 2000. – 136 с.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 рр.) / В. К. Баран, В. О. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – Т.13. – 303 с. – (Україна крізь віки).
3. Баран В. К. Україна після Сталіна: нарис історії. 1953 – 1985 рр. / В. К. Баран. – Л. : МП «Свобода», 1992. – 134 с.
4. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
5. Гончаренко В. Д. Тернистий шлях до незалежності / В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2 (17).

6. Грищук В. Друга кодифікація / В. Грищук // Радянське право. – 1988. – № 1. – С. 84–87.
7. Грищук В. Кодифікація 1958–1985 рр. : Текст лекції / В. Грищук. – Львів, 1991.
8. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2006. – 416 с.
9. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів, 1996.
10. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
11. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. – Х. : Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України – 728 с.

Пам'ятки права

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного та громадського майна» (4 червня 1947 року)

В целях установления единства законодательства об уголовной ответственности за хищения государственного и общественного имущества и усиления борьбы с этими преступлениями, – Президиум Верховного Совета ССР постановляет:

1. Кража, присвоение, растрата или иное хищение государственного имущества – карается заключением в исправительно-трудовом лагере на срок от семи до десяти лет с конфискацией имущества или без конфискации.

2. Хищение государственного имущества, совершаемое повторно, а равно совершенное организованной группой (шайкой) или в крупных размерах – карается заключением в исправительно-трудовом лагере на срок от десяти до двадцати пяти лет с конфискацией имущества.

3. Кража, присвоение, растрата или иное хищение колхозного, кооперативного или иного общественного имущества – карается заключением в исправительно-трудовом лагере на срок от пяти до восьми лет с конфискацией имущества или без конфискации.

4. Хищение колхозного, кооперативного или иного общественного имущества, совершаемое повторно, а равно совершенное группой (шайкой) или в крупных размерах – карается заключением в исправительно-трудовом лагере на срок от восьми до двадцати лет с конфискацией имущества.

5. Недонесение органам власти о достоверно известном готовящемся или совершенном хищении государственного или общественного имущества, предусмотренном статьями 2 и 4 настоящего Указа – карается лишением свободы на срок от двух до трех лет или ссылкой на срок от пяти до семи лет.

Текст подано за виданням: Ведомости Верховного Совета СССР. – 1947. – № 19.

**Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про заходи
по виконанню директиви Й. В. Сталіна
щодо посилення хлібозаготівель
(15 вересня 1947 року)**

Совершенно секретно.

В своей директиве от 15 сентября т. Сталин осудил происшедшее ослабление руководства заготовками со стороны партийных и советских органов в последние пятидневки.

Т. Сталин указал, что успешное завершение хлебозаготовительной кампании сейчас целиком зависит от того, насколько правильно и хорошо будет использован ближайший месяц для усиленной сдачи хлеба государству во всех областях, краях и республиках. Для этого руководители местных партийных и советских организаций, в первую очередь районов, отстающих по уборке и хлебозаготовкам, обязаны серьезно усилить повседневное руководство этим важнейшим делом.

Т. Сталин в своей директиве назвал по Украине наихудшие области по выполнению плана хлебозаготовок – Днепропетровскую, Запорожскую, Кировоградскую, Станиславскую, Черниговскую и Херсонскую, которые неудовлетворительно вели хлебозаготовки и особенно резко снизили темпы хлебозаготовок в последний период.

Кроме этих областей, плохо ведут хлебозаготовки Винницкая, Каменец-Подольская, Николаевская, Измаильская и Черновицкая. Необходимо также подчеркнуть, что темпы хлебозаготовок в Полтавской, Сумской, Киевской, Сталинской, Одесской и Житомирской областях ставят под угрозу выполнение плана в сроки, установленные самими областями в обязательствах, взятых перед т. Сталиным.

Украинским работникам необходимо строго учесть, что на Украине, в особенности в южных областях, уборка началась гораздо раньше, чем в северных и центральных областях СССР, и поэтому Украина должна закончить план хлебозаготовок до 1 октября.

ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР не раз указывали мероприятия в целом и по каждой области в отдельности по усилению темпов хлебозаготовок. В настоящий момент мы вступили в последнюю,

решающую фазу хлебозаготовок, когда остающиеся три пятидневки должны дать полное выполнение годового плана.

На основании директивы т. Сталина ЦК КП(б)У и Совет Министров особо подчеркивают, что у нас имеются все возможности для выполнения плана к 1 октября, а именно: началась уборка кукурузы, по которой на Украине имеются большие посевные площади. Немедленная и правильная организация охраны кукурузы от хищения, ускоренная и энергичная уборка кукурузы и сдача ее на ссыпные пункты дает полную возможность немедленно, уже в четвертой пятидневке резко поднять сдачу хлеба государству.

Сосредоточение лучших сложных молотилок в колхозах, не закончивших молотьбу, прикрепление к каждой молотилке действительно серьезных работников, поднятие производительности молотилок и усиление молотьбы дают полную возможность немедленного поднятия темпов сдачи зерновыми культурами – пшеницей, рожью, просом, гречихой, ячменем и др.

Выполнение (хотя и неполное) директивы ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР об установке молотилок под навесы, о постройке токов и зерносушилок гарантирует бесперебойный обмолот и сушку зерна даже при плохой погоде, тем более, что все данные говорят за то, что в ближайший период времени погода должна быть благоприятной.

Таким образом, имеются все условия и возможности для того, чтобы Украина дала в течение ближайших трех пятидневок такой рост хлебозаготовок, который бы обеспечил к 1 октября полное выполнение годового плана хлебозаготовок...

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 552.

***Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців по відбутті покарання у заслання на поселення до віддалених місцевостей СРСР»
(21 лютого 1948 року)***

1. Обязать Министерство внутренних дел СССР всех отбывающих наказание в особых лагерях и тюрьмах шпионов, диверсантов, террористов, троцкистов, правых, меньшевиков, эсеров, анархистов, националистов, белоэмигрантов и участников других антисоветских организаций и групп и лиц, представляющих опасность по своим антисоветским связям и враждебной деятельности, – по истечении сроков наказания направлять по назначению Министерства

государственной безопасности СССР в ссылку на поселение под надзор органов Министерства государственной безопасности:

в районы Колымы на Дальнем Востоке,

в районы Красноярского края и Новосибирской области, расположенные в 50 километрах севернее Транссибирской железнодорожной магистрали,

в Казахскую ССР, за исключением Алма-Атинской, Гурьевской, Южно-Казахстанской, Актюбинской, Восточно-Казахстанской и Семипалатинской областей.

2. Обязать Министерство государственной безопасности направить в ссылку на поселение государственных преступников, перечисленных в статье 1, освобожденных по отбытии наказания из исправительно-трудовых лагерей и тюрем со времени окончания Великой Отечественной войны.

Направление в ссылку на поселение этих лиц производить по решению Особого совещания при Министерстве государственной безопасности СССР.

Текст подано за виданням: Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / ред. В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком, 1997. – С. 51.

***Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя»
(2 червня 1948 року)
(Витяги)***

1. Предоставить общим собраниям колхозников или общим собраниям сел и деревень на территории РСФСР, УССР (за исключением западных областей), БССР (за исключением западных областей), Карело-Финской ССР, Грузинской, Армянской, Азербайджанской, Узбекской, Таджикской, Туркменской, Казахской и Киргизской ССР право выносить общественные приговоры о выселении из села (деревни) лиц, которые упорно не желают честно трудиться, ведут антиобщественный образ жизни, подрывают трудовую дисциплину в сельском хозяйстве и своим пребыванием в селе угрожают благосостоянию колхоза, колхозников и их безопасности.

2. Для вынесения общественного приговора о выселении лиц, упомянутых в ст. 1 настоящего Указа, необходимо присутствие на общем собрании большинства членов колхоза или совершеннолетних крестьян села (деревни).

Общественный приговор принимается открытым голосованием простым большинством участников собрания.

3. Общественный приговор представляется сельским Советом на утверждение исполнительного комитета райсовета. Если райсовет найдет приговор правильным и обоснованным, то приговор принимает законную силу.

4. Лица, в отношении которых вынесены общественные приговоры о выселении, подлежат удалению из пределов края, области, республики сроком на 8 лет в отдаленные местности, перечень которых устанавливается Советом Министров СССР.

5. Лицо, выселенное по общественному приговору, по истечении 5 лет может возбуждать ходатайство перед исполкомом райсовета, которым утверждался обвинительный приговор, о возвращении на прежнее место жительства.

6. Поручить Совету Министров СССР издать постановление о порядке применения настоящего Указа.

Текст подано за виданням: Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / ред. В. Т.Малярєнко. – К. : Юрінком, 1997. – С. 82–83.

Закон СРСР «Про захист миру» (12 березня 1951 року)

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик, руководствуясь высокими принципами советской миролюбивой политики, преследующей цели укрепления мира и дружественных отношений между народами, – признает, что совесть и правосознание народов, перенесших на протяжении жизни одного поколения бедствия двух мировых войн, не могут мириться с безнаказанностью ведущейся агрессивными кругами некоторых государств пропаганды войны, изолидарируется с призывом Второго Всемирного конгресса сторонников мира, выразившего волю всего передового человечества в отношении запрещения и осуждения преступной военной пропаганды.

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик *постановляет:*

1. Считать, что пропаганда войны, в какой бы форме она ни велась, подрывает дело мира, создает угрозу войны и является ввиду этого тяжчайшим преступлением против человечества.

2. Лиц, виновных в пропаганде войны, предавать суду и судить как тяжких уголовных преступников.

Текст подано за виданням: Ведомости Верховного Совета СССР. – 1951. – № 5.

**Виписка з наказу міністра держбезпеки СРСР
(24 жовтня 1951 року)
(Витяги)**

Приказываю:

1. Объявить под расписку спецпоселенцам перечисленных категорий: немецкой, чеченской, калмыцкой, ингушской, балкарской, карачаевской, греческой и крымских татар, что они в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 года оставлены на спецпоселении навечно.

2. Спецпоселенцам, работающим на (название комбината), объявить под расписку о том, что они в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 года оставлены на спецпоселении до окончания промышленного и капитального строительства указанного комбината.

3. Остальных лиц, направленных на спецпоселение на основании Постановления ГОКО от 18 августа 1945 года сроком на 6 лет, по истечении 6-летнего срока от спецпоселения освобождать, кроме бандпособников и осужденных по решению Особого совещания...

7. Вновь выявленных лиц, служивших в немецкой армии, в специальных немецких формированиях, «власовцев» и полицейских, не находящихся на спецпоселении, подвергать тщательной ... перепроверке и в случае их активной преступной деятельности подвергать аресту и предавать суду.

Текст подано за виданням: Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / ред. В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком, 1997. – С. 84.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про ліквідацію
Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР»
(1 вересня 1953 року)**

В целях дальнейшего укрепления социалистической законности и повышения роли советского правосудия Президиум Верховного Совета СССР постановил:

1. Упразднить Особое совещание при министре внутренних дел СССР.

2. Установить, что жалобы и заявления осужденных коллегией ОГПУ, «тройками» НКВД–УНКВД и Особым совещанием об отмене решений, сокращении срока наказания, досрочном освобождении и о снятии судимости рассматриваются в Прокуратуре СССР с предварительным заключением по этим делам МВД СССР.

3. Предоставить Верховному суду СССР право пересматривать по протесту Генерального прокурора СССР решения бывших коллегий ОГПУ, «троек» НКВД–УНКВД, Особого совещания при НКВД–МГБ–МВД СССР.

4. Считать утратившими силу:

а) статью 8 Постановления ЦИК СССР от 10 июля 1934 года «Об образовании общесоюзного Народного комиссариата внутренних дел»;

б) Постановление ЦИК и СНК СССР от 5 ноября 1934 года «Об Особом совещании при народном комиссаре внутренних дел СССР».

Текст подано за виданням: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 71.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу
Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР
(19 лютого 1954 року)**

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской обл. и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик *постановляет*:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской обл. из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Текст подано за виданням: Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. – 1954. – № 4. – С. 147.

**Закон Союзу РСР «Про передачу Кримської області
зі складу РРФСР до складу Української РСР»
(26 квітня 1954 року)**

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик *постановляет*:

1. Утвердить Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 года о передаче Крымской обл. из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

2. Внести соответствующие изменения в ст. ст. 22 и 23 Конституции СССР.

Текст подано за виданням: Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. – 1954. – № 10. – С. 343.

**Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення
наслідків грубих порушень законності у відношенні
колишніх військовополонених та членів їх сімей»
(29 червня 1956 року)
(Витяги)**

Центральный Комитет КПСС и Совет Министров СССР отмечают, что во время Великой Отечественной войны и в послевоенный период были допущены грубые нарушения советской законности в отношении военнослужащих Советской Армии и Флота, оказавшихся в плену или в окружении противника.

Наряду с разоблачением некоторого числа лиц, действительно совершивших преступления, в результате применения при проверке во многих случаях незаконных, провокационных методов следствия, было необоснованно репрессировано большое количество военнослужащих, честно выполнивших свой воинский долг и ничем не запятнавших себя в плену.

Семьи военнослужащих, попавших в плен, неправильно лишались весь период войны денежных пособий и других льгот, независимо от причин и обстоятельств пленения этих военнослужащих.

Серьезным нарушением законности являлась практика разжалования без суда в рядовые офицеров, бывших в плену или окружении противника, и направления их в штурмовые батальоны.

Военнослужащие, совершившие геройский побег из плена или показавшие образцы мужества и стойкости в период пребывания в плену, никак не поощрялись.

С 1945 года все освобожденные и репатриированные военнопленные, даже если на них не было никаких компрометирующих данных, сводились в батальоны и в порядке наказания направлялись для постоянной работы на предприятия угольной и лесной промышленности, находящиеся в отдаленных районах.

Органы госбезопасности в послевоенный период продолжали необоснованно привлекать к уголовной ответственности бывших военнопленных, причем многие из них были незаконно репрессированы. Широкое распространение получили различные незаконные ограничения в отношении бывших военнопленных и их родственников

в области трудового устройства, общественной деятельности, при поступлении на учебу, при перемене местожительства и т. п.

В целях устранения грубых нарушений советской законности, допущенных в отношении бывших военнопленных и членов их семей, Центральный Комитет КПСС и Совет Министров Союза ССР *постановляют*:

1. Осудить практику огульного политического недоверия к бывшим советским военнослужащим, находившимся в плену или окружении противника, как противоречащую интересам Советского государства.

Обязать партийные, советские, профсоюзные, комсомольские и хозяйственные органы полностью устранить имеющие место в практике их работы разного рода ограничения в отношении бывших военнопленных и членов их семей, в частности:

а) рассмотреть вопрос о трудоустройстве указанных лиц и принять меры к предоставлению им работы по специальности;

б) не чинить им препятствий при поступлении в высшие и средние учебные заведения и на курсы.

3. Внести на рассмотрение Президиума Верховного Совета СССР вопрос о распространении действия Указа Президиума Верховного Совета СССР от 17 сентября 1955 года «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» на бывших военнослужащих Советской Армии и Флота, осужденных за сдачу в плен противнику, отбывших или отбывающих наказание.

4. Министерством юстиции союзных республик и Прокуратуре СССР при пересмотре судебных дел на бывших военнослужащих Советской Армии и Флота, находившихся в плену, выявить и обеспечить в установленном законом порядке реабилитацию тех из них, которые попали в плен в условиях, вызванных боевой обстановкой и необоснованно осуждены как изменники Родины.

6. Установить, что время пребывания в плену, в окружении и на спецпроверке, если пленение не было добровольным и если военнослужащий, находясь в плену, не совершил преступлений против Родины, засчитывается в срок службы в армии, а также в общий трудовой и непрерывный стаж работы.

7. Обязать Министерство внутренних дел СССР (т. Дудорова) и Комитет государственной безопасности при Совете Министров СССР (т. Серова) пересмотреть и отменить все ранее изданные НКГБ и НКВД приказы и инструкции в отношении бывших военнопленных, противоречащие настоящему постановлению.

8. Министерству обороны СССР (т. Жукову):

а) пересмотреть в персональном порядке все дела бывших военнопленных из числа офицеров, лишенных воинских званий без решения

судебных органов, и во всех необходимых случаях восстановить их в офицерских званиях, а имеющим право на пенсионное обеспечение назначить пенсии;

б) представить к награждению бывших военнопленных, имеющих ранения или совершивших побег из плена, но не отмеченных правительственными наградами;

в) внести на рассмотрение Совета Министров СССР предложения о необходимых изменениях и дополнениях в Положении о денежном довольствии военнослужащих за время нахождения в плену, а также о пенсионном обеспечении этих военнослужащих и их семей;

г) рассмотреть вопрос о внесении в действующие уставы Советской Армии и Военно-Морского Флота соответствующих дополнений, определяющих отношение советского воина к плену.

Текст подано за виданням: Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / ред. В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком, 1997. – С. 92–94.

**Закон СРСР «Про віднесення до відання союзних республік
законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття
цивільного, кримінального та процесуальних кодексів»
(11 лютого 1957 року)
(Витяги)**

Статья 1. Отнести к ведению союзных республик законодательство об устройстве судов союзных республик и судопроизводстве, а также принятие гражданских и уголовных кодексов, сохранив в ведении Союза ССР установление основ законодательства о судостроительстве, основ гражданского и уголовного законодательства.

Текст подано за виданням: Ведомости Верховного Совета СССР. – 1957. – № 4. – Ст. 63.

**Основи кримінального законодавства
Союзу РСР і союзних республік
(25 грудня 1958 року)
(Витяги)**

Раздел I. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Статья 1. Задачи советского уголовного законодательства

Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик имеет задачей охрану советского общественного и государственного

строю, социалистической собственности, личности и прав граждан и всего социалистического правопорядка от преступных посягательств.

Для осуществления этой задачи уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик определяет, какие общественно опасные деяния являются преступными, и устанавливает наказания, подлежащие применению к лицам, совершившим преступления.

Статья 2. Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик

Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик состоит из настоящих Основ, определяющих принципы и устанавливающих общие положения уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик, общесоюзных законов, предусматривающих ответственность за отдельные преступления, и уголовных кодексов союзных республик.

Общесоюзные уголовные законы определяют ответственность за государственные и воинские преступления, а в необходимых случаях также и за иные преступления, направленные против интересов Союза ССР.

Статья 3. Основания уголовной ответственности

Уголовной ответственности и наказанию подлежит только лицо, виновное в совершении преступления, то есть умышленно или по неосторожности совершившее предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние.

Уголовное наказание применяется только по приговору суда.

Статья 4. Действие уголовных законов Союза ССР и союзных республик в отношении деяний, совершенных на территории СССР

Все лица, совершившие преступления на территории СССР подлежат ответственности по уголовным законам, действующим в месте совершения преступления.

Вопрос об уголовной ответственности дипломатических представителей иностранных государств и иных граждан, которые согласно действующим законам и международным соглашениям не подсудны по уголовным делам советским судебным учреждениям, в случае совершения этими лицами преступления на территории СССР, разрешается дипломатическим путем...

Раздел II. О ПРЕСТУПЛЕНИИ

Статья 7. Понятие преступления

Преступлением признается предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние (действие или бездействие), посягающее на советский общественный или государственный строй, социалистическую систему хозяйства, социалистическую собственность, личность, политические, трудовые, имущественные и другие права граждан,

а равно иное, посягающее на социалистический правопорядок, общественно опасное деяние, предусмотренное уголовным законом.

Не является преступлением действие или бездействие, хотя формально и содержащее признаки какого-либо деяния, предусмотренного уголовным законом, но в силу малозначительности не представляющее общественной опасности.

Статья 10. Ответственность несовершеннолетних

Уголовной ответственности подлежат лица, которым до совершения преступления исполнилось шестнадцать лет.

Лица, совершившие преступления в возрасте от четырнадцати до шестнадцати лет, подлежат уголовной ответственности лишь за убийство, умышленное нанесение телесных повреждений, причинивших расстройство здоровья, изнасилование, разбойное нападение, кражу, злостное хулиганство, умышленное уничтожение или повреждение государственного, общественного имущества или личного имущества граждан, повлекшее тяжелые последствия, а также за умышленное совершение действий, могущих вызвать крушение поезда.

Если суд найдет, что исправление лица, совершившего в возрасте до восемнадцати лет преступление, не представляющее большой опасности, возможно без применения уголовного наказания, он может применить к такому лицу принудительные меры воспитательного характера, не являющиеся уголовным наказанием.

Виды принудительных мер воспитательного характера и порядок их применения устанавливаются законодательством союзных республик.

Статья 12. Ответственность за преступление, совершенное в состоянии опьянения

Лицо, совершившее преступление в состоянии опьянения, не освобождается от уголовной ответственности.

Статья 13. Необходимая оборона

Не является преступлением действие, хотя и подпадающее под признаки деяния, предусмотренного уголовным законом, но совершенное в состоянии необходимой обороны, то есть при защите интересов Советского государства, общественных интересов, личности или прав обороняющегося или другого лица от общественно опасного посягательства путем причинения посягающему вреда, если при этом не было допущено превышения пределов необходимой обороны.

Превышением пределов необходимой обороны признается явное несоответствие защиты характеру и опасности посягательства...

Раздел III. О НАКАЗАНИИ

Статья 20. Цели наказания

Наказание не только является карой за совершенное преступление, но и имеет целью исправление и перевоспитание осужденных

в духе честного отношения к труду, точного исполнения законов, уважения к правилам социалистического общежития, а также предупреждение совершения новых преступлений как осужденными, так и иными лицами.

Наказание не имеет целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства.

Статья 21. Виды наказаний

К лицам, совершившим преступления, могут применяться следующие основные наказания:

- 1) лишение свободы;
- 2) ссылка;
- 3) высылка;
- 4) исправительные работы без лишения свободы;
- 5) лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью;
- 6) штраф;
- 7) общественное порицание.

К военнослужащим срочной службы может также применяться наказание в виде направления в дисциплинарный батальон.

Кроме основных наказаний, к осужденным могут применяться следующие дополнительные наказания:

конфискация имущества;
лишение воинского или специального звания.

Высылка, ссылка, лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью и штраф могут применяться не только в качестве основных, но и в качестве дополнительных наказаний.

Законодательством союзных республик могут быть установлены и иные, кроме указанных в настоящей статье, виды наказаний в соответствии с принципами и общими положениями настоящих Основ.

Статья 22. Исключительная мера наказания – смертная казнь

В виде исключительной меры наказания, впредь до ее полной отмены, допускается применение смертной казни – расстрела – за измену родине, шпионаж, диверсию, террористический акт, бандитизм, умышленное убийство при отягчающих обстоятельствах, указанных в статьях уголовных законов Союза ССР и союзных республик, устанавливающих ответственность за умышленное убийство, а в военное время или в боевой обстановке – и за другие особо тяжкие преступления, в случаях, специально предусмотренных законодательством Союза ССР.

Не могут быть приговорены к смертной казни лица, не достигшие до совершения преступления восемнадцатилетнего возраста и жен-

щины, находившиеся в состоянии беременности во время совершения преступления или к моменту вынесения приговора. Смертная казнь не может быть применена к женщине, находящейся в состоянии беременности к моменту исполнения приговора...

Раздел IV. О НАЗНАЧЕНИИ НАКАЗАНИЯ И ОБ ОСВОБОЖДЕНИИ ОТ НАКАЗАНИЯ

Статья 32. Общие начала назначения наказания

Суд назначает наказание в пределах, установленных статьей закона, предусматривающей ответственность за совершенное преступление, в точном соответствии с положениями настоящих Основ и уголовного кодекса союзной республики. При назначении наказания суд, руководствуясь социалистическим правосознанием, учитывает характер и степень общественной опасности совершенного преступления, личность виновного и обстоятельства дела, смягчающие и отягчающие ответственность.

Статья 44. Условно-досрочное освобождение от наказания и замена наказания более мягким

Если осужденный к лишению свободы, исправительным работам, ссылке, высылке или направлению в дисциплинарный батальон примерным поведением и честным отношением к труду доказал свое исправление, к нему может быть применено судом после фактического отбытия не менее половины назначенного срока наказания, условно-досрочное освобождение от наказания или замена неотбытой части наказания более мягким наказанием. При этом осужденный может быть освобожден также от дополнительных наказаний в виде ссылки, высылки или лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

К лицам, осужденным за особо опасные государственные преступления, а также другие тяжкие преступления, в случаях, предусмотренных законодательством союзных республик, условно-досрочное освобождение и замена неотбытой части наказания более мягким наказанием могут быть применены после фактического отбытия не менее двух третей назначенного срока наказания.

В случае совершения лицом, к которому было применено условно-досрочное освобождение, в течение неотбытой части наказания нового однородного или не менее тяжкого преступления, суд назначает ему наказание по правилам, предусмотренным статьей 36 настоящих Основ.

Условно-досрочное освобождение и замена неотбытой части наказания более мягким наказанием к особо опасным рецидивистам не применяется.

Статья 45. Освобождение от наказания и замена наказания более мягким в отношении лиц, совершивших преступление в возрасте до восемнадцати лет

Если осужденный к лишению свободы или к исправительным работам за преступление, совершенное в возрасте до восемнадцати лет, примерным поведением и честным отношением к труду и обучению доказал свое исправление, к нему могут быть применены судом после фактического отбытия не менее одной трети срока наказания:

- 1) условно-досрочное освобождение от наказания, когда освобождение от наказания применяется по достижении осужденным восемнадцатилетнего возраста, или
- 2) досрочное освобождение от наказания, когда освобождение от наказания применяется до достижения осужденным восемнадцатилетнего возраста, или
- 3) замена назначенного наказания более мягким.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 591–595.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР про громадян
татарської національності, які проживали в Криму
(5 вересня 1967 року)**

Після звільнення в 1944 р. Криму від фашистської окупації факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необгрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Ці огульні обвинувачення відносно всіх громадян татарської національності, які проживали в Криму, має бути знято, тим більше, що в трудове і політичне життя суспільства вступило нове покоління людей.

Президія Верховної Ради СРСР *постановляє*:

1. Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містила огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали в Криму.

2. Відзначити, що татари, які раніше проживали в Криму, вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них

ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи.

З метою дальшого розвитку районів з татарським населенням доручити Радам Міністрів союзних республік і далі сприяти й допомагати громадянам татарської національності в господарському та культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей.

Текст подано за виданням: Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – 1967. – № 38. – С. 531–532.

**Конституція (Основний Закон)
Союзу Радянських Соціалістичних Республік
(1977 року)
(Витяги)**

...В СРСР побудовано розвинене соціалістичне суспільство...

Це – суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи.

Це – суспільство зрілих соціалістичних суспільних відносин, в якому на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалася нова історична спільність людей – радянський народ.

Це – суспільство високої організованості, ідейності і свідомості трудящих – патріотів і інтернаціоналістів.

Це – суспільство, законом життя якого є турбота всіх про благо кожного і турбота кожного про благо всіх.

Це – суспільство справжньої демократії...

Розвинуте соціалістичне суспільство – закономірний етап на шляху до комунізму...

I. ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ І ПОЛІТИКИ СРСР

Глава 1. Політична система

Стаття 1. Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни.

Стаття 2. Вся влада в СРСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

Глава 2. Економічна система

Стаття 10. Основу економічної системи СРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності.

Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та інших громадських організацій, необхідне їм для здійснення статутних завдань.

Держава охороняє соціалістичну власність і створює умови для її примноження.

Ніхто не має права використовувати соціалістичну власність з метою особистої наживи та в інших корисливих цілях.

Стаття 11. Державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна форма соціалістичної власності.

У виключній власності держави є: земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві і сільському господарстві, засоби транспорту і зв'язку, банки, майно організованих державою торговельних, комунальних та інших підприємств, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави.

Стаття 13. Основу особистої власності громадян СРСР становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Особиста власність громадян і право її спадкоємства охороняються державою.

У користуванні громадян можуть бути ділянки землі, які надаються в установленому законом порядку для ведення підсобного господарства (включаючи тримання худоби і птиці), садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва. Громадяни зобов'язані раціонально використовувати надані їм земельні ділянки. Держава і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного господарства.

Майно, що є в особистій власності або в користуванні громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства.

Текст подано за виданням: Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – 1977. – № 41. – Ст. 617.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.)

Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року.

Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена робітниками і селянами Росії під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В.І. Леніним, повалила владу капіталістів і поміщиків, встановила диктатуру пролетаріату і створила Радянську державу – основне знаряддя захисту революційних завоювань, будівництва соціалізму і комунізму. Радянська влада звільнила народи Росії від соціального і національного гноблення, гарантувала їм рівність і право на вільне самовизначення.

В результаті творчої діяльності трудящих, керованих Комуністичною партією, у нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство – суспільство справжньої свободи людей праці, в якому створені могутні продуктивні сили, утвердились зрілі соціалістичні суспільні відносини, неухильно підвищуються добробут і культура народу, зміцнюється непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалася нова історична спільність людей – радянський народ. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики і побудові соціалізму в СРСР вперше в історії успішно розв'язане національне питання.

Великий Жовтень ознаменував керівний поворот і в долі українського народу. Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники і селяни України при братерській допомозі російського пролетаріату повалили експлуататорський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в історії створили свою державу – Українську Радянську Соціалістичну Республіку.

Об'єднання братніх радянських республік в єдину союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік примножило сили і можливості народів нашої країни у здійсненні корінних соціально-економічних перетворень, в захисті великих завоювань соціалізму. Перед трудящими України відкрився простір для бурхливого прогресу

в усіх галузях суспільного життя, для небувалого піднесення економіки і розквіту культури. Український народ возз'єднався в єдиній Радянській соціалістичній державі.

Українська Радянська Соціалістична Республіка – рівноправна республіка у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, який уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму.

Народ Української Радянської Соціалістичної Республіки:

- керуючись ідеями наукового комунізму,
- усвідомлюючи себе невід'ємною частиною всього радянського народу,
- зберігаючи наступність конституційного розвитку нашої країни, ідей і принципів Конституції Української РСР 1919 року, Конституції Української РСР 1929 року і Конституції Української РСР 1937 року і відповідно до Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1977 року, яка закріпила права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави, приймає і проголошує цю Конституцію.

І. ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ І ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 1

Політична система

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Стаття 3. Організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу.

Стаття 4. Радянська держава, всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян.

Державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержувати Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів.

Стаття 5. Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум).

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

Стаття 7. Професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні та інші громадські організації відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань.

Стаття 8. Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення.

Трудові колективи розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації.

Стаття 9. Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є даліше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки.

Глава 2

Економічна система

Стаття 10. Основу економічної системи Української РСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності.

Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та інших громадських організацій, необхідне їм для здійснення статутних завдань.

Держава охороняє соціалістичну власність і створює умови для її примноження.

Ніхто не має права використовувати соціалістичну власність з метою особистої наживи та в інших корисливих цілях.

Стаття 11. Державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна форма соціалістичної власності.

У виключній власності держави є: земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві і сільському господарстві, засоби транспорту і зв'язку, банки, майно організованих державою торговельних, комунальних та інших підприємств, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави.

Стаття 12. Власністю колгоспів та інших кооперативних організацій, їх об'єднань є засоби виробництва та інше майно, необхідне їм для здійснення статутних завдань.

Земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безплатне і безстрокове користування.

Держава сприяє розвитку колгоспно-кооперативної власності та її зближенню з державною.

Колгоспи, як і інші землекористувачі, повинні ефективно використовувати землю, бережно ставитися до неї, підвищувати її родючість.

Стаття 13. Основу особистої власності громадян Української РСР становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Особиста власність громадян і право її спадкоємства охороняються державою.

У користуванні громадян можуть бути ділянки землі, які надаються в установленому законом порядку для ведення підсобного господарства (включаючи тримання худоби і птиці), садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва. Громадяни зобов'язані раціонально використовувати надані їм земельні ділянки. Держава і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного господарства.

Майно, що є в особистій власності або в користуванні громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства.

Стаття 14. Джерелом зростання суспільного багатства, добробуту народу і кожної радянської людини є вільна від експлуатації праця радянських людей.

Відповідно до принципу соціалізму «Від кожного – за здібностями, кожному – за працею» держава здійснює контроль за мірою праці і споживання. Вона визначає розмір податку на доходи, які підлягають оподаткуванню.

Суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві. Держава, поєднуючи матеріальні і моральні стимули, заохочуючи новаторство, творче ставлення до роботи, сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини.

Стаття 15. Найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі – найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей.

Спираючись на творчу активність трудящих, соціалістичне змагання, досягнення науково-технічного прогресу, вдосконалюючи форми і методи керівництва економікою, держава забезпечує зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва і якості роботи, динамічний, планомірний і пропорційний розвиток народного господарства.

Стаття 16. Економіка Української РСР є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території СРСР.

Керівництво економікою здійснюється на основі державних планів економічного і соціального розвитку, з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізованого управління з господарською самостійністю й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій. При цьому активно використовуються господарський розрахунок, прибуток, собівартість, інші економічні підйоми і стимули.

Стаття 17. В Українській РСР відповідно до закону допускаються індивідуальна трудова діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства, побутового обслуговування населення, а також інші види діяльності, що ґрунтуються виключно на особистій праці громадян і членів їх сімей. Держава регулює індивідуальну трудову діяльність, забезпечуючи її використання в інтересах суспільства.

Стаття 18. В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в Українській РСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті

повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину.

Глава 3

Соціальний розвиток і культура

Стаття 19. Соціальну основу Української РСР становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції.

Держава сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства – стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР.

Стаття 20. Відповідно до комуністичного ідеалу «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх» держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи.

Стаття 21. Держава дбає про поліпшення умов і охорону праці, її наукову організацію, про скорочення, а надалі і повне витіснення важкої фізичної праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів у всіх галузях народного господарства.

Стаття 22. В Українській РСР послідовно втілюється в життя програма перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної; розширення в сільській місцевості мережі закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі і громадського харчування, побутового обслуговування і комунального господарства; перетворення сіл у благоустроєні селища.

Стаття 23. На основі зростання продуктивності праці держава неухильно здійснює курс на підвищення рівня оплати праці, реальних доходів трудящих.

З метою повнішого задоволення потреб радянських людей створюються суспільні фонди споживання. Держава за широкою участю громадських організацій і трудових колективів забезпечує зростання і справедливий розподіл цих фондів.

Стаття 24. В Українській РСР діють і розвиваються державні системи охорони здоров'я, соціального забезпечення, торгівлі і громадського харчування, побутового обслуговування і комунального господарства.

Держава заохочує діяльність кооперативних та інших громадських організацій у всіх галузях обслуговування населення. Вона сприяє розвитку масової фізичної культури і спорту.

Стаття 25. В Українській РСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну

підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці і громадської діяльності.

Стаття 26. Відповідно до потреб суспільства держава забезпечує планомірний розвиток науки і підготовку наукових кадрів, організовує впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство та інші сфери життя.

Стаття 27. Держава дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня.

В Українській РСР всемірно заохочується розвиток професіонального мистецтва і народної художньої творчості.

Глава 4

Зовнішньополітична діяльність і захист соціалістичної Вітчизни

Стаття 28. Українська РСР у зовнішньополітичній діяльності керується цілями, завданнями та принципами зовнішньої політики, визначеними Конституцією РСР.

В Українській РСР пропаганда війни забороняється.

Стаття 29. Відповідно до Конституції РСР захист соціалістичної Вітчизни належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу.

З метою захисту соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету і територіальної цілісності держави створено Збройні Сили СРСР і встановлено загальний військовий обов'язок.

Обов'язок Збройних Сил СРСР перед народом – надійно захищати соціалістичну Вітчизну, бути в постійній бойовій готовності, яка гарантує негайну відсіч будь-якому агресорові.

Стаття 30.

Українська РСР бере участь у забезпеченні безпеки та обороноздатності країни, оснащенні Збройних Сил СРСР усім необхідним.

Обов'язки державних органів, громадських організацій, службових осіб і громадян щодо забезпечення безпеки країни та зміцнення її обороноздатності визначаються законодавством Союзу РСР.

II. ДЕРЖАВА І ОСОБА

Глава 5

Громадянство Української РСР. Рівноправність громадян

Стаття 31. Відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства кожний громадянин Української РСР є громадянином СРСР.

Підстави і порядок набуття і втрати радянського громадянства визначаються Законом про громадянство СРСР.

Громадяни інших союзних республік користуються на території Української РСР однаковими правами з громадянами Української РСР.

Громадяни Української РСР за кордоном користуються захистом і покровительством Радянської держави.

Стаття 32. Громадяни Української РСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівноправність громадян Української РСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя.

Стаття 33. Жінка і чоловік мають в Українській РСР рівні права.

Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці, винагороді за неї і просуванні по роботі, у громадсько-політичній і культурній діяльності, а також спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок: створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям, поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей.

Стаття 34. Громадяни Української РСР різних рас і національностей мають рівні права.

Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги – караються за законом.

Стаття 35. Іноземним громадянам і особам без громадянства в Українській РСР гарантуються передбачені законом права і свободи, в тому числі право на звернення до суду та інших державних органів для захисту належних їм особистих, майнових, сімейних та інших прав.

Іноземні громадяни та особи без громадянства, які перебувають на території Української РСР, зобов'язані поважати Конституцію СРСР, Конституцію Української РСР і додержувати радянських законів.

Стаття 36. Українська РСР надає право притулку іноземцям, яких переслідують за захист інтересів трудящих і справи миру, за участь

у революційному і національно-визвольному русі, за прогресивну громадсько-політичну, наукову або іншу творчу діяльність.

Глава 6

Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР

Стаття 37. Громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку.

Використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян.

Стаття 38. Громадяни Української РСР мають право на працю, – тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, – включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб.

Це право забезпечується соціалістичною системою господарства, неухильним зростанням продуктивних сил, безплатним професійним навчанням, підвищенням трудової кваліфікації і навчанням нових спеціальностей, розвитком систем професійної орієнтації і працевлаштування.

Стаття 39. Громадяни Української РСР мають право на відпочинок.

Це право забезпечується встановленням для робітників і службовців робочого тижня, що не перевищує 41 години, скороченим робочим днем для ряду професій і виробництв, скороченою тривалістю роботи в нічний час; наданням щорічних оплачуваних відпусток, днів щотижневого відпочинку, а також розширенням мережі культурно-освітніх і оздоровчих закладів, розвитком масового спорту, фізичної культури і туризму; створенням сприятливих можливостей для відпочинку за місцем проживання та інших умов раціонального використання вільного часу.

Тривалість робочого часу і відпочинку колгоспників регулюється колгоспами.

Стаття 40. Громадяни Української РСР мають право на охорону здоров'я.

Це право забезпечується безплатною кваліфікованою медичною допомогою, що подається державними закладами охорони здоров'я; розширенням мережі закладів для лікування і зміцнення здоров'я громадян; розвитком, вдосконаленням техніки безпеки і виробничої

санітарії; проведенням широких профілактичних заходів; заходами щодо оздоровлення навколишнього середовища; особливим піклуванням про здоров'я підростаючого покоління, включаючи заборону дитячої праці, не зв'язаної з навчанням і трудовим вихованням; розгортанням наукових досліджень, спрямованих на запобігання та зниження захворюваності, на забезпечення довголітнього активного життя громадян.

Стаття 41. Громадяни Української РСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника.

Це право гарантується соціальним страхуванням робітників, службовців і колгоспників, допомогою по тимчасовій непрацездатності; виплатою за рахунок держави і колгоспів пенсій за віком, інвалідністю і в зв'язку з втратою годувальника; працевлаштуванням громадян, які частково втратили працездатність; піклуванням про громадян похилого віку і про інвалідів; іншими формами соціального забезпечення.

Стаття 42. Громадяни Української РСР мають право на житло.

Це право забезпечується розвитком і охороною державного і громадського житлового фонду, сприянням кооперативному та індивідуальному житловому будівництву, справедливим розподілом під громадським контролем жилої площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва благоустроєних жител, а також невисокою платою за квартиру і комунальні послуги. Громадяни Української РСР повинні дбайливо ставитись до наданого їм житла.

Стаття 43. Громадяни Української РСР мають право на освіту.

Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти.

Стаття 44. Громадяни Української РСР мають право на користування досягненнями культури.

Це право забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, які є в державних і громадських фондах; розвитком і рівномірним розміщенням культурно-освітніх закладів; розвитком телебачення і радіо, книговидавничої справи і періодичної преси, мережі безплатних бібліотек; розширенням культурного обміну з зарубіжними державами.

Стаття 45. Громадянам Української РСР відповідно до цілей комуністичного будівництва гарантується свобода наукової, технічної і художньої творчості. Вона забезпечується широким розгортанням наукових досліджень, винахідницької та раціоналізаторської діяльності, розвитком літератури і мистецтва. Держава створює необхідні для цього матеріальні умови, подає підтримку добровільним товариствам і творчим спілкам, організує впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у народне господарство та інші сфери життя.

Права авторів, винахідників і раціоналізаторів охороняються державою.

Стаття 46. Громадяни Української РСР мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення.

Це право забезпечується можливістю обирати і бути обраними до Рад народних депутатів та інших виборних державних органів, брати участь у всенародних обговореннях і голосуваннях, у народному контролі, у роботі державних органів, громадських організацій та органів громадської самодіяльності, у зборах трудових колективів і за місцем проживання.

Стаття 47. Кожний громадянин Української РСР має право вносити в державні органи і організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі.

Службові особи зобов'язані у встановлені строки розглядати пропозиції та заяви громадян, давати на них відповіді і вживати необхідних заходів.

Переслідування за критику забороняється. Особи, які переслідують за критику, притягаються до відповідальності.

Стаття 48. Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу громадянам Української РСР гарантуються свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням трудящим та їх організаціям громадських будинків, вулиць і площ, широким розповсюдженням інформації, можливістю використання преси, телебачення і радіо.

Стаття 49. Відповідно до цілей комуністичного будівництва громадяни Української РСР мають право об'єднуватися в громадські організації, які сприяють розвитку політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх різноманітних інтересів.

Громадським організаціям гарантуються умови для успішного виконання ними своїх статутних завдань.

Стаття 50. Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється.

Церква в Українській РСР відокремлена від держави і школа – від церкви.

Стаття 51. Сім'я перебуває під захистом держави.

Шлюб ґрунтується на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах.

Держава виявляє піклування про сім'ю шляхом створення і розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації і вдосконалення служби побуту та громадського харчування, виплати допомоги в разі народження дитини, надання допомоги і пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів допомоги сім'ї.

Стаття 52. Громадянам Української РСР гарантується недоторканість особи. Ніхто не може бути арештований інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора.

Стаття 53. Громадянам Української РСР гарантується недоторканість житла. Ніхто не має права без законної підстави увійти в житло проти волі осіб, які проживають у ньому.

Стаття 54. Особисте життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень охороняються законом.

Стаття 55. Поважання особи, охорона прав і свобод громадян – обов'язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб.

Громадяни Української РСР мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно.

Стаття 56. Громадяни Української РСР мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом.

Дії службових осіб, які вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян, можуть бути у встановленому законом порядку оскаржені до суду.

Громадяни Української РСР мають право на відшкодування втрати, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків.

Стаття 57. Здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків.

Громадянин Української РСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів,

поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина.

Стаття 58. Обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина Української РСР – сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни. Ухилення від суспільно корисної праці є несумісним з принципами соціалістичного суспільства.

Стаття 59. Громадянин Української РСР зобов'язаний берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Обов'язок громадянина Української РСР – боротися з розкраданням і марнотратством державного та громадського майна, дбайливо ставитись до народного добра.

Особи, які посягають на соціалістичну власність, караються за законом.

Стаття 60. Громадянин Української РСР зобов'язаний оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету.

Захист соціалістичної Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина Української РСР.

Зрада Батьківщини – найтяжчий злочин перед народом.

Стаття 61. Військова служба в рядах Збройних Сил СРСР – почесний обов'язок громадян Української РСР.

Стаття 62. Обов'язок кожного громадянина Української РСР – поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави.

Стаття 63. Громадянин Української РСР зобов'язаний поважати права і законні інтереси інших осіб, бути непримиренним до антигромадських вчинків, всемірно сприяти охороні громадського порядку.

Стаття 64. Громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, ростити гідними членами соціалістичного суспільства. Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу.

Стаття 65. Громадяни Української РСР зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства.

Стаття 66. Турбота про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей – обов'язок громадян Української РСР.

Стаття 67. Інтернаціональний обов'язок громадянина Української РСР – сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру.

III. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ І АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 7

Українська РСР – союзна республіка в складі СРСР

Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка – суверенна радянська соціалістична держава. З метою успішного будівництва комуністичного суспільства, зміцнення економічної і політичної єдності, забезпечення безпеки і оборони країни Українська Радянська Соціалістична Республіка в результаті вільного самовизначення її народу, на основі добровільності і рівноправності разом з Радянськими Соціалістичними Республіками:

Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою, Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою, Узбецькою Радянською Соціалістичною Республікою, Казахською Радянською Соціалістичною Республікою, Грузинською Радянською Соціалістичною Республікою, Азербайджанською Радянською Соціалістичною Республікою, Литовською Радянською Соціалістичною Республікою, Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою, Латвійською Радянською Соціалістичною Республікою, Киргизською Радянською Соціалістичною Республікою, Таджикиською Радянською Соціалістичною Республікою, Вірменською Радянською Соціалістичною Республікою, Туркменською Радянською Соціалістичною Республікою, Естонською Радянською Соціалістичною Республікою – об'єдналась у Союз Радянських Соціалістичних Республік – єдину союзню багатонаціональну державу.

Виходячи з цього, Українська РСР забезпечує за Союзом РСР в особі його найвищих органів державної влади і управління права, визначені статтею 73 Конституції СРСР.

Поза межами, зазначеними в статті 73 Конституції СРСР, Українська РСР самостійно здійснює державну владу на своїй території.

Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР.

Стаття 70. Територія Української РСР не може бути змінена без її згоди. Кордони між Українською РСР та іншими союзними республіками можуть змінюватися за взаємною угодою відповідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Стаття 71. Закони СРСР є обов'язковими на території Української РСР.

Стаття 72. Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки в особі її найвищих органів державної влади і управління підлягають:

- 1) прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін;
- 2) контроль за додержанням Конституції Української РСР;
- 3) законодавство Української РСР;
- 4) охорона державного порядку, прав і свобод громадян;

- 5) встановлення порядку організації і діяльності республіканських і місцевих органів державної влади і управління;
- 6) проведення єдиної соціально-економічної політики, керівництво економікою Української РСР; забезпечення науково-технічного прогресу і здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів;
- 7) розроблення і затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, затвердження звітів про їх виконання;
- 8) розроблення і затвердження державного бюджету Української РСР, затвердження звіту про його виконання; керівництво здійсненням бюджетів областей і міст республіканського підпорядкування;
- 9) встановлення відповідно до законодавства СРСР доходів, що надходять на утворення державного бюджету Української РСР;
- 10) керівництво галузями народного господарства союзно-республіканського підпорядкування, об'єднаннями і підприємствами республіканського підпорядкування;
- 11) керівництво житловим і комунальним господарством, торгівлею і громадським харчуванням, побутовим обслуговуванням населення, житловим будівництвом і благоустроєм міст та інших населених пунктів, шляховим будівництвом і транспортом;
- 12) встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами; охорона навколишнього середовища;
- 13) керівництво народною освітою, культурними і науковими організаціями і установами в Українській РСР, охороною здоров'я, фізичною культурою і спортом, соціальним забезпеченням; охорона пам'яток історії і культури;
- 14) амністія і помилування громадян, засуджених судами Української РСР;
- 15) представництво Української РСР у міжнародних відносинах;
- 16) вирішення інших питань республіканського значення.

Стаття 73. Українська РСР бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та інших органах Союзу РСР.

Українська РСР забезпечує комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР.

У питаннях, що належать до її відання, Українська РСР координує і контролює діяльність підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування.

Стаття 74. Українська РСР має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Стаття 75. Суверенні права Української РСР відповідно до Конституції СРСР охороняються Союзом РСР.

Глава 8

Адміністративно-територіальний устрій Української РСР

Стаття 76. Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки підлягає визначення обласного, районного поділу і вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою республіки.

Стаття 77. В Українській Радянській Соціалістичній Республіці є області: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька і Чернігівська.

Містами республіканського підпорядкування в Українській РСР є Київ і Севастополь.

IV. РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ПОРЯДОК ЇХ ОБРАННЯ

Глава 9

Система і принцип діяльності Рад народних депутатів

Стаття 78. Ради народних депутатів – Верховна Рада Української РСР, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські Ради народних депутатів – становлять єдину систему органів державної влади.

Стаття 79. Строк повноважень Верховної Ради Української РСР – п'ять років.

Строк повноважень місцевих Рад народних депутатів – два з половиною роки.

Вибори до Рад народних депутатів призначаються не пізніше як за два місяці до закінчення строку повноважень відповідних Рад.

Стаття 80. Найважливіші питання, віднесені до відання відповідних Рад народних депутатів, розглядаються і вирішуються на їх сесіях.

Ради народних депутатів обирають постійні комісії, створюють виконавчі і розпорядчі, а також інші підзвітні їм органи.

Стаття 81. Ради народних депутатів утворюють органи народного контролю, який поєднує державний контроль з громадським контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях.

Органи народного контролю контролюють виконання державних планів і завдань; ведуть боротьбу з порушеннями державної дисципліни, проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю й марнотратством, тяганиною і бюрократизмом; сприяють удосконаленню роботи державного апарату.

Стаття 82. Ради народних депутатів безпосередньо і через створювані ними органи керують усіма галузями державного, господарського і соціально-культурного будівництва, приймають рішення, забезпечують їх виконання, здійснюють контроль за проведенням рішень у життя.

Стаття 83. Діяльність Рад народних депутатів будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів, інших створюваних Радами органів перед Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їх роботі.

Ради народних депутатів і створювані ними органи систематично інформують населення про свою роботу і прийняті рішення.

Глава 10

Виборча система

Стаття 84. Вибори депутатів до всіх Рад народних депутатів проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 85. Вибори депутатів є загальними: всі громадяни Української РСР, які досягли 18 років, мають право обирати та бути обраними, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними.

Стаття 86. Вибори депутатів є рівними: кожний виборець має один голос; усі виборці беруть участь у виборах на рівних засадах.

Стаття 87. Вибори депутатів є прямими: депутати всіх Рад народних депутатів обираються громадянами безпосередньо.

Стаття 88. Голосування під час виборів депутатів є таємним: контроль за волевиявленням виборців не допускається.

Стаття 89. Право висування кандидатів у депутати належить організаціям Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативним та іншим громадським організаціям, трудовим колективам, а також зборам військовослужбовців по військових частинах.

Громадянам Української РСР і громадським організаціям гарантується вільне і всебічне обговорення політичних, ділових і особистих якостей кандидатів у депутати, а також право агітації на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо.

Витрати, пов'язані з проведенням виборів до Рад народних депутатів, провадяться за рахунок держави.

Стаття 90. Вибори депутатів до Рад народних депутатів проводяться по виборчих округах.

Громадянин Української РСР не може, як правило, бути обраний більш як до двох Рад народних депутатів. Проведення виборів до Рад забезпечують виборчі комісії, які утворюються з представників від громадських організацій, трудових колективів і зборів військовослужбовців по військових частинах.

Порядок проведення виборів до Рад народних депутатів визначається законами Союзу РСР і Української РСР.

Стаття 91. Виборці дають накази своїм депутатам.

Відповідні Ради народних депутатів розглядають накази виборців, враховують їх при розробленні планів економічного і соціального розвитку і складанні бюджету, організують виконання наказів та інформують громадян про їх реалізацію.

Глава 11

Народний депутат

Стаття 92. Депутати є повноважними представниками народу в Радах народних депутатів.

Беручи участь у роботі Рад, депутати вирішують питання державного, господарського і соціально-культурного будівництва, організують проведення рішень Рад у життя, здійснюють контроль за роботою державних органів, підприємств, установ і організацій.

У своїй діяльності депутат керується загальнодержавними інтересами, враховує запити населення виборчого округу, добивається втілення в життя наказів виборців.

Стаття 93. Депутат здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю.

На час сесій Ради, а також для здійснення депутатських повноважень в інших випадках, передбачених законом, депутат звільняється від виконання виробничих або службових обов'язків із збереженням середнього заробітку за місцем постійної роботи.

Стаття 94. Депутат має право запиту до відповідних державних органів і службових осіб, які зобов'язані дати відповідь на запит на сесії Ради.

Депутат має право звертатися до всіх державних і громадських органів, підприємств, установ, організацій у питаннях депутатської діяльності і брати участь у розгляді поставлених ним питань. Керівники відповідних державних і громадських органів, підприємств, установ і організацій зобов'язані невідкладно приймати депутата і розглядати його пропозиції у встановлені строки.

Стаття 95. Депутатові забезпечуються умови для безперешкодного й ефективного здійснення його прав і обов'язків.

Недоторканність депутатів, а також інші гарантії депутатської діяльності встановлюються Законом про статус депутатів та іншими законодавчими актами Союзу РСР і законодавчими актами Української РСР.

Стаття 96. Депутат зобов'язаний звітувати про свою роботу і роботу Ради перед виборцями, а також перед колективами та громадськими організаціями, які висунули його кандидатом у депутати.

Депутат, який не виправдав довір'я виборців, може бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

V. НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 12

Верховна Рада Української РСР

Стаття 97. Найвищим органом державної влади Української РСР є Верховна Рада Української РСР.

Верховна Рада Української РСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР і цією Конституцією до відання Української РСР.

Прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін; затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, державного бюджету Української РСР і звітів про їх виконання; утворення підзвітних їй органів здійснюються виключно Верховною Радою Української РСР.

Закони Української РСР приймаються Верховною Радою Української РСР або народним голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням Верховної Ради Української РСР.

Стаття 98. Верховна Рада Української РСР обирається громадянами Української РСР у складі 650 депутатів по виборчих округах з рівною кількістю населення.

Верховна Рада Української РСР за поданням обираної нею мандатної комісії приймає рішення про визнання повноважень депутатів, а в разі порушення законодавства про вибори – про визнання виборів окремих депутатів недійсними.

Стаття 99. Верховна Рада Української РСР обирає Голову Верховної Ради і чотирьох його заступників.

Голова Верховної Ради Української РСР керує засіданнями Верховної Ради Української РСР і відає їй внутрішнім розпорядком.

Стаття 100. Сесії Верховної Ради Української РСР скликаються двічі на рік. Позачергові сесії скликаються Президією Верховної Ради

Української РСР з її ініціативи, а також за пропозицією не менш як третини депутатів Верховної Ради Української РСР.

Сесія Верховної Ради Української РСР складається з засідань Верховної Ради Української РСР, а також засідань постійних та інших комісій Верховної Ради Української РСР, що проводяться в період між ними.

Стаття 101. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР належить Президії Верховної Ради Української РСР, Раді Міністрів Української РСР, постійним та іншим комісіям Верховної Ради Української РСР, депутатам Верховної Ради Української РСР, Верховному Суду Української РСР, Прокуророві Української РСР.

Право законодавчої ініціативи мають також громадські організації в особі їх республіканських органів.

Стаття 102. Проекти законів та інші питання, внесені на розгляд Верховної Ради Української РСР, обговорюються на її засіданнях. В разі необхідності проект закону або відповідне питання можуть бути передані для попереднього або додаткового розгляду в одну або кілька комісій.

Закони Української РСР, постанови та інші акти Верховної Ради Української РСР вважаються прийнятими, якщо за них проголосувала більшість від загальної кількості депутатів Верховної Ради Української РСР.

Проекти законів Української РСР та інші важливі питання державного життя республіки рішенням Верховної Ради Української РСР або Президії Верховної Ради Української РСР можуть бути винесені на народне обговорення.

Стаття 103. Закони Української РСР, постанови та інші акти Верховної Ради Української РСР публікуються українською і російською мовами за підписами Голови і Секретаря Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 104. Депутат Верховної Ради Української РСР має право звернутися із запитом до Ради Міністрів Української РСР, до міністрів та керівників інших органів, утворюваних Верховною Радою Української РСР, а також до керівників розташованих на території Української РСР підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання Української РСР. Рада Міністрів Української РСР або службова особа, до якої звернуто запит, зобов'язані дати усну чи письмову відповідь на даній сесії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 105. Депутат Верховної Ради Української РСР не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, арештований або підданий заходам адміністративного стягнення, які накладаються

в судовому порядку, без згоди Верховної Ради Української РСР, а в період між її сесіями – без згоди Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 106. Верховна Рада Української РСР обирає Президію Верховної Ради Української РСР – постійно діючий орган Верховної Ради Української РСР, що є підзвітним їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених цією Конституцією, функції найвищого органу державної влади Української РСР у період між її сесіями.

Стаття 107. Президія Верховної Ради Української РСР обирається з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох заступників Голови, Секретаря Президії і двадцяти членів Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 108. Президія Верховної Ради Української РСР:

- 1) призначає вибори до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів;
- 2) скликає сесії Верховної Ради Української РСР;
- 3) координує діяльність постійних комісій Верховної Ради Української РСР;
- 4) здійснює контроль за додержанням Конституції Української РСР;
- 5) дає тлумачення законів Української РСР;
- 6) визначає порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР; встановлює і змінює межі і районний поділ областей; утворює райони і райони в містах; перетворює селища в міста; встановлює підпорядкованість міст; провадить перейменування районів, міст, районів у містах, селищ та інших населених пунктів;
- 7) здійснює керівництво діяльністю місцевих Рад народних депутатів;
- 8) скасовує постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР, рішення обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів у разі невідповідності їх законові;
- 9) призначає вироби до районних (міських) народних судів;
- 10) встановлює і присвоює почесні звання Української РСР; нагороджує Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР;
- 11) приймає до громадянства Української РСР; вирішує питання про надання притулку;
- 12) видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами Української РСР;
- 13) ратифікує і денонсує міжнародні договори Української РСР;

14) призначає і відкликає дипломатичних представників Української РСР в іноземних державах і при міжнародних організаціях;

15) приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав;

16) здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією і законами Української РСР.

Стаття 109. Президія Верховної Ради Української РСР у період між сесіями Верховної Ради з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії:

1) вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів Української РСР;

2) утворює області;

3) за пропозицією Ради Міністрів Української РСР утворює і ліквідує міністерства і державні комітети Української РСР;

4) за поданням Голови Ради Міністрів Української РСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Ради Міністрів Української РСР.

Стаття 110. Президія Верховної Ради Української РСР видає укази і приймає постанови.

Стаття 111. Після закінчення повноважень Верховної Ради Української РСР Президія Верховної Ради Української РСР зберігає свої повноваження аж до утворення новообраною Верховною Радою Української РСР нової Президії.

Новообрана Верховна Рада Української РСР скликається Президією Верховної Ради Української РСР попереднього складу не пізніше як через два місяці після виборів.

Стаття 112. Верховна Рада Української РСР обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради Української РСР, а також для сприяння проведенню в життя законів Української РСР та інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, контролю за діяльністю державних органів і організацій.

Верховна Рада Української РСР створює, коли визнає за необхідне, слідчі, ревізійні та інші комісії в будь-якому питанні, віднесеному до відання Української РСР.

Всі державні і громадські органи, організації і службові особи зобов'язані виконувати вимоги комісій Верховної Ради Української РСР, подавати їм необхідні матеріали та документи.

Рекомендації комісій підлягають обов'язковому розглядові державними і громадськими органами, установами та організаціями. Про результати розгляду або про вжиті заходи повинні бути повідомлені комісії у встановлений строк.

Стаття 113. Верховна Рада Української РСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй державних органів.

Верховна Рада Української РСР утворює Комітет народного контролю Української РСР, який очолює систему органів народного контролю в республіці.

Стаття 114. Порядок діяльності Верховної Ради Української РСР і її органів визначається Регламентом Верховної Ради Української РСР та іншими законами Української РСР, які видаються на основі цієї Конституції.

Глава 13

Рада Міністрів Української РСР

Стаття 115. Рада Міністрів Української РСР – Уряд Української РСР – є найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Української РСР.

Стаття 116. Рада Міністрів Української РСР утворюється Верховною Радою Української РСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів Української РСР, голів державних комітетів Української РСР.

За поданням Голови Ради Міністрів Української РСР Верховна Рада Української РСР може включити до складу Уряду Української РСР керівників інших органів і організацій Української РСР.

Рада Міністрів Української РСР складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою Української РСР на її першій сесії.

Стаття 117. Рада Міністрів Української РСР є відповідаї иною перед Верховною Радою Української РСР і їй підзвітною, а в період між сесіями Верховної Ради Української РСР – перед Президією Верховної Ради Української РСР, якій є підзвітною.

Рада Міністрів Української РСР регулярно звітує про свою роботу перед Верховною Радою Української РСР.

Стаття 118. Рада Міністрів Української РСР правомочна вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання Української РСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради Української РСР і Президії Верховної Ради Української РСР.

У межах своїх повноважень Рада Міністрів Української РСР:

- 1) забезпечує керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом; розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, щодо розвитку науки і техніки, раціонального використання й охорони природних ресурсів; сприяє здійсненню заходів щодо зміцнення грошової і кредитної системи, щодо організації державного страхування та єдиної системи обліку і статистики; бере участь у проведенні єдиної політики

цін, оплати праці, соціального забезпечення; організує управління промисловими, будівельними, сільськогосподарськими підприємствами і об'єднаннями, підприємствами транспорту і зв'язку, а також іншими організаціями й установами республіканського і місцевого підпорядкування;

2) розробляє і вносить у Верховну Раду Української РСР поточні і перспективні державні плани економічного і соціального розвитку Української РСР, державний бюджет Української РСР; вживає заходів щодо здійснення державних планів і бюджету республіки; подає Верховній Раді Української РСР звіти про виконання планів і виконання бюджету Української РСР;

3) забезпечує комплексний економічний і соціальний розвиток Української РСР, економічних районів, областей і міст республіканського підпорядкування; координує і контролює діяльність підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання Української РСР;

4) здійснює заходи щодо захисту інтересів держави, охорони соціалістичної власності і громадського порядку, щодо забезпечення та захисту прав і свобод громадян;

5) вживає заходів у межах, встановлених Конституцією СРСР, щодо забезпечення державної безпеки і обороноздатності країни;

6) здійснює керівництво діяльністю виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів;

7) утворює в разі необхідності комітети, головні управління та інші відомства при Раді Міністрів Української РСР у справах господарського і соціально-культурного будівництва;

8) здійснює, виходячи з установленого Союзом РСР порядку, керівництво в галузі відносин Української РСР з іноземними державами та її участі в діяльності міжнародних організацій.

Стаття 119. Для вирішення питань, зв'язаних із забезпеченням керівництва народним господарством, та інших питань державного управління як постійний орган Ради Міністрів Української РСР діє Президія Ради Міністрів Української РСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, а також інших членів Уряду відповідно до Закону про Раду Міністрів Української РСР.

Стаття 120. Рада Міністрів Української РСР на основі і на виконання законів СРСР та інших рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, законів Української РСР та інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР видає постанови і розпорядження, організує та перевіряє їх виконання. Постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР є обов'язковими до виконання на всій території Української РСР.

Стаття 121. Рада Міністрів Української РСР в межах своєї компетенції має право скасовувати рішення і розпорядження виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів, акти міністерств Української РСР, державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів.

Стаття 122. Рада Міністрів Української РСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-республіканських і республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів.

Союзно-республіканські міністерства і державні комітети Української РСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи як Раді Міністрів Української РСР, так і відповідному союзно-республіканському міністерству або державному комітету СРСР.

Республіканські міністерства і державні комітети Української РСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи Раді Міністрів Української РСР.

Міністерства і державні комітети Української РСР несуть відповідальність за стан і розвиток доручених їм сфер управління; в межах своєї компетенції видають акти на основі і на виконання законів СРСР, інших рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, законів Української РСР, інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів Української РСР, актів відповідних міністерств і державних комітетів СРСР; організують і перевіряють їх виконання.

Стаття 123. Компетенція Ради Міністрів Української РСР і її Президії, порядок їх діяльності, відносини Ради Міністрів з іншими державними органами, а також перелік союзно-республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР визначається на основі цієї Конституції Законом про Раду Міністрів Української РСР.

VI. МІСЦЕВІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Глава 14

Місцеві Ради народних депутатів

Стаття 124. Органами державної влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і селах Української РСР є обласні, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів.

Стаття 125. Місцеві Ради народних депутатів вирішують усі питання місцевого значення, виходячи із загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, які проживають на території Ради, проводять у життя рішення вищестоящих державних органів, керують діяльністю нижчестоящих Рад народних депутатів, беруть участь в обговоренні

питань республіканського й загальносоюзного значення, вносять з цих питань свої пропозиції.

Місцеві Ради народних депутатів керують на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затверджують плани економічного і соціального розвитку, місцевий бюджет і звіти про їх виконання; здійснюють керівництво підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами й організаціями; забезпечують додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян; сприяють зміцненню обороноздатності країни.

Стаття 126. У межах своїх повноважень місцеві Ради народних депутатів забезпечують комплексний економічний і соціальний розвиток на їх території; здійснюють контроль за додержанням законодавства розташованими на цій території підприємствами, установами й організаціями вищестоящого підпорядкування; координують і контролюють їх діяльність у галузі землекористування, охорони природи, будівництва, благоустрою, використання трудових ресурсів, виробництва товарів народного споживання, соціально-культурного, побутового та іншого обслуговування населення.

Стаття 127. Місцеві Ради народних депутатів приймають рішення в межах повноважень, наданих їм законодавством Союзу РСР і Української РСР.

Рішення місцевих Рад є обов'язковими для виконання всіма розташованими на території Ради підприємствами, установами й організаціями, а також службовими особами і громадянами.

Стаття 128. Сесії місцевих Рад народних депутатів скликаються їх виконавчими комітетами не менш як чотири рази на рік.

Коло питань, які вирішуються виключно на сесіях, встановлюється законами про місцеві Ради народних депутатів.

Стаття 129. Місцеві Ради народних депутатів мають право скасовувати акти нижчестоящих Рад народних депутатів у разі невідповідності цих актів законодавству.

Стаття 130. Місцеві Ради народних депутатів обирають з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду та підготовки питань, що належать до відання місцевих Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їх виконавчих комітетів і вищестоящих органів державної влади і управління, контролю за діяльністю державних органів, підприємств, установ і організацій.

Рекомендації постійних комісій місцевих Рад підлягають обов'язковому розглядові відповідними державними і громадськими органами, підприємствами, установами та організаціями. Про резуль-

тати розгляду або про вжиті заходи повинні бути повідомлені комісії у встановлений строк.

Стаття 131. Місцеві Ради народних депутатів здійснюють свою діяльність у тісному зв'язку з громадськими організаціями і трудовими колективами, виносять найважливіші питання на обговорення громадян, залучають їх до роботи постійних комісій, виконавчих комітетів та інших підзвітних Радам органів, сприяють роботі місцевих добровільних товариств, розвивають громадську самодіяльність населення.

Глава 15

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів

Стаття 132. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів є виконавчі комітети, що обираються ними з числа депутатів, у складі голови, заступників голови, секретаря і членів виконавчого комітету.

Виконавчі комітети не менш як один раз на рік звітують перед Радами, що їх обрали, а також на зборах трудових колективів і за місцем проживання громадян.

Стаття 133. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів є безпосередньо підзвітними як Раді, що їх обрала, так і вищестоящому виконавчому і розпорядчому органіві.

Стаття 134. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів керують державним, господарським і соціально-культурним будівництвом на території відповідних Рад на основі рішень Рад, що їх обрали, і вищестоящих органів державної влади і управління, забезпечують виконання цих рішень, здійснюють контроль за проведенням їх у життя.

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів скликають сесії Рад; координують роботу постійних комісій Рад; сприяють депутатам у здійсненні їх повноважень; організують виконання рішень Рад і вищестоящих органів державної влади та управління, також наказів виборів; керують підпорядкованими їм органами управління.

Стаття 135. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів приймають рішення і видають розпорядження в межах повноважень, наданих їм законодавством Союзу РСР і Української РСР.

Стаття 136. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів мають право скасовувати рішення і розпорядження виконавчих комітетів нижчестоящих Рад народних депутатів.

Стаття 137. Після закінчення повноважень місцевих Рад народних депутатів їх виконавчі комітети зберігають свої повноваження аж до обрання Радами народних депутатів нового скликання виконавчих комітетів.

Стаття 138. Відділи і управління виконавчих комітетів утворюються обласними, районними, міськими, районними в містах Радами народних депутатів.

Відділи і управління виконавчих комітетів Рад народних депутатів керують дорученими їм галузями управління і підпорядковуються у своїй діяльності як відповідній Раді та її виконавчому комітетові, так і вищестоящому галузевому органу державного управління.

Перелік відділів і управлінь виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів і порядок їх утворення встановлюються законодавством Союзу РСР і Української РСР.

VII. ДЕРЖАВНИЙ ПЛАН ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 16

Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР

Стаття 139. Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР є складовою частиною державного плану економічного і соціального розвитку СРСР.

Поточні і перспективні державні плани економічного і соціального розвитку Української РСР мають на меті забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку на території республіки відповідно до основних завдань і напрямів економічного і соціального розвитку СРСР.

Стаття 140. Державні плани економічного і соціального розвитку Української РСР визначають завдання в галузі економіки і соціально-культурного будівництва, містять цільові комплексні програми, плани розвитку галузей народного господарства і економічних районів на території Української РСР, включають в себе плани економічного і соціального розвитку областей та міст республіканського підпорядкування.

Стаття 141. Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР розробляється Радою Міністрів Української РСР, виходячи із державного плану економічного і соціального розвитку СРСР, на основі проектів планів міністерств, державних комітетів та інших органів державного управління Української РСР, місцевих Рад народних депутатів.

До державного плану економічного і соціального розвитку Української РСР включаються основні показники планів підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування, які знаходяться на території Української РСР.

Розробка планів економічного і соціального розвитку здійснюється з урахуванням пропозицій колективів підприємств, установ і організацій, а також громадських організацій.

Стаття 142. Рада Міністрів Української РСР вносить державний план економічного і соціального розвитку Української РСР на розгляд Верховної Ради Української РСР.

Верховна Рада Української РСР по доповіді Ради Міністрів Української РСР і висновку Планово-бюджетної та інших постійних комісій Верховної Ради Української РСР обговорює і затверджує державний план економічного і соціального розвитку Української РСР.

Стаття 143. Рада Міністрів Української РСР організує виконання державного плану економічного і соціального розвитку Української РСР та вживає заходів щодо зміцнення планової дисципліни.

Стаття 144. Звіти про виконання державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР розглядаються і затверджуються Верховною Радою Української РСР. Загальні показники виконання планів публікуються для загального відома.

Глава 17

Державний бюджет Української РСР

Стаття 145. Державний бюджет Української РСР є складовою частиною єдиного державного бюджету СРСР.

Стаття 146. Державний бюджет Української РСР об'єднує республіканський бюджет Української РСР і місцеві бюджети.

Стаття 163. Прокурор Української РСР і прокурори областей призначаються Генеральним прокурором СРСР. Районні та міські прокурори призначаються Прокурором Української РСР і затверджуються Генеральним прокурором СРСР.

Стаття 164. Строк повноважень Прокурора Української РСР і всіх нижчестоящих прокурорів – п'ять років.

Стаття 165. Органи прокуратури здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР.

ІХ. ГЕРБ, ПРАПОР, ГІМН І СТОЛИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Стаття 166. Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки являє собою зображення серпа і молота, розміщених на щиті у променях сонця і в обрамленні колосся, з написом на стрічці: внизу вінка – «Українська РСР», на правому витку – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Над щитом між колоссям – п'ятикутна зірка.

Стаття 167. Державний прапор Української Радянської Соціалістичної Республіки являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох горизонтально розташованих кольорових смуг: верхньої – червоного кольору, яка становить дві третини ширини

прапора, і нижньої – лазурного кольору, яка становить одну третину ширини прапора, з зображенням у його верхній частині, на відстані однієї третини довжини від древка, золотих серпа й молота і над ними червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Відношення ширини прапора до його довжини – 1:2.

Стаття 168. Державний гімн Української Радянської Соціалістичної Республіки затверджується Президією Верховної Ради Української РСР.

Стаття 169. Столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки є місто Київ.

Х. ДІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ПОРЯДОК ЇЇ ЗМІНИ

Стаття 170. Всі закони та інші акти державних органів Української РСР видаються на основі і відповідно до цієї Конституції.

Стаття 171. Зміна Конституції Української РСР провадиться рішенням Верховної Ради Української РСР, прийнятим більшістю не менш як дві третини від загальної кількості депутатів.

Текст подано за виданням: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К. : Знання, 1978.

Декларація Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственому переселенню, і забезпечення їхніх прав» (14 листопада 1989 року)

Сьогодні, у період революційного оновлення радянського суспільства, коли розпочато процес демократизації, очищення всіх сторін нашого життя від деформацій і перекручень загальнолюдських принципів гуманізму, в країні посилюється прагнення знати всю правду про минуле, щоб засвоїти його уроки в ім'я майбутнього.

Пам'ять з особливою гіркотою повертає нас у трагічні роки сталінських репресій. Беззаконня і сваволя не обминули жодну республіку, жоден народ. Допущені в минулому масові арешти, табірне мучеництво, знедолені жінки, старики й діти в переселенських зонах й досі волають до нашої совісті, уражають наше моральне почуття. Про це забути не можна.

Варварськими акціями сталінського режиму було виселено в роки Другої світової війни з рідних місць балкарців, інгушів, калмиків, карачаївців, кримських татар, німців, турків-месхетинців, чеченців. Політика насильственого переселення відбилась на долі корейців, греків, курдів та інших народів.

Верховна Рада СРСР беззастережно засуджує практику насильственного переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що суперечить основам міжнародного права, гуманістичній природі соціалістичного ладу.

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік гарантує, що зневаження прав людини і норм гуманності на державному рівні більш ніколи не повториться в нашій країні.

Верховна Рада СРСР вважає за потрібне вжити необхідних законодавчих заходів для безумовного поновлення прав усіх радянських народів, яких було піддано репресіям.

Текст подано за виданням: Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 13. – Ст. 449.

***Закон СРСР «Про розмежування повноважень
між Союзом РСР і суб'єктами федерації»
(26 квітня 1990 року)
(Витяги)***

Стаття 1. Союз Радянських Соціалістичних Республік є суверенною соціалістичною федеративною державою. Союз РСР має повноваження, які суб'єктами федерації спільно віднесено до відання Союзу РСР.

Союзні республіки – суверенні радянські соціалістичні держави, які добровільно, на основі вільного самовизначення народів і рівноправності об'єдналися в Союз Радянських Соціалістичних Республік. Союзні республіки мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР.

Автономні республіки – радянські соціалістичні держави, які є суб'єктами федерації – Союзу РСР. Автономні республіки, автономні утворення входять до складу союзних республік на основі вільного самовизначення народів, мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР і союзних республік.

Відносини автономних республік, автономних утворень із союзними республіками, до складу яких вони входять, визначаються угодами і договорами, що укладаються в рамках Конституції СРСР, конституцій союзних та автономних республік і цього Закону.

Стаття 2. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Рішення про вихід союзної республіки з СРСР приймається вільним волевиявленням народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування).

Порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР, визначається Законом СРСР.

Стаття 3. Територію союзної, автономної республіки, автономного утворення не може бути змінено без їхньої згоди.

Кордони між союзними республіками можуть змінюватися за їх взаємною угодою, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Територіальні спори між союзними республіками, між союзними і автономними республіками, автономними утвореннями, щодо яких угоди між ними не було досягнуто, можуть передаватися за взаємною згодою для вирішення Раді Національностей Верховної Ради СРСР.

Стаття 4. Союзна, автономна республіка, автономна область, автономний округ самостійно вирішують питання розміщення виробничих і господарських об'єктів, забезпечують комплексний економічний і соціально-культурний розвиток на своїй території з урахуванням інтересів усіх народів, що в них проживають. З питань використання трудових ресурсів та охорони життєвого середовища республіки визначають умови діяльності підприємств, установ і організацій, які належать Союзові РСР та іншим союзним, автономним республікам, відповідно, до законодавчих актів Союзу РСР, союзної і автономної республіки.

У галузі економічного і соціально-культурного будівництва на своїй території автономна республіка має ті ж права, що й союзна республіка, за винятком тих, які за угодою між ними належать до відання союзної республіки.

Союзні, автономні республіки, автономні утворення можуть вступати між собою в економічне і соціально-культурне співробітництво та укладати необхідні для цього двосторонні і багатосторонні угоди, які не повинні суперечити інтересам Союзу РСР, інших союзних, автономних республік, автономних утворень.

Стаття 5. Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами, здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки і брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Здійснення цього права союзної республіки не може суперечити законам СРСР і міжнародним зобов'язанням СРСР.

Стаття 6. До виключного відання Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його найвищих органів державної влади й управління належить:

- 1) прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін і доповнень, прийняття рішень про проведення референдумів у питаннях, віднесених до повноважень Союзу РСР (...)

Стаття 11. Конституція СРСР, закони СРСР, інші акти найвищих органів державної влади й управління СРСР є обов'язковими до виконання на всій території СРСР. У разі суперечності конституції союзної, автономної республіки Конституції СРСР діє Конституція СРСР. У разі суперечності законів та інших актів найвищих органів державної влади союзних, автономних республік Конституції СРСР, законам СРСР та іншим актам найвищих органів державної влади СРСР діють акти, видані відповідними органами Союзу РСР.

Закони СРСР та інші акти органів СРСР видаються лише у межах повноважень Союзу РСР і не повинні порушувати права союзних, автономних республік.

Стаття 12. Розбіжності між найвищими органами державної влади й управління СРСР і союзних, автономних республік з приводу законності їхніх актів розглядаються у порядку, встановленому Конституцією СРСР і Законом про конституційний нагляд в СРСР.

Стаття 13. Найвищі органи державної влади союзних, автономних республік мають право опротестовувати постанови й розпорядження Ради Міністрів СРСР, якщо вони порушують права союзної, автономної республіки. Спірне питання вирішується Верховною Радою СРСР.

Найвищі органи державної влади й управління союзних, автономних республік мають право припиняти чинність на своїй території актів міністерств, державних комітетів і відомств СРСР у разі порушення ними законодавства СРСР або відповідної союзної, автономної республіки з повідомленням про це Ради Міністрів СРСР. Спірне питання вирішує Верховна Рада СРСР у разі, коли чинність акта відповідного органу СРСР припинено Верховною Радою союзної, автономної республіки, або Рада Міністрів СРСР – у разі, коли чинність акта відповідного органу СРСР припинено Радою Міністрів союзної, автономної республіки.

Президент Союзу Радянських Соціалістичних Республік *М. ГОРБАЧОВ.*

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 680–684.

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року)

Верховна Рада Української РСР,
ВИРАЖАЮЧИ волю народу України,
ПРАГНУЧИ створити демократичне суспільство,

ВИХОДЯЧИ з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
ШАНУЮЧИ національні права всіх народів,
ДБАЮЧИ про повноцінний політичний, економічний, соціальний
і духовний розвиток народу України,
ВИЗНАЮЧИ необхідність побудови правової держави,
МАЮЧИ на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу
України,
ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність,
повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та
незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

І. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається
в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого
невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності
українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України
з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи
окремих осіб переслідуються за законом.

ІІ. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ
України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції
Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних
до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада
Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше
угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього
народу України.

ІІІ. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого
державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів
Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її
розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів
здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який

призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками – суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

ІХ. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Ця Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.

Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Текст подано за виданням: Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 р. – С. 685–689.

**Закон Української РСР «Про економічну
самостійність Української РСР»
(3 серпня 1990 року)
(Витяги)**

Цей Закон на основі Декларації про державний суверенітет України визначає зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи Української РСР.

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Зміст економічної самостійності Української РСР
Забезпечення економічної самостійності Української РСР є необхідною умовою державного суверенітету України. Українська РСР самостійно:

визначає економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку в інтересах народу України;

здійснює управління економічними процесами з метою відродження і всебічного розвитку соціальної та культурної сфери, задоволення потреб громадян Української РСР у матеріальних, соціальних і духовних благах, охорони навколишнього середовища;

визначає структуру народного господарства, пріоритетні напрями господарської діяльності, форми і методи господарювання та управління суспільним виробництвом;

здійснює фінансово-бюджетну, грошово-кредитну, цінову, інвестиційну, науково-технічну і зовнішньоекономічну політику.

– визнати, що особу необгрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і вона підлягає реабілітації згідно з статтею 1 цього Закону.

При розгляді справи суд може також внести зміни до раніше винесених вироку, ухвали і постанови судів чи до рішення позасудових органів.

Надати Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними судами Української РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за

межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України.

Надати право судам поширювати дію статей 4–6 цього Закону на осіб, реабілітованих в загальному порядку, коли є підстави розглядати факт притягнення їх до кримінальної відповідальності за статтями 58 та 80 Кримінального кодексу Української РСР 1927 року як політичну репресію.

Стаття 8. Особі, яку визнано судом чи військовим трибуналом такою, що не підлягає реабілітації, вручається копія ухвали (постанови), а в разі визнання необґрунтовано засудженою або підданого покаранню за рішенням позасудового органу – довідка про реабілітацію.

Ухвалу (постанову) суду чи військового трибуналу може бути опротестовано прокурором або головою відповідного суду чи оскаржено особою, якій відмовлено в реабілітації.

Протести в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами розглядаються у звичайному порядку, передбаченому нормами Кримінально-процесуального кодексу України.

Стаття 9. Вирішення питань, пов'язаних з встановленням факту розкуркулювання, адміністративного виселення, з відшкодуванням матеріальних збитків, поновленням трудових, житлових, пенсійних та інших прав громадян, реабілітованих відповідно до цього Закону, покласти на обласні, міські і районні Ради народних депутатів. З цією метою Радам народних депутатів утворити штатні комісії, положення про які затверджується Кабінетом Міністрів України.

За дорученням цих комісій органи внутрішніх справ встановлюють факти безпідставності заслання і вислання, направлення на спецпоселення, з також конфіскації і вилучення майна у зв'язку з необґрунтованими репресіями і матеріали перевірки надсилають комісіям.

Текст подано за виданням: Відомості Верховної Ради України. – 1991 – № 22. – Ст. 262; 1992 – № 32. – Ст. 456; № 49. – Ст. 9.

**Постанова Верховної Ради Української РСР
«Про проголошення незалежності України»
(24 серпня 1991 року)**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності.

Текст подано за виданням: Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Текст, подано за виданням: Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Предмет, метод і завдання курсу історії держави і права України.
2. Періодизація історії держави і права України.
3. Правовий статус населення в античних державах Північного Причорномор'я.
4. Форми державного правління та органи влади й управління античних держав Північного Причорномор'я.
5. Джерела права античних держав Північного Причорномор'я.
6. Нормативне регулювання цивільно-правових відносин в античних державах Північного Причорномор'я.
7. Становлення кримінального права античних держав Північного Причорномор'я.
8. Основні риси процесуального права в античних державах Північного Причорномор'я.
9. Правові засади регулювання міжнародних відносин у Північному Причорномор'ї в античну добу.
10. Скіфські ранньодержавні утворення (виникнення, органи влади та управління, правові звичаї).
11. Виникнення державності у східних слов'ян. Союзи племен. Теорії про походження державності у східних слов'ян.
12. Суспільно-державний лад Київської Русі.
13. Джерела права Київської Русі (загальна характеристика).
14. Договори Русі з Візантією як джерела середньовічного міжнародного права X ст.
15. Руська правда: походження, списки, редакції.
16. Основні риси права власності та зобов'язального права за Руською Правдою.
17. Шлюбно-сімейне право Київської Русі.
18. Основні риси кримінального права за Руською Правдою.
19. Суд та процес у Київській Русі.
20. Суспільно-державний лад князівств Русі у період феодальної роздробленості.
21. Особливості суспільно-державного ладу Галицько-Волинського князівства.
22. Джерела, пам'ятки права, основні риси права Галицько-Волинського князівства.
23. Суспільно-державний лад, право українських земель у складі Великого князівства Литовського.

24. Суспільно-державний лад, право українських земель у складі Польського королівства, Речі Посполитої.
25. Судебник князя Казимира.
26. Статути Великого князівства Литовського.
27. Устава на Волоки 1557 р.
28. Джерела, основні риси та особливості магдебурзького права в Україні.
29. Державні унії Польщі та Литви. Їх наслідки для України.
30. Військово-адміністративна організація Запорізької Січі.
31. Матеріальне право та основні риси юрисдикційного процесу в Запорізькій Січі.
32. Феодальні державні утворення у Північному Причорномор'ї (генуезькі колонії, князівство Феодоро, Кримський улус): органи влади, джерела та основні риси права.
33. Формування першої національної незалежної держави України в середині XVII ст. Державно-правові погляди Б. Хмельницького.
34. Формування української національної правової системи, її основні риси (друга половина XVII ст.).
35. Юридичне оформлення союзу України і Московії в формі протекторату (Переяславська Рада та Березневі статті 1654 р.) Історико-правові погляди на зміст і значення цього договору.
36. Державно-правовий стан українських земель у складі іноземних держав у другій половині XVII ст.
37. Гетьманські статті – юридичне оформлення правовідносин України з Московією у другій половині XVII ст.
38. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. (створення, загальна характеристика, значення).
39. Наступ російського абсолютизму на українську державність, ліквідація автономії у XVIII ст.
40. Малоросійські колегії: створення, склад, діяльність.
41. Джерела і пам'ятки права в Україні у XVIII – на початку XIX ст. Спроби кодифікації.
42. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (створення, загальна характеристика, значення).
43. Основні риси права в Україні у XVIII – на початку XIX ст.
44. Джерела та основні риси права Кримського Ханства (сер. XV – сер. XVIII ст.).
45. Суспільно-політичний лад і право на Правобережжі та західноукраїнських землях у XVIII ст. Включення правобережних та південних українських земель до складу Росії.

46. Суспільно-політичний лад та право західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.).
47. Загальна характеристика буржуазно-демократичних реформ 60–70-х рр. XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії.
48. Правові основи селянської реформи 1861 р. в українських губерніях Російської імперії.
49. Фабричне законодавство в Україні у другій половині XIX ст.
50. Земська 1864 р. і міська 1870 р. реформи в Україні.
51. Військова реформа 1874 р.
52. Поліцейська реформа другої половини XIX ст. в українських губерніях Російської імперії.
53. Судова реформа 1864 р. в Україні.
54. Загальна характеристика контрреформ 80–90 рр. XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії.
55. Виключні положення 1881 р. та 1892 р. в Україні.
56. Положення про земських дільничних начальників 1889 р.
57. Джерела права, що діяли в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.
58. Основні риси права в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.
59. Революційні події 1848–1849 рр. в Австрійській імперії, їх вплив на державно-правове життя в Західній Україні.
60. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.
61. Зміни в суспільно-політичному ладі України під час революції 1905–1907 рр.
62. Юридичний зміст століпінської аграрної реформи. Її особливості в Україні.
63. Зміни в державно-політичному ладі Російської імперії під час революції 1905–1907 рр. Їх значення для України.
64. Державна Дума Російської імперії. Виборча система. Діяльність депутатів від українських земель у Державній Думі.
65. Пам'ятки права та основні риси права, яке діяло на українських землях на початку XX ст. в складі Російської імперії.
66. Законодавчі репресії в Україні під час революції 1905–1907 рр. та післяреволюційний період.
67. Основні риси права України в умовах надзвичайного стану періоду Першої світової війни.

68. Лютнева революція 1917 р., її особливості в Україні. Двовладдя в Росії. Органи Тимчасового уряду та Ради в Україні.
69. Організація та діяльність Центральної Ради (березень-жовтень 1917 р.).
70. Створення Української Народної Республіки (УНР).
71. Створення Української Соціалістичної Радянської республіки.
72. Донецько-Криворізька Радянська Республіка та інші квазідержавні утворення на території України (1917–1920 рр.).
73. Проголошення незалежності УНР. Брестська угода.
74. Джерела та основні риси права УНР періоду Центральної Ради.
75. Держава і право України періоду гетьманату П. Скоропадського.
76. УНР за часів Директорії: утворення, державний апарат, право.
77. Західноукраїнська Народна республіка: утворення, державний апарат, джерела та основні риси права.
78. Відновлення та остаточне утвердження УСРР. Конституція УСРР 1919 р.
79. Правове оформлення режиму «воєнного комунізму». Його сутність.
80. Військово-політичний союз УСРР, РРФСР та інших радянських республік. Міжнародне визнання УСРР (Ризька угода. Березень 1921 р.).
81. Джерела та основні риси права України (1917–1921 рр.).
82. Законодавче забезпечення здійснення нової економічної політики.
83. Україна – суб'єкт Союзу Радянських республік. Конституція СРСР 1924 р.
84. Правове регулювання політики українізації.
85. Перша кодифікація права в УСРР. Конституція УСРР 1929 р. Основні риси права України 20-х років.
86. Західноукраїнські землі в складі іноземних держав у 20–30-х рр. ХХ ст. Їх державно-правове життя.
87. Державно-правові питання суцільної колективізації сільського господарства в УСРР. Масові репресії.
88. Утвердження адміністративно-командної системи управління, тоталітарно-репресивного державного режиму. Конституція СРСР 1936 р.
89. Джерела та пам'ятки права УРСР 30-х років, Конституція УРСР 1937 р. Репресивне законодавство.
90. Українське питання напередодні та на початку Другої світової війни. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР.
91. Проголошення Карпатської України (1939 р.).

92. Зміни в органах влади і управління УРСР в період Великої Вітчизняної війни.
93. Спроби відродження української державності та рухи опору в Україні у 1941–1945 рр.
94. Основні риси права України в роки Великої Вітчизняної війни. УРСР – член Організації Об'єднаних націй.
95. Державно-правовий лад УРСР в повоєнні роки. Спроби десталінізації та демократизації Радянської влади.
96. Державно-правовий лад УРСР з середини 50-х до середини 80-х років. Друга кодифікація радянського законодавства. Конституція УРСР 1978 р.
97. Правове закріплення передачі Кримської області та Севастополя до складу УРСР.
98. Зміни у державно-правовій системі УРСР у період «перебудови» (1985–1991 рр.).
99. Становлення та розбудова незалежної України: конституційно-правове та міжнародно-правове забезпечення (1991–1996 рр.).

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Загальні методичні вказівки.....	4
Семінарське заняття № 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВА І ДЕРЖАВНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У СТАРОДАВНЮ ДОБУ	7
Семінарське заняття № 2. ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ	21
Семінарське заняття № 3. ПРАВО НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ наприкінці XIV – у середині XVII ст.	43
Семінарське заняття № 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ТА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ (середина XVII – кінець XVIII ст.)	108
Семінарське заняття № 5. ПРАВО В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ другої пол. XIX – поч. XX ст.....	151
Семінарське заняття № 6. ПРАВО УКРАЇНИ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917–1921 рр.).....	178
Семінарське заняття № 7. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА УСРР-УРСР У 1920–1930-х рр.	242
Семінарське заняття № 8. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	263
Семінарське заняття № 9. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК УРСР У ПОВОЄННИЙ ЧАС (1945–1991 рр.).....	281
Екзаменаційні питання	342